

HENRICUS DE GANDAVO

ANCIENT AND MEDIEVAL PHILOSOPHY

De Wulf-Mansion Centre

Series 2

HENRICI DE GANDAVO

OPERA OMNIA

VI

QUODLIBET II

The De Wulf-Mansion Centre deals with research in Ancient and Medieval Philosophy
at the Philosophy Institute of the Catholic University of Louvain (K.U.Leuven)
2, Kardinaal Mercierplein, B-3000 Leuven (Belgium)

The Henry of Ghent editions are co-ordinated by R. Macken, o.f.m.

HENRICI DE GANDAVO

QUODLIBET II

Edidit

R. WIELOCKX

Dr. Phil., Dr. Theol.

LEUVEN UNIVERSITY PRESS

1983

Gepubliceerd met de steun van de Universitaire Stichting van België

C.I.P. KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK ALBERT I

Henricus de Gandavo

Henrici de Gandavo Opera Omnia / Leuven, University Press —
24 cm — (De Wulf-Mansion Centre. Ancient and Medieval Philosophy.
Series 2).

VI: Quodlibet II

Edidit R. Wielockx. — 1983. — 214 p. — ISBN 90-6186-157-8.

SISO 1 UDC 1

Trefw.: Filosofie; Theologie

B 15671 / 84

© 1983 by De Wulf-Mansioncentrum – De Wulf-Mansion Centre

Leuven University Press / Presses Universitaires de Louvain /
Universitaire Pers Leuven

Krakenstraat 3, B-3000 Leuven / Louvain (Belgium)

Niets van deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel
van druk, fotocopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande
schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this work may be reproduced in any form,
by print, photoprint, microfilm or any other means
without written permission from the publisher.

D/1983/1869/20

AVANT-PROPOS

Au moment où l'édition du *Quodlibet II* rejoint celle des *Quodlibets I* et *X* parus dans la même série, je suis heureux d'exprimer ma gratitude envers tous ceux qui m'ont permis de mener à bien ce travail: le Dr R. Macken o.f.m., qui m'a invité à l'entreprendre et qui a été sans cesse un conseiller avisé; M. le Professeur G. Verbeke et M. le Professeur F. Van Steenberghen, qui m'ont assisté de leur haute compétence; M. le Professeur U. Dhondt, Président du *Hoger Instituut voor Wijsbegeerte*, pour son aide efficace en vue de la publication; le Dr A. Pattin o.m.i., Collaborateur scientifique au *De Wulf-Mansioncentrum Leuven*, qui a bien voulu m'aider dans la dernière toilette du texte.

La réalisation de cette édition a été favorisée grâce aux instruments de travail mis à disposition par le *De Wulf-Mansioncentrum* et son homologue, le *Centre De Wulf-Mansion*, mais aussi grâce à la serviabilité des personnes attachées à ces deux centres. Je dis ma gratitude respectueuse à la mémoire de la regrettée Mlle S. Mansion, jusqu'à sa mort prématurée Professeur à l'*Université Catholique de Louvain*. J'unis dans ma gratitude M. le Professeur F. De Wachter et le Dr W. Vanhamel.

L'association *Vlaamse Leergangen te Leuven* m'a accordé d'importants subsides pour mes recherches et la *Universitaire Stichting van België* m'a adjugé un crédit substantiel pour la publication de cet ouvrage. Je leur suis profondément reconnaissant.

Aux maîtres de la *Pontificia Università Gregoriana* qui les premiers m'ont orienté vers l'étude d'Henri de Gand, le Révérend Père J. Alfaro s.j. et le Révérend Père J. de Finance s.j., comme aux savants qui m'ont prêté leur concours, le Révérend Père L.-J. Bataillon o.p., le Révérend Père P.-M. J. Gils o.p., le Révérend Père M. Dykmans s.j. et spécialement Dom H. Bascour o.s.b., qui s'est chargé de revoir les textes écrits en français, je dis ma vive reconnaissance.

J'ai contracté une dette toute spéciale de reconnaissance envers Mgr J. Daem, Mgr G. Danneels et Mgr P. Van den Berghe, évêques successifs d'Anvers pendant les dernières années. Grâce à leur obligeance, il m'a été possible de consacrer tous mes efforts au travail scientifique. Je leur dédie ce livre en signe d'hommage respectueux.

Leuven, le 1 décembre 1983

INTRODUCTION

LES MANUSCRITS

La description des manuscrits dont je me servirai dans cette édition a fait l'objet d'un travail systématique⁽¹⁾. Je me limiterai donc ici à un signalement sommaire.

1. BOLOGNA, *Biblioteca Universitaria*, lat. 2236.
 - Parchemin, 281 ff., 36 × 26,4 cm., 2 col., XIVe-XVe s.
 - *Quodlibets I-XIV* d'Henri de Gand.
 - f. 15vb-24vb: *Quodlibet II*.
- E 2. BORDEAUX, *Bibliothèque Municipale*, 146.
 - Parchemin, 234 ff., 35,5 × 25,7 cm., 2 col., XIIIe-XIVe s.
 - f. 1ra-22rb: *Quodlibets I-VII* d'Henri de Gand; f. 222ra-223rb: Table des questions *Quodlibets I-VI*; f. 226ra-231ra: Table analytique *Quodlibets I-XIV*; f. 231ra-234va: Table alphabétique *Quodlibets I-XIV*.
3. CAMBRIDGE, *Pembroke College*, 166.
 - Parchemin, 386 ff., 36 × 24 cm., 2 col., XIIIe-XIVe s.
 - *Quodlibets I-XV* d'Henri de Gand.
 - f. 19ra-31rb: *Quodlibet II*.
4. CESENA, *Biblioteca Malatestiana*, Plut. D XVI 4.
 - Parchemin, 258 ff., 34,1 × 23,8 cm., 2 col., anno 1462.
 - *Quodlibets I-V* d'Henri de Gand (*Quodlibets VI-XV* dans *Plut. D XVI 5* et *Plut. D XVII 1* par le même copiste que *Plut. D XVI 4*).
 - f. 35vb-59vb: *Quodlibet II*.
5. DURHAM, *Chapter Library*, B.I.26.
 - Parchemin, 330 ff., 39,2 × 25,-cm., 2 col., XIIIe-XIVe s.

⁽¹⁾ Cf. R. MACKEN, *Bibliotheca manuscripta Henrici de Gandavo* (HENRICI DE GANDAVO *Opera Omnia*, I-II), Leuven-Leiden, 1979. Cf. aussi HENRICI DE GANDAVO *Quodlibet I*. Edidit R. MACKEN (HENRICI DE GANDAVO *Opera Omnia*, V) Leuven University Press - E. J. Brill, Leiden, 1979, p. XXIX-XLII.

- *Quodlibets I-XI* d'Henri de Gand.
 - f. 25vb-38vb: *Quodlibet II*.
6. ERLANGEN, *Universitätsbibliothek*, lat. 269/1.
- Parchemin, 256ff., 36 × 25,5cm., 2 col., XIIIe-XIVe s.
 - *Quodlibets I-VII* d'Henri de Gand (*Quodlibets VIII-XV* dans 269/2 par les mêmes copistes que 269/1).
 - f. 24ra-42va: *Quodlibet II*.
7. FIRENZE, *Biblioteca Medicea Laurenziana*, Plut. 17 sin. 1.
- Parchemin, 381 ff., 39 × 26cm., 2 col., XIIIe-XIVe s.
 - *Quodlibets I-XV* d'Henri de Gand.
 - f. 18va-30ra: *Quodlibet II*.
8. KUES, *Hospital*, 92.
- Parchemin, 236ff., 35 × 24,5cm., 2 col., XIVe s.
 - *Quodlibets I-X*, *Quodlibet XIII*, q. 1-11 (incomplet) d'Henri de Gand.
 - f. 21vb-32ra: *Quodlibet II*.
9. LEIPZIG, *Universitätsbibliothek*, 624.
- Parchemin, 162ff., 27,5 × 19,5cm., 2 col., XIVe-XVe s.
 - Extraits des *Quodlibets* d'Henri de Gand.
 - f. 8rb-16rb: *Quodlibet II*, q. 2-5, 8-9, 12-13; f. 17ra-19vb: q. 16, 18-19; f. 64rb-65ra: q. 1.
- G 10. LONDON, *British Library*, Royal 11.C.X.
- Parchemin, 274ff., 36,7 × 25,7cm., 2 col., XIIIe-XIVe s.
 - *Quodlibets I-XV* d'Henri de Gand.
 - f. 14rb-23rb: *Quodlibet II*.
11. MELK, *Stiftsbibliothek*, 195.
- Parchemin, 198ff., 34,5 × 24,5cm., 2 col., XIVe s.
 - *Quodlibets I-V*, q. 28 (incomplet) d'Henri de Gand.
 - f. 26vb-44ra: *Quodlibet II*.
12. NAPOLI, *Biblioteca Nazionale*, VII.C.18.
- Parchemin, 246ff., 31,3 × 22,5cm., 2 col., XIVe s.
 - *Quodlibets I-VI*, *Quodlibet XV* d'Henri de Gand.
 - f. 28ra-45vb: *Quodlibet II*.

13. OXFORD, *Balliol College*, 213.
- Parchemin, 190ff., 37,2 × 25,6cm., 2 col., XIIIe-XIVe s.
 - *Quodlibets I-VII* (incomplet) d'Henri de Gand.
 - f. 23vb-35vb: *Quodlibet II*.
14. OXFORD, *Balliol College*, 214.
- Parchemin, 340ff., 36,6 × 24,7cm., 2 col., XIIIe-XIVe s.
 - *Quodlibets I-XV* d'Henri de Gand.
 - f. 21ra-32vb: *Quodlibet II*.
15. OXFORD, *Lincoln College*, 109.
- Parchemin, 185ff., 28 × 18cm., 2 col., XIIIe-XIVe s.
 - f. 1^r-17^v: *Quodlibet I*, q. 1-8 (incomplet) et *Quodlibet II*, q. 1-5 (incomplet) d'Henri de Gand; f. 18^r-185^v: *Commentaire du livre I des Sentences*, de Gilles de Rome.
 - f. 13ra-15rb: *Quodlibet II*, q. 1-5 (incomplet).
16. OXFORD, *Merton College*, 107.
- Parchemin, 361 ff., 38,3 × 26cm., 2 col., XIIIe-XIVe s.
 - f. 4ra-355ra: *Quodlibets I-XV* d'Henri de Gand; f. 356va-359^v: Tables et notes.
 - f. 21vb-33ra: *Quodlibet II*.
17. OXFORD, *New College*, 153.
- Parchemin, 177ff., 36,1 × 26,7cm., 2 col., XIIIe-XIVe s.
 - Extraits des *Quodlibets I-VI* d'Henri de Gand.
 - f. 24ra-32rb: *Quodlibet II*, q. 1-11.
18. PADOVA, *Biblioteca Antoniana*, Scaff. 8, 142.
- Parchemin, 184ff., 34 × 25cm., 2 col., XIIIe-XIVe s.
 - f. 1ra-182va: *Quodlibets I-VI* d'Henri de Gand; f. 182va-^{vb}: table des questions, prière.
 - f. 22rb-35ra: *Quodlibet II*.
19. PADOVA, *Biblioteca Capitolare*, C 43.
- Parchemin, 429ff., 32 × 20,5cm., 2 col., XIIIe-XIVe s.
 - *Quodlibets I-XV* d'Henri de Gand.
 - f. 22vb-37ra: *Quodlibet II*.
- C 20. PARIS, *Bibliothèque de l'Arsenal*, 455.
- Parchemin, 223ff., 40,3 × 28cm., 2 col., XIIIe-XIVe s.

- *Quodlibets I-VII*, q. 29 (incomplet) d'Henri de Gand (*Quodlibets VII*, q. 29 (suite)-*XV* dans 456 par le même copiste).
— f. 24ra-38va: *Quodlibet II*.
21. PARIS, *Bibliothèque Mazarine*, 851 (997).
— Parchemin, 387 ff., 20,5 × 14,8 cm., à longues lignes, XIIIe-XIVe s.
— ff. 153-382: questions extraites des *Quodlibets I-XV* d'Henri de Gand.
— f. 161^v-173^v: *Quodlibet II*, q. 11-19 d'Henri de Gand.
22. PARIS, *Bibliothèque Nationale*, lat. 3686.
— Parchemin, 276 ff., 16,1 × 12 cm., 2 col., XIIIe-XIVe s.
— f. 143^v: Table des questions du *Quodlibet II*; f. 144ra-272vb: *Quodlibets II-III* d'Henri de Gand.
— f. 144ra-183vb: *Quodlibet II*.
- F 23. PARIS, *Bibliothèque Nationale*, lat. 14726.
— Parchemin, 219 ff., 23 × 18 cm., parfois à longues lignes, XIIIe et XVe s.
— Recueil composite (f. 130-231: origine parisienne, fin XIIIe s.).
— f. 186^r-190^v: *Quodlibet II*, q. 16-19 d'Henri de Gand.
24. PARIS, *Bibliothèque Nationale*, lat. 15353.
— Parchemin, 92 ff., 36 × 24,6 cm., 2 col., XIIIe-XIVe s.
— f. 15ra-72vb: *Quodlibets I-IV*, q. 20 (incomplet) d'Henri de Gand.
— f. 27ra-35vb: *Quodlibet II*.
25. PARIS, *Bibliothèque Nationale*, lat. 15357.
— Parchemin, 250 ff., 35,7 × 24,7 cm., 2 col., XIIIe-XIVe s.
— *Quodlibets I-XI*, q. 1 (incomplet) d'Henri de Gand.
— f. 24rb-38va: *Quodlibet II*.
- D 26. PARIS, *Bibliothèque Nationale*, lat. 15358.
— Parchemin, 376 ff., 30,2 × 18,8 cm., 2 col., XIIIe-XIVe s.
— *Quodlibets I-XV* d'Henri de Gand.
— f. 20ra-31rb: *Quodlibet II*.
- B 27. PARIS, *Bibliothèque Nationale*, lat. 15847.
— Parchemin, 413 ff., 32 × 22 cm., 2 col., XIIIe-XIVe s.
— *Quodlibets I-IX* d'Henri de Gand.
— f. 32ra-51vb: *Quodlibet II*.

- A 28. PARIS, *Bibliothèque Nationale*, lat. 15848.
— Parchemin, 265 ff., 35,6 × 24,9 cm., 2 col., fin XIIIe s.
— f. 1ra-189vb: *Quodlibets I-VI* d'Henri de Gand; f. 190ra-265vb: *Abréviation d'un Commentaire du Livre I des Sentences*.
— f. 55ra-67va: *Quodlibet II*.
29. PARIS, *Bibliothèque Nationale*, lat. 15850.
— Parchemin, 325 ff., 28,2 × 19 cm., 2 col., XIIIe-XIVe s.
— Recueil composite (f. 45ra-242va: choix de questions des *XV Quodlibets* d'Henri de Gand).
— f. (médiév.) 11vb-24rb: *Quodlibet II*, q. 14-19 d'Henri de Gand.
30. RAVENNA, *Biblioteca Classense*, 472/1.
— Parchemin, 291 ff., 33 × 24 cm., 2 col., XIIIe-XIVe s.
— Recueil composite (f. 1-253: quelques *Quodlibets* d'Henri de Gand).
— f. 26ra-46rb: *Quodlibet II*.
31. VALENCIA, *Biblioteca de la Catedral*, 46.
— Parchemin, 298 ff., 41 × 33 cm., 2 col., XIIIe-XIVe s.
— *Quodlibets I-XV* d'Henri de Gand.
— f. 16ra-26rb: *Quodlibet II*.
32. VATICANO, *Biblioteca Vaticana*, Burgh. lat. 124.
— Parchemin, 174 ff., 33,2 × 24 cm., 2 col., XIIIe-XIVe s.
— *Quodlibets I-VI*, q. 22 (incomplet) d'Henri de Gand.
— f. 18vb-30vb: *Quodlibet II*.
- H 33. VATICANO, *Biblioteca Vaticana*, Burgh. lat. 299.
— Parchemin, 278 ff., 31,3 × 21,7 cm., 2 col., XIIIe-XIVe s.
— *Quodlibets I-VII* d'Henri de Gand (*Quodlibets VIII-XV* dans *Borgh. 300* par le même cop.).
— f. 27va-46vb: *Quodlibet II*.
34. VATICANO, *Biblioteca Vaticana*, Vat. lat. 853.
— Parchemin, 370 ff., 37,3 × 26,2 cm., 2 col., XIIIe-XIVe s.
— *Quodlibets I-XV* d'Henri de Gand.
— f. 15rb-25va: *Quodlibet II*.
35. WIEN, *Österreichische Nationalbibliothek*, lat. 1474.
— Parchemin, 244 ff., 35 × 25 cm., 2 col., XIIIe-XIVe s.

- *Quodlibets I-VII* d'Henri de Gand.
- f. 28rb-37rb: *Quodlibet II*.

36. WORCESTER, *Cathedral Library*, F 79.
- Parchemin, 172ff., 35,9 × 24,5cm., 2 col., XIIIe-XIVe s.
 - *Quodlibets I-VII* d'Henri de Gand.
 - f. 18ra-30rb: *Quodlibet II*.

LE MANUSCRIT 28 (A)

Ce manuscrit, légué à la Sorbonne par Godefroid de Fontaines⁽²⁾ († 1306 ou 1309), mérite de nous retenir un peu plus, tant en raison de son origine parisienne, que de ses abondantes corrections⁽³⁾. Pas moins de 242 fois l'on est intervenu dans le texte établi, soit dans les marges, soit au-dessus de la ligne, soit encore en modifiant le texte sur les lignes mêmes. Si à première vue la plupart de ces interventions ne semblent pas être différentes d'un travail ordinaire de correction d'une copie manuscrite, certaines d'entre elles toutefois ne sont pas sans évoquer les caractéristiques d'une nouvelle rédaction d'auteur.

J'essaierai donc de montrer en premier lieu que les corrections de A témoignent en effet de l'existence d'au moins une révision du *Quodlibet II* par Henri de Gand.

Une fois le fait d'une nouvelle rédaction établi, je signalerai les arguments pour déterminer la date de la version revue.

Dans un troisième point, je tenterai de fixer la date de A dans sa première version.

Dans un dernier point enfin, j'essaierai d'établir la date de l'entrée de la version revue dans le manuscrit A.

Le ms. A, témoin d'une nouvelle rédaction

En gros on peut distinguer trois catégories différentes de corrections dues à une nouvelle rédaction d'auteur: 1° les répliques d'Henri de Gand à la critique, par Gilles de Rome, de la première rédaction du

⁽²⁾ Le manuscrit A porte au f. 266^r, de la main d'un bibliothécaire de la Sorbonne (XIVe siècle): *Iste liber est collegii pauperum magistrorum de Sorbona studentium Parisius in theologica facultate ex legato reverendi magistri Godefridi de Fontibus.*

⁽³⁾ Cf. R. MACKEN, *Les corrections d'Henri de Gand à ses Quodlibets*, dans *Recherches de Théologie ancienne et médiévale*, 40, 1973, p. 5-51, surtout p. 11-16.

Quodlibet II, 2° les *auctoritates* devant renforcer les arguments d'Henri avancés dans la première rédaction, 3° les retouches de passages entiers dans le but de leur conférer plus d'acuité. Disons tout de suite que ces trois catégories n'ont pas la même valeur, lorsqu'il s'agit de prouver l'existence de plusieurs rédactions d'auteur. De ce point de vue, la première catégorie se voit bien placée, car Henri ne peut évidemment pas répondre dès sa première rédaction à des répliques émises par écrit et visant précisément cette première rédaction. Les deux catégories suivantes fournissent des arguments moins forts, mais on les expliquerait mal cependant en les considérant simplement comme des restitutions ordinaires de texte. Voyons tout ceci de plus près.

Au f. 56ra l. 4 est insérée une note comportant 209 mots (p. 15, 59-79 dans l'édition) et couvrant toute la marge supérieure du f. 56^r. L'insertion a d'ailleurs amené l'adaptation du texte qui suit immédiatement l'insertion (voir p. 15, 79 dans l'apparat critique). Juste avant cette longue note insérée, Henri venait de présenter un argument pour admettre dans l'homme, à côté de l'âme rationnelle, une *forma corporeitatis*. Dans la note, insérée après coup en A, il déclare que les philosophes admettent cet argument, soit qu'ils considèrent l'âme comme étant seulement le moteur du corps, soit qu'ils la considèrent comme forme et acte du corps. Toujours dans la même note il essaie ensuite de prouver sa déclaration en faisant remarquer qu'Avicenne — celui-ci, bien sûr, n'a jamais versé dans le travers d'une âme séparée et unique pour tous les hommes — tenait, lui, la thèse de la *forma corporeitatis*. Cette déclaration et la preuve qui la suit s'expliquent bien à la lumière du *Contra gradus* de Gilles de Rome. Écrivant après le *Quodlibet II* d'Henri (Noël 1277)⁽⁴⁾ et avant le *Quodlibet III* (Pâques 1278 ou 1279)⁽⁵⁾, en

⁽⁴⁾ Pour la postériorité du *Contra gradus* par rapport au *Quodlibet II* d'Henri et pour son antériorité par rapport au *Quodlibet III*, voir E. HOCEDEZ, *Richard de Middleton. Sa vie, ses œuvres, sa doctrine (Spicilegium Sacrum Lovaniense, VII)*, Louvain-Paris, 1925, p. 469-473; ID., *La condamnation de Gilles de Rome*, dans *Recherches de Théologie ancienne et médiévale*, 4, 1932, p. 38, texte et note 17; G. BRUNI, *Una inedita «Quaestio de natura universalis» di Egidio Romano (Con un saggio di cronologia Egidiana)* (Collezione di Testi filosofici inediti e rari, II), Napoli, 1935, p. 28-29; P. BAYERSCHMIDT, *Die Seins- und Formmetaphysik des Heinrich von Gent in ihrer Anwendung auf die Christologie. Eine Philosophie- und Dogmengeschichtliche Studie (Beiträge zur Geschichte der Philosophie und Theologie des Mittelalters, XXXVI, 3-4)*, Münster, 1941, p. 259, p. 260; R. ZAVALLONI, *Richard de Mediavilla et la controverse sur la pluralité des formes. Textes inédits et étude critique (Philosophes Médiévaux, II)*, Louvain, 1951, p. 224, texte et note 43. En ce qui concerne la date du *Quodlibet II* d'Henri, elle est indiquée dans l'explicit du ms. VAT. Borgh. 299 (H), f. 46vb: *in natali anno Domini m^occ^olxxii^o*. Voir aussi P. GLORIEUX, *La*

tout cas avant juillet 1278 (*De unitate formae* de Gilles de Lessines)⁽⁶⁾, Gilles de Rome consacre, vers la fin de son traité, un chapitre spécial à la réfutation de la thèse «dymorphiste»⁽⁷⁾. Ce chapitre atteint personnellement Henri de Gand et, plus probablement, le vise⁽⁸⁾. Parmi les

littérature quodlibétique de 1260 à 1320, I (Bibliothèque Thomiste, V), Kain, 1925, p. 87-95; J. PAULUS, *Henri de Gand. Essai sur les tendances de sa métaphysique* (Études de Philosophie Médiévale, XXV), Paris, 1938, p. xv-xvi, note 1; J. GÓMEZ CAFFARENA, *Cronología de la «Suma» de Enrique de Gante por relación a sus «Quodlibetos»*, dans *Gregorianum*, 36, 1957, p. 133.

(⁶) Sur la foi des explicits des manuscrits, Ehrle datait le *Quodlibet III* à Pâques 1278, mais cette datation prête le flanc à la critique, parce qu'elle néglige au point de départ le fait que le ms. Vat., *Burgh. lat.* 299 dépend d'un exemplar parisien dont il reflète abondamment la division en pièces et le «style de Pâques» en usage à Paris et en France (cf. F. EHRLE, *Beiträge zu den Biographien berühmter Scholastiker*, dans *Archiv für Literatur- und Kirchengeschichte des Mittelalters*, 1, 1885, p. 394). Selon Hocedez, le *Quodlibet III*, ne mentionnant pas le *De unitate formae* de Gilles de Lessines (juillet 1278), précède le mois de juillet 1278 et, selon Hocedez, cette date peut s'appuyer sur l'explicit des manuscrits qui datent le *Quodlibet III* à «Pâques 1278» (cf. E. HOCEDEZ, *Richard de Middleton*..., p. 459, p. 473). Seulement, les mss en question utilisent le «style de Pâques». Leur «1278» signifie donc que l'œuvre visée date de la période entre Pâques 1278 et Pâques 1279. Leur mention «in Pascha» signifie que le *Quodlibet III* a été tenu, non pas vers la Noël 1278, mais aux approches de Pâques 1279. Glorieux, sans se prononcer de façon absolue, préférerait Pâques 1279, en se basant sur la réflexion que, si Henri avait tenu son IIIe *Quodlibet* pendant l'année scolaire 1277-1278, il aurait disputé de *quolibet* deux fois dans la même année, tandis que, pendant toute l'année scolaire 1278-1279, il n'aurait tenu aucune séance quodlibétique. Sur quoi, Glorieux a fait remarquer que l'explicit de quelques mss datant le *Quodlibet III* à Pâques 1278 s'explique aisément par l'utilisation du style de Pâques (cf. P. GLORIEUX, *La littérature quodlibétique*..., I, p. 89, texte et note 2). Paulus, enfin, conclut des recherches d'Ehrle, Hocedez et Glorieux, revues et critiquées par lui, que le *Quodlibet III* date de Pâques 1278 ou de Pâques 1279 (cf. J. PAULUS, *Henri de Gand*..., p. xv, note 1), mais ne dit pas ses arguments. Le Dr Macken se rallie à cette chronologie prudente de Paulus (cf. HENR. DE GAND, *Quodl. I*. Ed. R. MACKEN, p. xvii). On peut se demander si, au lieu d'admettre deux dates possibles du *Quodlibet III*, Pâques 1278 ou Pâques 1279, il ne faut pas résolument choisir la date de Pâques 1279: le style de Pâques en usage à Paris et suivi par l'exemplar parisien le demande. Pour un argument supplémentaire, cf. *infra*, note 21.

(⁶) Pour l'antériorité du *Contra gradus* par rapport au *De unitate formae* de Gilles de Lessines, voir E. HOCEDEZ, *Richard de Middleton*..., pp. 65-467; R. ZAVALLONI, *Richard de Mediavilla*..., p. 224, texte et note 43. En ce qui concerne la date du *De unitate formae* de Gilles de Lessines, voir M. DE WULF, *Le traité «De unitate Formae» de Gilles de Lessines* (*Les Philosophes Belges*, I), Louvain, 1901, p. 7, p. 77-82.

(⁷) Cf. GILLES DE ROME, *De gradibus formarum* (= *Contra gradus*), p. iiii, c. 6 (Venise 1500, f. 108vb-109vb).

(⁸) Cf. E. HOCEDEZ, *Richard de Middleton*..., p. 467-472; P. BAYERSCHMIDT, *Die Seins- und Formmetaphysik*..., p. 259, p. 260. Reprenant et radicalisant une remarque d'Hocedez, G. Wilson pense que Gilles vise un disciple d'Henri de Gand dont la position, formulée de façon orale, ne nous serait pas parvenue (cf. G. WILSON, *Henry of Ghent's Quodlibet III: A Response to Giles of Rome's Contra Gradus*, dans *Proceedings of the Patristical, Mediaeval, and Renaissance Conference*, 3, 1978, p. 77-84, surtout p. 80-82). Cette interprétation peut avoir quelque fondement, à condition d'admettre que, à l'endroit où il parle du dymorphis-

arguments que Gilles oppose à la thèse dymorphiste, et à elle seule, il y en a un qui devait provoquer une prise de position d'Henri de Gand. D'après Gilles, le dymorphisme favorise la thèse averroïste du monopsychisme. C'est précisément cette connexion nécessaire dénoncée par Gilles entre la thèse de la dualité des formes dans l'homme, d'une part, et la thèse averroïste, d'autre part, qu'Henri cherche à énerver dans la longue note marginale du manuscrit A. D'après Henri, on peut tenir l'existence de deux «formes» dans l'homme, soit que l'on considère l'âme comme moteur du corps, soit qu'on la considère, au contraire, comme forme et acte du corps. Il va de soi que le cas d'Avicenne constitue pour Henri une preuve intéressante à cet égard. Il semble donc que la meilleure explication de cette note marginale insérée au f. 56ra l. 4 consiste à dire qu'Henri a paré à l'argument de Gilles de Rome lors d'une nouvelle rédaction de son texte.

La note marginale insérée dans le texte au f. 58rb l. 1 (elle se lit dans l'édition p. 43,82-84) ne fait pas partie de la première rédaction, puisque cette note renvoie de façon explicite à la note insérée au f. 56ra l. 4. Or celle-ci, on vient de le voir, provient le plus probablement d'une rédaction postérieure au *Contra gradus* de Gilles de Rome, cet ouvrage étant lui-même postérieur à la première rédaction du *Quodlibet II*.

La note marginale insérée au f. 59ra l. 33 (voir l'édition p. 53,33), dans le but d'appuyer par une *auctoritas* la thèse énoncée juste avant et d'après laquelle la multiplication des âmes se fait d'après la multiplication des corps, en appelle à Avicenne en tant que celui-ci est cité «plus haut»

me anthropologique proposée par certains «magni», Gilles vise avant tout ou uniquement Henri de Gand. Quant à la phrase du *Contra gradus* où Gilles attribue à ses adversaires la thèse qui ne se lit pas *expressis verbis* dans le *Quodlibet II* et selon laquelle le végétatif ne reste pas (en tant que forme substantielle) dans l'embryon dès l'arrivée du sensitif, et que le sensitif ne reste pas (en tant que forme substantielle) dès l'arrivée de l'intellectif, c'est possible que Gilles vise ici un disciple obscur d'Henri de Gand, mais cela ne s'impose pas. Dès son *Quodlibet II*, en effet, Henri penche vers l'unité de forme du rationnel, du sensitif et du végétatif (q. 3) et, dans la première réponse à la q. 2, il dit expressément que, s'il y a une forme unique, la forme générique précédente, concrètement l'«animal», coïncide avec la forme spécifique, concrètement le «rationnel» (dès que celle-ci informe l'individu). De là à dire que le végétatif, le sensitif et l'intellectif, tout en formant une seule forme substantielle au bout du processus, se relaient en cours de route comme formes substantielles dans l'embryon, il n'y a qu'un pas. Henri ne le franchit peut-être pas dans le *Quodlibet II*. Mais Gilles a pu croire volontiers qu'Henri l'avait franchi. En effet, s'il avait franchi ce pas, Henri aurait tenu une position condamnée à Oxford le 18 mars 1277. Et Gilles, qui a encouru sa censure entre autres par l'entremise d'Henri de Gand (cf. R. WIELOCKX, *La censure de Gilles de Rome*, dans *Bulletin de Philosophie Médiévale*, 22, 1980, p. 87-88), peut avoir cédé au désir de se servir de la moindre occasion pour retourner l'arme des condamnations ecclésiastiques contre son censeur.

(dans la note insérée au f. 56ra l. 4 et dans la note insérée au f. 58rb l. 1). Puisqu'elle suppose deux notes provenant d'une nouvelle rédaction, cette troisième note ne peut pas non plus remonter à la première rédaction du *Quodlibet II*.

Dans la note marginale insérée au f. 59ra l. 35 (voir l'édition p. 53,36-44) Henri de Gand prend soin de préciser en quoi il se sépare des vues d'Avicenne, évoquées dans les trois notes marginales susdites, et de leur corollaire (l'individuation des âmes par l'individualité des corps) évoqué par Henri dans le contexte immédiat de la troisième de ces notes marginales. Cette quatrième note se trouve donc dans la suite naturelle de la série. Qu'Henri ait pris soin de se distancer des vues d'Avicenne, est loin de surprendre. Les citations d'Avicenne ont été écrites après la condamnation du 7 mars 1277⁽⁹⁾ et après le tête-à-tête où le légat pontifical Simon de Brion avait menacé (*comminando*) Henri de Gand de façon anticipative pour le cas où il n'aurait pas montré assez de fermeté doctrinale⁽¹⁰⁾. Les formules d'Avicenne citées par Henri impliquent que les substances exemptes de matière ne peuvent commencer à exister. Ces formules sont d'ailleurs présentées en des termes si péremptoires (*non potest esse, oportet*) qu'elles pourraient bien sembler imposer leur loi à Dieu lui-même. Si, en effet, il est impossible *simpliciter* qu'un être commence à exister sans matière préalable, Dieu ne peut créer les anges *in tempore*. De même Henri rappelle que, d'après Avicenne, la multiplicité des corps est la condition indispensable à la création d'âmes multiples. Est-ce à dire qu'il est impossible *simpliciter* qu'il existe des êtres exempts de matière et numériquement distincts à l'intérieur d'une même espèce? Si oui, alors Dieu lui-même ne pourrait faire qu'il y ait une survie personnelle de l'âme humaine. Or il suffit de lire les propositions 17, 41 et 115 de la condamnation du 7 mars 1277⁽¹¹⁾, pour comprendre toute la portée des précautions d'Henri. Les chrétiens, dit-il dans cette quatrième note, croient que Dieu peut créer plusieurs âmes avant de les infuser aux corps. Ils n'ont donc pas de raison de douter de ce que l'existence de plusieurs substances spirituelles de même espèce soit possible. Découlant

directement des trois notes précédentes, cette quatrième est postérieure à la première rédaction.

Une deuxième catégorie de corrections dues probablement à une véritable nouvelle rédaction constituent les notes marginales destinées à renforcer, grâce à l'une ou l'autre *auctoritas*, les arguments établis lors de la première rédaction. Comme exemples je renvoie ici aux notes marginales qui se trouvent insérées au f. 55vb l. 15, f. 46vb l. 23 et f. 60ra l. 36. Le texte de ces notes se lit dans l'édition resp. p. 12,97-13,6, p. 25,99-4 et p. 65,83-66,1. Certes, aussi longtemps que l'on ne connaît pas bien les procédés de copie et d'abréviation d'un scribe ou d'une équipe de scribes, on ne peut exclure de façon rigoureuse la possibilité qu'en recopiant on n'ait par endroits coupé dans le texte où celui-ci pouvait paraître prolix (citations abondantes, arguments de confirmation). D'autre part une citation est plutôt ajoutée par l'auteur qu'omise par le copiste. Et dans le cas concret qui m'occupe ici, je pense tout de même à une nouvelle rédaction plutôt qu'à une restitution du texte. Entre autres, parce que les trois notes marginales ne coïncident pas simplement avec des citations, mais avec un nouveau développement où l'on a incorporé des citations.

Une troisième et dernière catégorie de corrections provenant probablement d'une nouvelle rédaction est formée par d'entiers passages retouchés en vue de leur conférer plus d'acuité ou de précision. Un exemple se trouve dans la question 5, où Henri de Gand, en première rédaction, paraphrase l'adage de Boèce «*Incorporalia in loco non sunt*» (voir dans l'édition p. 28,15-29,20). Dans le manuscrit A on remarque à cet endroit trois additions en marge du f. 57ra: *ratione suae substantiae, ut infra dicetur, secundum sententiam episcopi*. L'enchaînement de ces trois corrections est évident. Claire aussi est la volonté de préciser l'adage de Boèce. Le motif même de cette précision se comprend facilement si l'on se souvient qu'Étienne Tempier venait de condamner «*quod substantiae separatae nusquam sunt secundum suam substantiam*», en ajoutant «*error, si intelligatur ita quod substantia non sit in loco; si autem intelligatur quod substantia sit ratio essendi in loco, verum est quod nusquam sunt secundum substantiam*»⁽¹²⁾. La première de ces trois corrections impose à l'adage de Boèce une interprétation qui le rend proche du *Syllabus* de Tempier. Dans la seconde correction, Henri

⁽⁹⁾ Cf. R. HISSETTE, *Enquête sur les 219 articles condamnés à Paris le 7 mars 1277* (*Philosophes Médiévaux*, XXII), Louvain-Paris, 1977, p. 45-49, p. 78-82, p. 187-188.

⁽¹⁰⁾ Cf. L. HÖDL, *Neue Nachrichten über die Pariser Verurteilungen der Thomasischen Formlehre*, dans *Scholastik*, 39, 1964, p. 178-196, surtout p. 184; F. VAN STEENBERGHEN, *Maître Siger de Brabant* (*Philosophes Médiévaux*, XXI), Louvain-Paris, 1977, p. 128, note 17.

⁽¹¹⁾ Cf. P. MANDONNET, *Siger de Brabant de l'averroïsme latin au XIIIe siècle*, II, 2e éd. (*Les Philosophes Belges*, VII), Louvain, 1908, p. 178, p. 179, p. 184. Cf. note 9.

⁽¹²⁾ Cf. P. MANDONNET, *Siger ...*, II, 2e éd., 1908, p. 180; R. HISSETTE, *Enquête ...*, p. 104.

renvoie, pour éviter tout malentendu, à la q. 9, où il exposera, en respectant les censures de Tempier, comment, selon lui, il faut comprendre la présence d'un ange dans un lieu. La troisième correction mentionne expressément la sentence épiscopale. Bref, le plus probablement, nous ne nous trouvons pas ici devant des corrections restituant des parties du textes précédemment omises, mais devant des témoins d'un remaniement par l'auteur du texte primitif déjà établi. De pareilles corrections se trouvent encore dans le manuscrit A. Elles sont signalées dans l'édition p. 9, 32-10, 38, p. 12, 93-94, p. 22, 23-26, p. 40, 31-41, 36, p. 68, 56-59, p. 134, 58.

Sur le témoignage des corrections insérées dans le manuscrit A, nous pouvons donc conclure que le *Quodlibet II* d'Henri de Gand, le plus probablement, a connu plus d'une seule rédaction.

Date de la version revue du Quodlibet II

Heureusement, nous sommes à même d'assigner une date précise à cette version revue. Son *terminus ad quem* nous est livré par Henri de Gand lui-même, qui dans son *Quodlibet III*, q. 6, écrit: «Avicenna ponebat expresse animas rationales multiplicari et individuari per corpora, ut habitum est in alio Quolibet»⁽¹³⁾. Or, il y a dans le *Quodlibet II* un seul endroit où Avicenne est évoqué pour appuyer la thèse suivant laquelle la multiplication des âmes se fait d'après la multiplication des corps: c'est le texte qui, dans le manuscrit A, figure en marge du f. 59ra l. 33 (dans l'édition: p. 53, l. 33)⁽¹⁴⁾. Ainsi qu'on l'a montré plus haut⁽¹⁵⁾, ce texte renvoie à deux autres textes provenant, eux aussi, d'une nouvelle rédaction⁽¹⁶⁾ et il a directement provoqué l'addition d'un quatrième texte appartenant à la même série⁽¹⁷⁾. L'enchaînement de ces quatre passages, vu à la lumière du renvoi d'Henri de Gand dans son *Quodlibet III* à l'une de ces quatre passages appartenant à la suite, nous induit à admettre que l'ensemble de cette suite de révisions remonte originalement à l'intervalle allant du *Quodlibet II* (Noël 1277) au *Quodlibet III* (Pâques 1278 ou Pâques 1279)⁽¹⁸⁾. Une fois établie la date

⁽¹³⁾ HENRICUS DE GANDAVO, *Quodlibet III*, q. 6 (éd. 1518, I, f. 54^{ra}AB).

⁽¹⁴⁾ Cf. *supra*, p. xv.

⁽¹⁵⁾ Cf. *supra*, p. xv-xvi.

⁽¹⁶⁾ Cf. *supra*, p. xiii-xv.

⁽¹⁷⁾ Cf. *supra*, p. xvi-xvii.

⁽¹⁸⁾ Cf. *supra*, note 5, et *infra*, note 21.

de ces importantes notes provenant le plus probablement d'une nouvelle rédaction, l'on peut raisonnablement présumer que les autres notes, comme les nouveaux recours aux *auctoritates* et les retouches de passages entiers en vue de leur conférer plus de pointe, remontent à la même période.

Le fait que, au moment d'écrire son *Quodlibet III*, Henri renvoie son lecteur au texte de la seconde rédaction du *Quodlibet II*, s'explique le mieux si l'on admet que, lors du *Quodlibet III*, Henri de Gand savait le texte de la version revue du *Quodlibet II* à la disposition de ses lecteurs. On peut donc admettre qu'Henri a non seulement écrit, mais aussi divulgué la version revue de son *Quodlibet II* avant Pâques 1279.

Il est d'ailleurs pratiquement certain que nous devons avancer cette date, la dernière possible, de la divulgation de la version revue du *Quodlibet II*.

Imaginons un instant qu'Henri de Gand ait seulement divulgué sa version revue aux approches du *Quodlibet III*, donc dans les premiers mois de 1279 ou, si l'on date le *Quodlibet III* à Pâques 1278, dans les semaines précédant immédiatement le jour de Pâques 1278. La comparaison du contenu du *Quodlibet III* avec celui de la version revue du *Quodlibet II* enlève à cette supposition toute vraisemblance.

En ce qui concerne le *Quodlibet III*, il apporte des précisions, importantes et amplement développées, à la thèse dymorphiste et, par la même occasion, il offre une critique en règle du *Contra gradus* de Gilles de Rome⁽¹⁹⁾. Vu leur ampleur et leur caractère à la fois systématique et détaillé, ces précisions doctrinales et cette critique à l'adresse du *Contra gradus* ne sont manifestement pas le fait d'un quodlibétier surpris par ses objectants: elles sont le fruit d'une maturation des idées personnelles et d'un travail rédactionnel assidu⁽²⁰⁾. Bref, la présentation du dymorphisme telle qu'elle se trouve dans le *Quodlibet III* est le fruit d'une préparation écrite, soigneuse et longue: l'auteur, une fois en possession de son texte, a fixé une date pour sa prochaine dispute quodlibétique et il s'est arrangé pour qu'on lui pose, lors de ces séances, une question qui lui permettait de sortir ses papiers tout faits.

En ce qui concerne la version revue du *Quodlibet II*, elle n'entre

⁽¹⁹⁾ Cf. E. HOCEDEZ, *Richard de Middleton* ..., p. 467-473; P. BAYERSCHMIDT, *Die Seins- und Formmetaphysik* ..., p. 216-219; R. ZAVALLONI, *Richard de Mediavilla* ..., p. 292-296; G. WILSON, *Henry of Ghent's Quodlibet III* ..., p. 77-84; R. MACKEN, *Unité et dymorphisme de l'homme selon Henri de Gand*, dans *Atti del Congresso Internazionale «Teoria e Prassi»*, I, Napoli, p. 177-182 (pagination du tiré-à-part s.d.).

⁽²⁰⁾ Cf. R. MACKEN, *Unité et dymorphisme* ..., surtout p. 181-182.

aucunement dans les corollaires, enchevêtrés et épineux, découlant du dymorphisme: selon le témoignage d'Henri (cf. éd., p. 24, l. 86), c'est s'engager dans un labyrinthe que d'y entrer. Cette version revue n'offre pas non plus une critique systématique du *Contra gradus*: elle se limite à répliquer à une seule des critiques dirigées, dans le *Contra gradus*, contre la thèse dymorphiste, c'est-à-dire à l'accusation tapageuse de favoriser le monopsychisme.

Ceci étant posé, l'hypothèse selon laquelle Henri aurait lancé, à part, une divulgation de la version revue du *Quodlibet II* à un moment déjà proche du *Quodlibet III*, entraîne un corollaire difficile à admettre ou même franchement inadmissible: au moment où il préparait activement une présentation nettement développée de sa théorie dymorphiste et une critique systématique du *Contra gradus*, Henri aurait divulgué aussi une présentation lacunaire du dymorphisme et une réplique hâtive et incomplète à l'une des attaques lancées dans le *Contra gradus*.

En revanche, tout s'éclaire si l'on admet que le *Quodlibet III* suit, à une certaine distance, la divulgation de la version revue du *Quodlibet II*⁽²¹⁾.

La divulgation de la version revue du *Quodlibet II* d'Henri de Gand se situe donc en 1278 au plus tard ou, si l'on estime que le *Quodlibet III* d'Henri date de Pâques 1278, elle date des premières semaines qui suivirent immédiatement la Noël 1277.

Date du ms. A (première version)

Puisque, dans le ms. A, la version revue a été apportée après la version originale, nous possédons là, bien sûr, un argument relativement fort pour admettre qu'au moment où le ms. A a vu le jour, la version revue du *Quodlibet II* était encore inexistante. Le ms. A remonterait donc aux premières phases de l'histoire du texte. Un argument qui semble confirmer cette date précoce de A, nous vient du côté de la codicologie. Des deux cahiers composant le *Quodlibet II* en A, le premier compte 8 feuillets (55-62) et le deuxième, 6 (63-68), le premier porte une réclame et le deuxième n'en porte pas, le deuxième est resté vide du f. 67vb jusqu'au

⁽²¹⁾ Outre l'argument avancé dans la note 5 ci-dessus, on peut ajouter cet argument-ci pour dater le *Quodlibet III* à Pâques 1279: le temps entre la Noël 1277 et Pâques 1278 semble vraiment très court pour que Gilles prenne connaissance du *Quodlibet II*, formule ses critiques contre le dymorphisme (fin du *Contra gradus*), publie le *Contra gradus* et pour qu'Henri prenne connaissance du *Contra gradus*, réplique à cet écrit (version revue du *Quodlibet II*) et prépare la critique serrée du *Contra gradus* et réélaboré le dymorphisme en vue des séances du *Quodlibet III*.

f. 68^v. La copie du *Quodlibet III* dans le même manuscrit (f. 21-54) précède le *Quodlibet II* et est écrite par deux autres mains. L'ensemble de ces faits codicologiques suggère que lors de la copie du *Quodlibet II* on n'avait pas projeté une copie des *Quodlibets II-III*. Si on avait eu un tel projet, il eût été plus normal de recourir dès le *Quodlibet II* aux sexternions suivant le procédé habituel dans ce manuscrit⁽²²⁾, les réclames eussent annoncé le *Quodlibet III* ou le *Quodlibet III* eût au moins suivi le *Quodlibet II* immédiatement, c'est-à-dire au f. 68 ou peut-être déjà au f. 67vb resté entièrement blanc. D'autre part, puisque le même manuscrit comprend effectivement le *Quodlibet III*, on n'explique rien en disant qu'on a voulu omettre le *Quodlibet III*. Reste donc comme l'explication la plus probable que la copie du *Quodlibet II* fut réalisée à un moment où on ne pouvait pas se procurer un modèle du *Quodlibet III*. Il y a une confirmation ultérieure de cette conclusion: la copie du *Quodlibet I* dans le ms. A, ainsi que le Dr Macken l'a montré⁽²³⁾, semble bien être, lui aussi, une copie contemporaine de la soutenance du *Quodlibet* concerné.

Date du ms. A (version revue)

Selon l'hypothèse du Dr Macken, le manuscrit A peut être l'original muni d'une correction autographe d'Henri de Gand, mais, selon cette hypothèse, deux autres possibilités restent ouvertes⁽²⁴⁾. Selon la première possibilité, le manuscrit A, sans être un autographe au sens propre, c'est-à-dire sans être de la main d'Henri de Gand, peut être l'archétype dont dépend toute la tradition, non pas un archétype quelconque, mais bien un archétype au sens fort, c'est-à-dire un archétype qui serait en même temps un exemplaire d'auteur, donc l'original ou l'apographe de

⁽²²⁾ Voici la composition des cahiers dans le *Quodlibet I* (f. 1^a-19^a): f. 1-12 (récl.), f. 13-20. Dans le *Quodlibet III* (f. 21^a-53vb): f. 21-32, f. 33-44 (récl.), f. 45-52 (récl.), f. 53-54. Dans le *Quodlibet IV* (f. 69^a-116vb): f. 69-80 (récl.), f. 81-92, f. 93-104 (récl.), f. 105-116. Dans le *Quodlibet V* (f. 117^a-164vb): f. 117-128 (récl.), f. 129-140 (récl.), f. 141-152 (récl.), f. 153-164 (récl.) (le texte cesse de façon abrupte). Dans le *Quodlibet VI* (f. 165^a-189vb): f. 165-177 (un feuillet a été enlevé entre les ff. 167 et 168), f. 178-189. Une *Abréviation d'un Commentaire sur le livre I des Sentences* (f. 190^a-265vb): f. 190-193 (ce cahier comprenant le prologue a, semble-t-il, été écrit après le cahier suivant, puisque la dernière partie du prologue a été ajoutée dans les marges inférieures, d'abord du f. 193^v, ensuite du f. 193^r), f. 194-205, f. 206-217, f. 218-229, f. 230-241, f. 242-253 (récl.), f. 254-265.

⁽²³⁾ Cf. R. MACKEN, *Les corrections...*, p. 6; HENR. DE GAND, *Quodl. I*. Ed. R. MACKEN, p. LXIX-LXXI.

⁽²⁴⁾ Cf. R. MACKEN *Les corrections...*, p. 39-40, pp. 45-48; ID., *Die Editionstechnik der «Opera Omnia» des Heinrich von Gent*, dans *Franziskanische Studien*, 63 (1981), p. 227-239, surtout p. 236-237.

celui-ci⁽²⁵⁾. Selon la deuxième possibilité, le manuscrit A, n'étant ni l'autographe d'Henri de Gand, ni un exemplaire d'auteur, ni l'archétype, peut être une copie faite directement à partir d'un exemplaire d'auteur, c'est-à-dire faite, ni à partir d'une copie de tradition indépendante, ni à partir d'un exemplar universitaire⁽²⁶⁾.

Si le manuscrit A est à la fois l'original et l'autographe d'Henri de Gand, il va de soi que la correction de A coïncide chronologiquement avec la révision, par l'auteur, du *Quodlibet II*.

Si le manuscrit A n'est pas un autographe d'Henri de Gand au sens propre, mais l'original ou son apographe et, de toute façon, l'archétype qui se trouve à l'origine de toute la tradition, il est évident qu'aucun autre témoin ne remonte chronologiquement à un moment plus proche du moment où le texte du *Quodlibet II* a été rédigé et revu.

Si le manuscrit A n'est ni l'autographe, ni l'original, ni l'archétype, mais dépend de l'original de façon immédiate, c'est-à-dire sans passer par l'intermédiaire d'une copie de tradition indépendante ou d'un exemplar de tradition universitaire, ce manuscrit A risque fort d'être très ancien et, même s'il était un peu plus tardif, sa qualité vaudrait celle des témoins datant des toutes premières phases de l'histoire du texte.

Selon cette hypothèse, le manuscrit A, version primitive et version revue, constitue donc, dans tous les cas, un manuscrit des plus anciens ou un témoin dont la valeur critique égale celle des témoins chronologiquement les plus proches de l'origine du texte.

LE MANUSCRIT 23 (F)

Ce recueil composite provenant de Saint-Victor, chevauchant sur le XIIIe et le XVe siècle, mérite d'être signalé à part. La partie qui se rapporte au *Quodlibet II* est sûrement d'origine parisienne et remonte au XIIIe siècle⁽²⁷⁾.

DES MANUSCRITS AVEC UNE DIVISION EN PIÈCES CONCORDANTE

Comme l'a montré le Dr Macken, plusieurs manuscrits des *Quodlibets* d'Henri de Gand portent des indications abondantes et concordantes de

pièces⁽²⁸⁾. Ce qui permet de reconstituer la division en pièces d'au moins un exemplar⁽²⁹⁾. Heureusement, le nombre total des pièces de l'exemplar ainsi reconstitué correspond de façon adéquate au nombre des pièces des *Quodlibets* d'Henri de Gand signalé dans la liste officielle de taxation des exemplars parisiens publiée par l'Université de Paris en date du 25 février 1304⁽³⁰⁾. Dans le *Quodlibet II*, les mss 2, 27 et 33 ensemble signalent 14 passages d'une pièce à une autre (ils devraient en signaler 15, si tous trois signalaient tous les passages d'une pièce à une autre). Or ces passages correspondent parfaitement à la division en pièces de l'exemplar discerné par le Dr Macken. Le ms. 20, qui, pour d'autres *Quodlibets*, porte d'abondantes indications de pièces, d'ailleurs concordantes avec celles des trois mss déjà signalés⁽³¹⁾, n'en porte aucune dans le *Quodlibet II*. A priori cela ne signifie pas qu'il ne soit pas un témoin du même exemplar. La collation permet de préciser, on verra tantôt en quel sens.

À ce que le Dr Macken a solidement établi, ajoutons quelques particularités concernant le *Quodlibet II*. Le passage de la pièce 4 à la pièce 5 de ce *Quodlibet* peut être déterminé de façon adéquate. En effet, dans le ms. 27 la pièce 5 commence vers le début du folio 46va : la pièce est explicitement signalée en marge à côté de la première ligne. Est-ce à dire que le premier mot de cette première ligne coïncide avec le premier mot de la pièce 5 ? C'est, en effet, la seule explication acceptable, puisqu'au f. 46rb (voir p. 106,4 dans l'apparat), le copiste a écrit un passage de la pièce 4 une seconde fois (le passage prend 5 lignes dans l'édition) et l'a annulé ensuite par un discret *va-cat* au début et à la fin du doublet. Ce genre de doublets précédant immédiatement et le passage d'une pièce à une autre et le début d'une page ou d'une colonne est courant dans les manuscrits copiés à partir des pièces d'un exemplar. Le stationnaire n'ayant pas toujours les pièces voulues à la disposition de sa clientèle, les copistes devaient parfois laisser blancs les folios destinés à recevoir après coup le texte de la pièce non disponible et recopier d'abord la pièce suivante. Celle-ci se voyait alors commencée souvent au début d'une page ou d'une colonne. S'il arrivait aux copistes de prévoir trop de place pour la pièce à intercaler après coup, ils devaient ou bien laisser une lacune dans leur manuscrit, ou bien recourir au procédé facile d'un

⁽²⁵⁾ Cf. note précédente et HENRICI DE GANDAVO *Quodlibet X*. Edidit R. MACKEN (HENRICI DE GANDAVO *Opera Omnia*, XIV), Leuven University Press - E. J. Brill, Leiden, 1981, p. XXXI-C.

⁽²⁶⁾ Cf. note 24 et HENR. DE GAND. *Quodl. I*. Ed. R. MACKEN, p. XLIII-LXXXVII.

⁽²⁷⁾ Cf. *supra*, p. x.

⁽²⁸⁾ Cf. R. MACKEN, *Les Quodlibets d'Henri de Gand et leur exemplar parisien*, dans *Recherches de Théologie ancienne et médiévale*, 37, 1970, p. 75-96.

⁽²⁹⁾ *Ibid.*, p. 83-96.

⁽³⁰⁾ *Ibid.*, p. 81-82, texte et note 27.

⁽³¹⁾ *Ibid.*, p. 83-96.

douplet immédiatement annulé et souvent assez long. Lorsqu'on trouve ainsi des doublets passablement longs et annulés précédant immédiatement et le passage d'une pièce à une autre et le début d'une page ou d'une colonne, on peut être pratiquement certain que la pièce qui se trouve en deuxième lieu dans le manuscrit a été écrite la première dans le temps⁽³²⁾. Évidemment, le premier mot de la pièce la première écrite coïncide avec le premier mot de la pièce louée chez le stationnaire. C'est pourquoi le premier mot du f. 46va dans le ms. 27 est aussi le premier mot de la pièce 5 d'au moins 1 exemplar du *Quodlibet II*.

Bien entendu, tout ceci n'implique pas encore que les mss 2, 27 et 33, du seul fait de leurs indications de pièces concordantes, dépendent tous d'un seul et même exemplar. Il suffit qu'un exemplar, tout en gardant la même division en pièces, subisse des altérations textuelles plus ou moins graves, pour qu'un ms. reflétant l'exemplar aux débuts de sa circulation ait des indications de pièces concordant avec celles d'un ms. reflétant l'exemplar altéré⁽³³⁾. La concordance des indications de pièces peut provenir aussi du fait qu'un seul exemplar circule en plusieurs jeux de pièces. Enfin il ne faut même pas exclure d'avance que deux exemplars différents, contemporains ou successifs, aient eu la même division en pièces.

UNE DIVISION EN PIÈCES DISCORDANTE

Les travaux du Dr Macken ont permis de constater que, dans une série de manuscrits (BOLOGNA, *Bibl. Univers. lat.*, 2236; MELK, *Stiftsbibl.*, 195; PARIS, *Arsenal*, 454; VALENCIA, *Catedral*, 46; VATICANO, *Vat. lat.*, 852) se lisent de nombreuses indications de pièces discordant de la division en pièces dont on vient de parler⁽³⁴⁾. Les travaux préparatoires à l'édition du *Quodlibet X* ont même conduit à la certitude que, dans deux de ces manuscrits, *Bologna* et *Valencia*, ces indications de pièces discordant des indications en 2, 27 et 33, sont concordantes les unes par rapport aux autres⁽³⁵⁾. Or une indication discordante de *Valencia, Catedral* 46 f. 17va

⁽³²⁾ Cf. J. DESTREZ, *La Pecia dans les manuscrits universitaires du XIIIe et du XIVe siècle*, Paris, 1935, p. 34, p. 40.

⁽³³⁾ Cf. P.-M. J. GILS, *Codicologie et critique textuelle. Pour une étude du ms. Pamplona, Catedral 51*, dans *Scriptorium*, 32, 1978, p. 221-230 + 3 pl. hors texte.

⁽³⁴⁾ Cf. R. MACKEN, *Bibl. man. H. G.*, p. 80-81, p. 389, p. 498-499, p. 728, p. 778; Id., *Un deuxième exemplar des Quodlibets d'Henri de Gand*, dans *Miscellanea Codicologica F. Masai dicata*. Ediderunt P. COCKSHAW, C. GARAND et P. JODOGNE (*Les Publications de Scriptorium*, VIII), Gent, 1979, p. 675-690.

⁽³⁵⁾ Cf. HENR. DE GAND, *Quodl. X*. Ed. R. MACKEN, p. XXVII-XXX.

se lit précisément dans le *Quodlibet II*. Certes, il s'agit d'une indication unique. Mais le ms. de Valence, ainsi que sa description complète par le Dr Macken dans la *Bibliotheca manuscripta* le révèle, est pourvu d'une série d'indications de pièces qui parcourt de façon continue les différents *Quodlibets*. Or on ne réussit pas à faire concorder cette série avec la division en pièces reflétée dans le groupe de mss 2, 27 et 33. Ainsi, dans le *Quodlibet I*, l'indication *iii^a pecia* au f. 6ra; dans le *Quodlibet II* <..> *pecia* au f. 17va; dans le *Quodlibet IV*, <x> *xvii^a pecia* au f. 58va; <x> *xxii^a* au f. 66va; *xxxiii^a* au f. 68rb; dans le *Quodlibet V*, *xxxix^a pecia* au f. 80vb; dans le *Quodlibet IX*, *peca lxxxiii^a* au f. 162vb; *lxxxiii^a* au f. 163vb; *xcⁱ pecia* au f. 197va etc.⁽³⁶⁾. Il semble donc acquis que les *Quodlibets I-XIII* d'Henri de Gand ont circulé dans au moins 2 exemplars, dont l'un avait une division en pièces discordante par rapport à celle de l'autre. Comme il sera souvent question de ces deux divisions en pièces, je les appelle pour plus de commodité et de clarté *x¹* et *x²*: *x¹* désigne l'exemplar ou les exemplars dont la division en pièces est reflétée en 2, 27 et 33; *x²* désigne l'exemplar ou les exemplars dont la division en pièces est reflétée en 1 et 31.

RÉSULTATS ACQUIS PAR LES CRITÈRES EXTERNES

Avant de passer au classement des manuscrits par la voie des critères internes, résumons les résultats acquis par la voie des critères externes.

1) Deux manuscrits se distinguent de tous les autres. Leur description montre qu'ils sont sûrement d'origine parisienne et qu'eux seuls sont sans aucun doute antérieurs au XIVe siècle: ce sont les mss 23 (F) et 28 (A)⁽³⁷⁾. Quant à ce dernier, sa copie du *Quodlibet II* fut réalisée au lendemain de la soutenance⁽³⁸⁾.

2) Les manuscrits plus tardifs 2, 27 et 33 témoignent d'une division en pièces identique. Du point de vue codicologique rien ne permet de décider si cette concordance de la division en pièces est due à la dépendance par rapport à un seul exemplar, au fait que certains manuscrits reflètent un exemplar dans son état original et d'autres le même exemplar vers la fin de sa circulation, ou à l'existence d'un double jeu de pièces ou enfin à l'existence contemporaine ou successive de deux exemplars ayant la même division en pièces.

⁽³⁶⁾ Cf. R. MACKEN, *Bibl. man. H. G.*, p. 728.

⁽³⁷⁾ Cf. *supra*, p. x, p. xi, p. xii-xxi.

⁽³⁸⁾ Cf. *supra*, p. xx-xxi.

3) À cette division en pièces appelée x^1 s'oppose une division en pièces différente reflétée en 31, suivi en ceci par 1. Ces mss 31 et 1 témoignent donc de l'existence d'au moins 1 exemplar avec une division en pièces x^2 irréductible à x^1 .

Voyons maintenant si ces résultats obtenus par les critères externes, se confirment ou éventuellement se précisent par les critères internes.

LES ACCIDENTS ISOLÉS

Pour obtenir une différenciation maximale de la tradition, j'ai collationné tous les 36 témoins manuscrits sur une étendue correspondant à environ 1/6 du texte. En chaque pièce correspondant aux pièces x^1 , les 100 premières lignes (texte dactylographié) ont été choisies à cet effet et 34 lignes ultérieures (texte dactylographié) y ont été jointes. Voici les parties collationnées :

Pecia 1: p. 3,1-6,75; p. 9,32-10,38; p. 12,93-94; p. 16,89-92; p. 17,13-19; p. 19,78-80; p. 26,23-24.

Pecia 2: p. 28,14-31,40; p. 37,44-45; p. 39,93-95; p. 41,47; p. 44,12-22; p. 45,46-51.

Pecia 3: p. 54,71-57,44; p. 59,38-39; p. 62,17-63,21; p. 66,95-98; p. 66,4-5; p. 68,48-51; p. 68,56-69,60; p. 75,61-65; p. 76,15.

Pecia 4: p. 82,16-85,84; p. 89,83-84; p. 96,15-23; p. 97,47-49; p. 99,98-100,5; p. 101,11-13.

Pecia 5: p. 106,17-109,87; p. 118,82-84; p. 127,83-85; p. 129,31-40; p. 131,82-88; p. 132,7-8.

Pecia 6: p. 132,10-136,82; p. 138,46-58; p. 146,52-59.

Le résultat final de cette collation générale en ce qui concerne les accidents isolés se voit dans la table qui suit. Précisons simplement que les totaux d'accidents par manuscrit englobent les omissions, les variantes, les additions. Les inversions n'ont pas été comptées. Précisons encore que le nombre des accidents en chaque manuscrit se rapporte à l'état des textes après leur correction.

CLASSEMENT DES MANUSCRITS D'APRÈS LE NOMBRE D'ACCIDENTS ISOLÉS

Nombre d'ordre	Manus-crits	Pecia						Total	Total moyen
		1 ^a	2 ^a	3 ^a	4 ^a	5 ^a	6 ^a		
1	10 (G)	4	2	1	3	2	1	13	13
2	33 (H)	3	1	2	4	6	1	17	17
3	20 (C)	4	6	3	3	3	1	20	20
4	11	6	3	3	0	8	4	24	24
5	26 (D)	5	3	5	3	5	5	26	26
6	2 (E)	2	5	9	5	2	5	28	28
7	18	3	4	5	8	3	6	29	29
8-9	27 (B)	6	3	6	4	6	5	30	30
	29	def.	def.	def.	4	3	8	15	30
10	35	3	5	7	6	8	7	36	36
11	3	4	9	7	5	5	8	38	38
12-13	16	5	8	7	6	4	9	39	39
	34	8	5	8	5	7	6	39	39
14	24	5	7	6	4	8	10	40	40
15	15	7	def.	def.	def.	def.	def.	7	42
16-17	14	6	8	8	6	8	9	45	45
	25	6	7	9	6	10	7	45	45
18	7	8	6	7	8	6	14	49	49
19	6	5	11	7	5	8	14	50	50
20	23 (F)	def.	def.	def.	def.	12	5	17	51
21-22	19	12	5	8	13	7	7	52	52
	31	6	9	9	4	10	14	52	52
23	22	9	4	8	12	11	9	53	53
24-25	17	17	8	2	def.	def.	def.	27	54
	21	def.	def.	def.	7	8	12	27	54
26	28 (A)	7	15	12	14	6	6	60	60
27	30	12	10	13	6	9	12	62	62
28	13	13	6	13	13	13	9	67	67
29	1	6	9	10	18	20	11	74	74
30	5	10	12	10	13	16	16	77	77
31	4	8	18	12	16	10	14	78	78
32	36	10	16	13	14	16	11	80	80
33	12	10	11	15	15	13	21	85	85
34	8	21	10	11	10	20	17	89	89
35	32	13	17	16	23	17	32	118	118
36	9	16	11	19	def.	40	68	154	185
Total:		260	254	271	263	330	384	1762	

LES ACCIDENTS COMMUNS

La collation générale a révélé aussi une quantité et une répartition importante d'accidents communs. En vue de déterminer le choix définitif des témoins à retenir pour une collation complète, il fallait faire entrer ces accidents en ligne de compte. Ils concernent : 1° les témoins 1 et 31, qui, du point de vue codicologique, se sont révélés comme reflétant une division en pièces discordant avec x¹, 2° les témoins 2, 27 et 33, qui sont tous des témoins de la division en pièces x¹, 3° tous les témoins sauf A, celui-ci s'étant distingué en raison de sa date précoce.

Un exemplar postérieur

Dans la table qui suit, j'ai noté tous les accidents communs des manuscrits qui, d'après la collation générale de tous les témoins, s'opposent avec les mss 1 et 31 à tout le reste. Pour la partie du texte correspondant à la pièce 3 de x¹, j'ai noté en outre tous les accidents communs de ces témoins sur toute l'étendue de la pièce, et non seulement sur la partie de cette pièce collationnée dans la collation générale. En ce qui concerne les pièces 1-2 et 4-6, la table qui suit ne reproduit donc que les accidents communs repérés dans environ 1/6 du texte complet de chaque pièce. Pour se faire une idée du nombre complet de ces accidents en chacune des pièces 1, 2, 4, 5 et 6, on peut en moyenne multiplier le nombre des accidents mentionnés par 6. Précisons encore que les numéros au-dessus des colonnes de la table qui suit désignent les manuscrits. +* signifie que la lecture a été corrigée après coup. (+) signifie que la lecture se présente sous la forme d'une variante, qui, bien entendu, ne se retrouve pas dans les témoins x¹.

Pecia 1

	1	7	10	11	13	14	18	19	20	31	35
1) p. 4,24 movit] movet	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
2) p. 4,27 an] aut	+	+	+	+	+	+	+	+	+	(+)	+
3) p. 4,39 adveniensi et accidentale] adveniensi et actuale vel accidentale	+		+	+						+	+
adveniensi vel accidentale adveniensi et actuale		+			+	+					+
4) p. 5,56 rem] om.	+		+	+	+	+	+	+	+	+	+
5) p. 5,61 possibile] pluralem reliqui											

LES ACCIDENTS COMMUNS

	1	7	10	11	13	14	18	19	20	31	35
<i>codd.</i>	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
6) p. 6,74 unus] unius	+	+	+		+	+	+	+	+	+	+
7) p. 17,15 sed] et reliqui <i>codd.</i>	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
8) p. 17,16 denique] deinde	+		+	+	+	+	+	+	+	+	+

Pecia 2

1) p. 29,39 converso] contrario	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
2) p. 29,42 converso] contra	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
3) p. 30,46 mathematico] metaphorico	+		+	+	+	+	+	+	+	(+)	(+)
4) p. 30,5 pertinebant] pertinent	+	+	+	+	+	+	+	+	+	(+)	+
5) p. 30,6 singulas species eius] species eius singulas	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
6) p. 30,19 Spiritus] Sanctus <i>add.</i>	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
7) p. 31,29 etiam] om.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
8) p. 31,32 proprium] propositum	+		+	+	+	+	+	+	+	+	+

Pecia 3 (sur toute l'étendue)

	1	7	10	11	13	14	18	19	31	35
<i>Inversions</i>										
1) p. 56,12 omnia individua] <i>inv.</i>	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
2) p. 56,16 essentia ipsa] <i>inv.</i>	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
3) p. 62,14-15 sibi determinabit] <i>inv.</i>	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
4) p. 64,51 Philosophus determinat] <i>inv.</i>	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
5) p. 65,67 eius ratio] <i>inv.</i>	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
6) p. 65,84 esse in loco] in loco esse	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
7) p. 66,5-6 naturalis rationis] <i>inv.</i>	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
8) p. 68,44 iudicabitur forte] <i>inv.</i>	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
9) p. 70,1 videndo totum comprehen- dere] comprehendere totum videndo	+		+	+	+	+	+	+	+	+
10) p. 71,11 esse alicubi] <i>inv.</i>	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
11) p. 76,17-18 principaliter proposita] <i>inv.</i>	+		+	+	+	+	+	+	+	+
12) p. 76,33-77,34 in ea remansit] reman- sit in ea	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
13) p. 80,18 falsum est] <i>inv.</i>	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+

Variantes

1) p. 55,81 immaterialem] et materialem	(+)		(+)		(+)	(+)	+	+	+	(+)
2) p. 56,12 ipsa] una specie	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
3) p. 56,30 Commentatoris] Avicennae	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
4) p. 56,31 sit] sic est	+	+	+	+	+	(+)	+	+	+	+

[illegible]

	1	7	10	11	13	14	18	19	31	35
3) p. 135,63 pacis] rei <i>add.</i>	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
4) p. 135,68 essent] esset	+	+	+	(+)	+	+	+	+	+	+
5) p. 135,70 fuerint] fuissent	+	+	+		+	(+)	+	+	+	+
6) p. 135,71 Ubi] Ut	+		+		+	+	+	+	+	+
7) p. 135,73 istum]										
— iustum	+						+	+	+	
— iniustum					+	+				+
— iniustum me <i>sed in iustum me mut.</i>			+							
8) p. 135,76-77 impetraretur] impetra-										
rent		(+)	+	+	+	+	+	+	+	+
9) p. 138,48 esse] in se	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
10) p. 138,52 Et] Etiam	+		+		+	+	+	+	+	+
11) p. 138,54 terere] tenere	+		+	+	+	+	+	+	+	+
terrere		+								
12) p. 138,54 qui] <i>om.</i>	+	*	+		+	+	+	+	+	+

La collation générale distingue donc nettement la famille des mss 1, 7, 10, 11, 13, 14, 18, 19, 31 et 35. Pour la pièce 1 et pour le début de la pièce 2 (jusqu'à la fin de la q. 7) le ms. 20 se joint à cette famille. L'opposition codicologique des mss 1 et 31 à x^1 se confirme de façon convaincante par la voie des critères internes. Il y a bien eu au moins 1 exemplar avec une division en pièces discordant avec x^1 et caractérisé par un nombre impressionnant d'accidents propres.

La collation générale montre en outre que les accidents propres à x^2 s'ajoutent à ceux de x^1 (³⁹). Vu le grand nombre des inversions communes aux seuls manuscrits de x^2 , des accidents qui peuvent constituer des fautes même graves, mais qui, dans le cas de x^2 (voir les inversions de la pièce 3), sont des accidents anodins qui n'auraient justifié aucune correction de la part du copiste x^1 , il n'est pas possible d'admettre la dépendance de x^1 par rapport à x^2 . Comme l'avait indiqué le mouvement d'accidents en sens unique allant de x^1 à x^2 , c'est donc bien x^2 qui est postérieur. L'examen des omissions anodines oriente d'ailleurs dans le même sens. Dans le même sens aussi parlent les variantes: dans la pièce 1, n° 3; dans la pièce 2, n° 8; dans la pièce 3, n°s 1, 5, 8, 13, 15, 16, 18, 24, 27, 30; dans la pièce 4, n° 4; dans la pièce 5, n° 2 et dans la pièce 6, n° 7. Les rares fois où x^2 suit les meilleurs manuscrits contre les témoins de x^1 , s'expliquent aisément si l'on admet que le modèle commun de la famille

x^2 , ayant été lui-même un ms. x^1 , a été quelquefois corrigé à l'aide d'un autre manuscrit.

Nous arrivons ainsi à trois conclusions importantes pour le classement définitif des manuscrits en vue d'une collation complète.

1) La famille x^2 reflétant au moins 1 exemplar postérieur et tributaire d'un manuscrit x^1 , peut dans l'ensemble être négligée pour l'établissement du texte (⁴⁰). De très rares fois cependant elle aide à reconstituer le texte. De plus, il est préférable que le rapport entre x^1 et x^2 puisse être tiré au clair sur toute l'étendue du texte, ce qui permet en même temps de contrôler les principes qui ont présidé au choix définitif des manuscrits. C'est pourquoi j'ai décidé de retenir un seul témoin de toute cette famille, celui qui entre tous a le moins d'accidents isolés et qui représente donc plus fidèlement l'ancêtre commun de la famille. Comme le montre la table, c'est le manuscrit en tête du classement par accidents isolés: le n° 10. Après élimination des mss reflétant x^2 , sauf 10, la tête du classement général d'après les accidents isolés devient ceci: (10), 33, (20), 26, 2, 27. Or on sait que les mss 2, 27, 33 reflètent, et abondamment, la division en pièces x^1 . Ces manuscrits doivent donc être conservés pour une collation complète. Le ms. 26, qui ne porte pas d'indication explicite de pièces, ni dans le *Quodlibet II*, ni ailleurs, mérite d'être retenu à cause du fait qu'il est le manuscrit sans indications de pièces le premier classé. Il fournira une contre-épreuve intéressante.

2) Le ms. 20 s'est révélé suivre la famille x^2 dans la pièce 1 et dans la première partie de la pièce 2 (jusqu'à la fin de la q. 7). Il n'y a donc pas lieu de collationner ce témoin avant la q. 8 de la pièce 2. Parce que ce témoin suit x^1 à partir de là et parce qu'il en est un témoin qualifié, je le collationne complètement à partir de la q. 8. Ce choix me semble d'autant plus s'imposer que, dans les autres *Quodlibets*, le ms. 20 porte des indications abondantes de pièces concordant avec x^1 (⁴¹).

3) Les corrections après coup du ms. 2, qui souvent coïncident avec les lectures de x^2 , montrent que ce manuscrit aboutit probablement à un texte contaminé. Je l'ai retenu pour la qualité de son premier texte et de certaines corrections isolées. Mais il m'a semblé inutile de conserver sur toute l'étendue du texte ce témoin qui, vu sa dépendance de x^2 , ne peut être un «ouvrier de la première heure». Je ne l'ai conservé que pour les parties du texte où le ms. 20 suit x^2 , c'est-à-dire la pièce 1 et la pièce 2 avant la q. 8.

(³⁹) L'apparat critique montre clairement que le ms. 10, qui y figure sous le sigle G, ne manque jamais, sauf rares exceptions, de répéter les accidents communs de BCDEH, ceux-ci étant tous des témoins x^1 , auxquels il ajoute environ le même nombre d'accidents.

(⁴⁰) Cf. note 39.

(⁴¹) Cf. R. MACKEN, *Les Quodlibets* ..., p. 83-96.

Dans l'ensemble cela fait six candidats pour la collation complète: 10, 33, 20, 26, 2 et 27. Je les désigne par le sigle qui leur a été donné par le Dr Macken dans l'édition critique du *Quodlibet I*: 10(G), 33(H), 20(C), 26(D), 2(E), et 27(B). Il est entendu que C prend la relève de E à partir de la question 8.

La qualité de AF

On a déjà vu que les mss 10, 11, 18 et 35, qui occupaient respectivement la 1e, la 4e, la 7e et la 10e place dans le classement par accidents isolés, ont dû finalement céder leurs places, compte tenu des multiples accidents communs qui rattachent ces témoins à une famille inférieure reflétant la division en pièces x^2 ⁽⁴²⁾. Or ce qui vaut des témoins de x^2 par rapport aux témoins de x^1 , vaut, de façon semblable, de BCD(G)H par rapport à AF. En effet, BCD(G)H s'opposent à AF, non seulement par les accidents isolés de B, de C etc., mais aussi, et surtout, par un grand nombre de lectures communes. Tous ces cas d'opposition sont reproduits dans l'apparat critique⁽⁴³⁾. Or en considérant tous les cas où BCD(G)H s'opposent en commun à AF, on arrive au résultat suivant: sur 73 cas, 67 fois AF sont préférables, une fois leur lecture doit être rejetée, 5 fois le cas ne peut être tranché du point de vue de l'analyse purement interne. Ces chiffres parlent un langage si clair, que la conclusion s'impose: les deux témoins qui seuls sont sûrement antérieurs au XIVe siècle et qui permettent, dans une majorité imposante de cas, de corriger le plus proche commun ancêtre par ailleurs qualifié de BCD(G)H, doivent être retenus pour la collation complète. En principe, il suffirait même de ne retenir qu'un seul de ces témoins, le plus complet des deux (A). Mais concrètement le ms. F aide à reconstituer certains passages. Il est donc à retenir.

⁽⁴²⁾ Cf. *supra*, p. XXVIII-XXXIII.

⁽⁴³⁾ Au lieu de reproduire dans l'introduction l'inventaire des cas où AF se distinguent de tout le reste, ce qui aurait été une charge superflue, j'ai simplement reproduit ces cas dans l'apparat critique. Le lecteur attentif de l'apparat critique remarquera sans peine que, dans chaque pièce, les témoins de la division en pièces x^1 se répartissent clairement en deux groupes, l'un ne se distinguant pas toujours de AF ou A, l'autre se distinguant parfois par un lot d'une trentaine d'accidents communs. L'étude de ces accidents permet peut-être de conclure à l'existence d'un double jeu de pièce, à une série de corrections et de contaminations. Mais l'intérêt d'une pareille étude pour l'établissement critique du texte est pratiquement nul. Mêmes constatations dans HENR. DE GAND. *Quodl.* X. Ed. R. MACKEN, p. XCVI-XCIX.

La meilleure qualité de A

Dans toute la partie du texte pour laquelle nous possédons le témoignage de F (environ 1/3 du texte complet), cette partie chevauchant sur trois pièces, l'on constate que non seulement BCD(G)H, mais aussi F s'opposent en commun au témoignage de A. BCDF(G)H ont donc un plus proche commun ancêtre qui n'est pas l'ancêtre de A. Or en examinant les 96 cas en tout où le plus proche commun ancêtre de BCDF(G)H se sépare de A⁽⁴⁴⁾, l'on voit que 29 fois A l'emporte, 22 fois il a le dessous (mais deux de ces 22 fois il a simplement conservé la version non revue), et 45 fois on ne peut trancher. Dans ces 45 cas il n'y a donc pas de raison contraignante de choisir les lectures du plus proche commun ancêtre de BCDF(G)H et de rejeter celles de A. En ce qui concerne la partie du texte où nous ne possédons pas le témoignage de F, la qualité de A se prononce évidemment de façon plus nette. Il arrive cependant que, dans cette partie du texte aussi, A offre un texte moins bon. À cet égard, relevons l'absence en A de deux longues citations (voir l'édition p. 16, l. 89-92 et p. 17, l. 13-20), qui pourraient bien avoir vu le jour lors de la nouvelle rédaction par l'auteur. L'absence en A de la substitution stylistique de *et* à *Aristoteles* (p. 62, l. 99) est apparemment due, elle aussi, au fait que A conserve ici la rédaction primitive. Le fait que l'absence en A de certaines citations ou d'une correction stylistique est sans doute due au fait que A conserve, par moments, la rédaction primitive, confirme plutôt la meilleure qualité de A, bien que son texte, dans ces cas et en d'autres cas, ne puisse être retenu. Conformément au principe énoncé dans l'édition du *Quodlibet I*, «nous avons donc en général préféré les leçons de A, mais nous n'avons pas hésité à le corriger par d'autres manuscrits lorsque cela nous a semblé nécessaire»⁽⁴⁵⁾.

RÉSULTATS ACQUIS PAR LES CRITÈRES INTERNES

Les critères internes confirment pleinement et précisent les conclusions découlant de l'examen par les critères externes.

Le manuscrit A, le seul actuellement connu qui remonte à la période allant du *Quodlibet II* (Noël 1277) au *Quodlibet III* (Pâques 1278 ou 1279), est d'origine parisienne et a fait partie de la bibliothèque de Godefroid de Fontaines. Son indépendance et sa meilleure qualité par

⁽⁴⁴⁾ Tous ces cas sont reproduits dans l'apparat critique.

⁽⁴⁵⁾ Cf. HENR. DE GAND. *Quodl.* I. Ed. R. MACKEN, p. LXXXIV.

rapport au plus proche commun ancêtre des manuscrits par ailleurs les mieux classés achève de montrer la valeur de son témoignage en vue de l'établissement du texte.

Le manuscrit F, d'origine parisienne lui aussi et provenant de Saint-Victor, remonte, avec A et à l'encontre des autres témoins, sûrement au XIIIe siècle. Son indépendance, qu'il partage avec A, par rapport à BCD(G)H en fait un témoin de bonne qualité. Il aide quelquefois à reconstituer la bonne lecture.

Les manuscrits B, E et H reflètent une même division en pièces x¹. Les accidents communs de ces témoins x¹ se retrouvent en C (à partir de la q. 8) et aussi en D. Ces manuscrits se distinguent en commun d'au moins 1 exemplar postérieur avec une division en pièces x², irréductible à la division en pièces x¹.

Le manuscrit G, témoin d'un exemplar avec la division en pièces x², est le manuscrit le mieux placé de cet exemplar tributaire d'un exemplar x¹ et nettement inférieur à celui-ci.

En introduisant ces huit témoins dans l'apparat critique, je pense avoir offert au lecteur l'image, d'après les documents actuellement connus, la plus fidèle de l'histoire du texte.

LES ÉDITIONS ANTÉRIEURES

Le *Quodlibet II* d'Henri de Gand a été édité trois fois dans les éditions d'ensemble des *Quodlibets* d'Henri de Gand : en 1518⁽⁴⁶⁾, en 1608⁽⁴⁷⁾ et en 1613⁽⁴⁸⁾. L'édition de 1613 est une réimpression de celle de 1608. Celle de 1608 dérive de celle de 1518⁽⁴⁹⁾. À la recherche de la position du modèle manuscrit de Badius, premier éditeur, dans la tradition manuscrite, j'ai collationné l'*editio princeps* avec les parties du texte collationnées sur tous les manuscrits. Avant d'en reproduire les résultats, il est

⁽⁴⁶⁾ *Quodlibeta Magistri Henrici Goethals a Gandavo doctoris Solemnis: Socii Sorbonici: et archidiaconi Tornacensis. cum duplici tabella. Vaenumdantur ab Iodoco Badio Ascensio, sub gratia et privilegio ad finem explicandis. Parisiis, 1518, 2 tomes.*

⁽⁴⁷⁾ *Magistri Henrici a Gandavo. Doctoris acutissimi et celeberrimi. Archidiaconi Tornacensis. Aurea Quodlibeta. hac postrema editione commentariis doctissimis illustrata M. Vitalis Zuccolii Patavini, Venetiis, 1608, 2 tomes.*

⁽⁴⁸⁾ *M. Henrici Goethals a Gandavo Doctoris solemnisi, Socii Sorbonici, Ordinis Servorum B.M.V. et Archidiaconi Tornacensis, Aurea Quodlibeta, hac postrema editione commentariis doctissimis illustrata M. Vitalis Zuccolii Patavini Ordinis Camaldulensis, Theologi Clarissimi ..., Venetiis, 1613, 2 tomes.*

⁽⁴⁹⁾ Cf. R. MACKEN, *Vitale Zucoli, commentateur des Quodlibets d'Henri de Gand*, dans *Bulletin de Philosophie Médiévale*, 18, 1976, p. 84-90.

cependant indispensable de passer par un certain nombre de remarques préalables.

L'existence de la famille de manuscrits 4-5

Les collations de tous les manuscrits sur 1/6 du texte ont montré l'existence d'une famille de manuscrits, à laquelle appartiennent le manuscrit 4 et 5. Voici leurs accidents communs.

Dans la pièce 1 (sur 1/6 de son texte):

- p. 4,24: movit] movet
- p. 4,26: quam] quem
- p. 4,39: et] ei *add.*
- p. 5,54: secundum quod] *om.*
- p. 5,57: dupliciter potest] *inv.*
- p. 6,75: indivisus] indi *cum lac.* 4 indiversis 5
- p. 16,91: distinctioque] distinctio 4 distinctio *sed corr. sup. lin.* 5
- p. 19,80: in¹] *om.*

Dans la pièce 2 (sur 1/6 de son texte):

- p. 28,16: situ] actu 4 gradu *sed corr. sup. lin. al. litt.* 5
- p. 29,31: qui] quae
- p. 30,16: oculi] eius
- p. 30,17: nullum verbum] *inv.* 4 *inv. sed corr.* 5
- p. 30,20: quia] quod
- p. 31,32: et] *om.* 4 *om. sed corr. sup. lin.* 5
- p. 39,94: essentia¹] existentia
- p. 45,50: individuatio] individua ratio

Dans la pièce 3 (sur 1/6 de son texte):

- p. 54,76: aliquid] aliquod
- p. 56,28: et¹] *om.*
- p. 57,40: sui individui] *inv.*

Dans la pièce 4 (sur 1/6 de son texte):

- p. 83,21: his] *om.*
- p. 83,24: et] *om.*
- p. 83,28: Apostolus] Amplius 4 Amplius *sed corr.* 5
- p. 83,35: noverimus] novimus
- p. 84,43: quidem] quoque
- p. 84,51: tendit] intendit
- p. 84,59: vitae ... genus] *om. (hom.)*
- p. 84,62: anachoretarum] anochoricarum
- p. 85,65: anachoretarum] anochoricarum
- p. 85,66: anachoretarum] anochoricae 4 anochoricae *sed corr.* 5
- p. 85,80: anachoretis] anochoricis

p. 89,83: fratrum congregatio] *inv.*
 p. 89,83: congregatio] congregazione
 p. 96,17: est ratio] *inv.*

Dans la pièce 5 (sur 1/6 de son texte):

p. 107,28: potius deberet velle] debet velle potius
 p. 107,28: deberet] debet
 p. 107,33: illam] *om.*
 p. 107,37: fiant] fiunt
 p. 107,42: potes] potest
 p. 107,44: retinendi] recipiendi
 p. 108,45-46: occurrat] occurrit
 p. 108,52: animum] suum *add.*
 p. 108,56: enim] non 4 non *sed in* non est *mut.* 5
 p. 108,58: si] non
 p. 108,60: sit] fiat
 p. 108,64: dimittere licet] *inv.*
 p. 108,66-68: et ... relinquitur] *om.* (*hom.*)
 p. 131,84: peccato] peccatum

Dans la pièce 6 (sur 1/6 de son texte):

p. 132,11: venit] venerit
 p. 133,16: malum non est] non est malum
 p. 133,37: ignores] ignoras
 p. 134,49: edicta] per edictum
 p. 134,50: eam] eum
 p. 134,50: quantum] in quantum
 p. 134,56: I°] *om.*
 p. 134,58: vindicanda¹] vindicando
 p. 135,65: culpam huiusmodi] *inv.*
 p. 135,75: quod] *om.*
 p. 135,78: et impetranti adiudicaret] *om.* (*hom.*)
 p. 135,79: si] non 4 non *sed in* si non *mut.* 5
 p. 138,47: Multij] Multa
 p. 138,56: curent] current
 p. 138,58: invereconda] in verecundia
 p. 146,57: quod] quia
 p. 146,57: extendimus] expendimus 4 expendimus *sed corr.* 5

La famille 4-5 est inférieure aux mss x¹

Il est important, en vue d'une évaluation de cette famille de manuscrits 4-5, de noter qu'elle porte, à de rares exceptions près, tous les accidents communs qui opposent les manuscrits BCDH à AF, *a fortiori* ceux qui opposent BCDEFH à A, à quoi cette famille 4-5 ajoute une série importante d'accidents communs propres à elle. Je m'en suis assuré en

collationnant les 103 cas où les mss BCD(G)H s'opposent au manuscrit A dans la pièce 3, d'une part, avec les manuscrits 4-5, d'autre part⁽⁵⁰⁾. Sur les 103 cas, 4-5 vont 100 fois avec BCD(G)H. Voici les références exactes pour les trois fois où ils s'accordent avec A: p. 54,72, p. 61,94, p. 74,43. Faisons d'ailleurs remarquer que dans les deux premiers de ces trois cas, le manuscrit 5 porte en première lecture l'accident commun à BCD(G)H et qu'il ne fallait pas du génie pour changer *in veritate* p. 74,43, en *in veritatem*. Si la famille 4-5 véhicule, à très peu de chose près, tous les accidents communs de BCD(G)H, si, en plus de cela, elle se charge d'environ six fois le nombre d'accidents qu'on y a repérés en collationnant 1/6 du texte, on peut à peu près se faire une idée du degré de détérioration de la famille 4-5.

La famille 4-5 est indépendante des mss x²

Ce qui sauve, malgré tout, l'honneur de cette famille, c'est qu'elle est indépendante des mss x². Je m'appuie ici sur le test des inversions dans la pièce 3. On a vu que dans cette pièce, les témoins de la division en pièces x² ne comportaient pas moins de 13 inversions communes⁽⁵¹⁾. Or aucune de ces inversions ne se lit dans la famille 4-5. Bien entendu, l'un ou l'autre manuscrit de la famille ou l'ancêtre commun ont pu, à un moment déterminé de leur histoire, subir quelque contamination latérale. Pour ma part, c'est ainsi que j'expliquerais les accidents de la famille 4-5 p. 4,24 et p. 131,84. Ces accidents se retrouvent dans les témoins de x²⁽⁵²⁾.

Les accidents de l'édition de Badius

Sur 1/6 du texte du *Quodlibet II* l'édition de Badius porte 31 accidents isolés. Parmi les accidents communs de Badius, il y en a 14 que l'on ne trouve en aucun autre manuscrit que D, et il y en a 20 qui ne se trouvent pas en D. Or parmi ces 20 accidents, Badius en partage 14 avec la famille 4-5, soit avec les deux manuscrits à la fois, soit avec l'un des deux. À part les 14 accidents communs à Badius et D seul, d'une part, et les 14 accidents communs à Badius et la famille 4-5 seule, d'autre part, aucune communauté entre Badius et des manuscrits particuliers ne se dégage de

⁽⁵⁰⁾ Ces cas sont tous reproduits dans l'apparat critique.

⁽⁵¹⁾ Voir la table des accidents communs des mss x², pp. xxviii-xxxii, surtout p. xxix.

⁽⁵²⁾ Cf. *ibid.*, p. xxviii et p. xxxi.

l'ensemble des accidents communs de Badius. Les accidents communs restant après déduction des 14 accidents Badius-D et des 20 accidents Badius-non-D (dont 14 Badius-4-5) reflètent l'histoire du texte au moment précis où, chargé de l'opposition commune de BCDEF(G)H contre A et de l'opposition commune de BCD(G)H contre AF, le texte en est arrivé au degré de détérioration reflété dans les témoins x¹, à savoir B, E et H.

Dans la table qui suit j'ai reproduit dans la colonne 1 les accidents isolés de Badius, dans la colonne 2 les accidents communs à Badius et D, dans la colonne 3 les accidents communs à Badius et à la famille 4-5 (c'est-à-dire à 4 et 5 à la fois ou à l'un des deux). Les accidents communs restants de Badius sont reproduits en dehors des colonnes.

Pecia 1	1	2	3
p. 3,9 : erat quaestio] quaerebatur	+		
p. 3,17: idea] creativa idea		+	
p. 4,44: intentionem] intensionem		+	
p. 4,44: intentio] intensio		+	
p. 5,54: secundum quod] om.			+
p. 5,72-6,73: unus ad plures respectus] <i>scr. sed in unus respectus ad plures mut. D</i>		+	
unus respectus ad plures respectus Bad.			
p. 12,94: generare om.	+		
p. 12,94: et] om.	+		
p. 17,19: iure] mater	+		
p. 3,3: rationabilem] rationalem			
p. 3,4-5: plura alia] <i>inv.</i>			
p. 3,12: perfectionis] earum <i>add. (homioceph.)</i>			
p. 3,12: Sed] Et			
p. 4,33: est essential] <i>inv.</i>			
p. 4,40: diffusius alias] <i>inv.</i>			
p. 4,43: Avicennam enim] <i>inv.</i>			
p. 4,45: intentio] intensio			
p. 5,54: sic] sicut			
p. 6,73: nisi] ubi			
p. 6,73: quod] <i>om.</i>			
p. 6,75: et] <i>om.</i>			
p. 9,32: sic] si <i>add.</i>			
p. 10,35: tunc] ergo <i>add.</i>			
p. 12,94: scilicet] <i>om.</i>			
p. 17,19: quam] quando			
p. 26,23: secundum] per			

Pecia 2	1	2	3
p. 28,17: quem] quam			+
p. 29,22: existentes] existentis	+		
p. 29,23: Ablato] Abstracto			+
p. 29,26: igitur] ergo		+	
p. 29,31: distantia] substantia			+
p. 29,34: ante] <i>om.</i>			+
p. 30,16: oculi] eius			+
p. 31,32: primo et] <i>om.</i>			+
p. 31,32-33: per se maxime] maxime per se			+
p. 45,48: habeat] habet	+		

p. 28,18-19: Quod secundum sententiam episcopi] secundum sententiam episcopi. Quod p. 29,24: est ei] *inv.* p. 29,25: circumscribitur] describitur p. 29,31: sicut] *om.* p. 29,34: vilis ... nobilior] nobilior supponendo ante vilis p. 30,43: suae] *om.* p. 30,44: circuitur] circumfertur p. 30,47: transsubstantiata] *scr. sed translata i. m.* p. 30,14: passibilis] possibilis p. 30,20: differunt] different p. 31,28: solum] solus p. 31,30: magis] sensus *add.* p. 31,33: autem] *om.* p. 31,38: vel¹] et p. 41,47: Ponendo enim] Unde ponendo p. 44,21: quantum] est *add.*

Pecia 3	1	2	3
p. 55,85: materia subiecta] <i>inv.</i>			+
p. 55,89: specie] species	+		
p. 55,96: et] <i>om.</i>	+		
p. 56,7 : ubi] ut	+		
p. 56,14: essentiam per intellectum] per intellectum essentiam	+		
p. 56,18: possunt] potest	+		
p. 56,22: VIII ^o] IV ^o			+
p. 57,38: Hinc] autem <i>add.</i>			+
p. 57,38: VIII ^o] VII ^o	+		
p. 57,40: designetur] designet			+
p. 57,43: plurimum] plurium	+		
p. 75,61: Et] <i>om.</i>			+

p. 55,80: contingit] convenit p. 55,5: quia] quod p. 56,27: est¹] *om.* p. 56,32: possint] possunt p. 57,34: contingit] convenit p. 57,35-36: immaterialibus] materialibus p. 57,44: redit] recurrit p. 63,19-20: ita ... nec²] nec est magnitudo nec ita quod in sua natura p. 66,4-5: potentia ... substantia] substantia animae quam potentia p. 68,48: natura ... quantum] in quantum natura angeli p. 68,49: universi] alicuius *add.* p. 68,49: aliquam] aliam p. 68,50: cuius ... pars] *om.* p. 68,57: natura angeli] *inv.* p. 68,59: ubique est Deus] Deus est ubique p. 69,60: determinate] vel *add.* p. 69,60: solum¹] solummodo p. 69,60: solum²] solummodo p. 75,62: essentialiter] essentialiter.

Pecia 4	1	2	3
p. 84,43: quidem] quoque			+
p. 84,43: omnis] eis D eius Bad.		+	
p. 84,55: artibus] actibus			+
p. 84,59: operis] opus	+		
p. 85,73: nullius] nulli	+		
p. 85,73: religionis] religioni	+		
p. 85,73: regulis] <i>om.</i>			+
p. 85,75: solius] <i>om.</i>	+		
p. 85,76: Dei] Domini		+	
p. 85,83: conversionis] conversationis	+		
p. 97,48: possunt] possent	+		
p. 100,3: determinare] terminare	+		

p.82,15: est²] Sed *add.* p.83,17: est] *om.* p.83,31: statim] stat in p.83,35: demum] deinde p.84,45: omnis] omnes p.84,47: dupliciter homo] *inv.* p.84,52: perfectionis] perfectum p.84,57: professionis] perfectionis p.84,59: genus] *om.* p.85,63: adhuc] *om.* p.85,67: religiosi viri] *inv.* p.89,84: ad] *om.* p.89,84: promoventium] promovens p.89,84: distrahentium] distrahens p.96,15: arguebatur] arguitur p.96,18: Probatio ... ementis] *om. (hom.)* p.96,18-19: exspectat plus] *inv.* p.96,23: usque ad] ultra p.97,43: in continenti] incontinenti p.99,00: possessionis] inter quos solent fieri contractus *add.* hic p.99,1: inter ... contractus] *om.* hic p.101,12: tenetur] Sed *add.* p.101,12-13: iuste ... tenetur] etc.

Pecia 5

p.107,36: quantum] quanto
p.107,42: sine peccato potes] potest sine peccato
p.107,42: potes] potest
p.107,42: vitare] vitari
p.107,42: debes] debet
p.108,45-46: occurrat] occurret
p.108,53: in] *om.*
p.109,76: est] esset
p.131,86: epyeikes] Epicaia
p.131,86: dirigit] et definit *add.*

1	2	3
+		
+		
		+
+		
		+
+		
	+	
+		
+		
+		

p.107,28: exigi] exigere p.107,32: illud] id p.107,33: convertendum] convertendam p.107,38: obligent] obligant p.107,44: adhuc credo] *inv.* p.108,49: id] illud p.108,60: sit] fit p.108,62: exinde] inde p.109,69-70: opportunam] optimam p.109,71-72: scandalizentur] scandalizarentur p.109,72: opportunam] optimam p.109,76: Sic] sicut p.109,78: subversionem] subversione p.109,83: sit] est p.109,87: debet eam non] non debet eam p.118,83: plures praebendas simul] simul plures praebendas p.118,84: mediorum] modorum p.127,84: me] ire p.129,39: teneantur] teneant p.131,82: oppugnatoribus] oppugnantibus p.131,85: qui] quod

Pecia 6

p.132,10: dispergent] disperdent
p.133,34: culpa] Ecclesiae *add.*
p.134,38: tu] tamen
p.136,81: praecipitio] principio
p.146,55: earum natura] *inv.*
p.146,56: vel] etiam *add.*

1	2	3
+		
		+
+		
		+
+		
+		

p.132,12: bello] in *add.* p.133,15: esse aliquid] *inv.* p.133,23: igitur est] *inv.* p.133,36: quod] *om.* p.134,38: continetur] continuetur p.134,46: puniendo] publicando p.135,60: enim]

autem p.135,77: ipso] quod *add.* p.138,48: esse] et se p.138,52: aestuantes] aestuante p.138,53: celsiora] caelestia p.138,54: infra] ita p.146,54: ex] est p.146,55: ex] ut

À la lumière de ces accidents communs, d'une part, et de ces accidents isolés, d'autre part, essayons maintenant d'évaluer l'édition de Badius.

En ce qui concerne les accidents communs, ils permettent deux hypothèses principales.

Ou bien Badius s'est servi d'un seul manuscrit. Dans cette hypothèse, son modèle réunissait les accidents communs de Badius avec D, d'une part, et de Badius avec la famille 4-5, d'autre part. Or des 26 accidents isolés de D repérés dans 1/6 du texte⁽⁵³⁾, 14 ont dû passer dans le modèle utilisé par Badius, tandis que des 64 accidents communs de la famille 4-5 repérés sur le même 1/6 du texte⁽⁵⁴⁾, seulement 14 ont dû y passer. Il semble donc que, toujours dans cette hypothèse, Badius se soit servi d'un manuscrit, pour l'essentiel, proche de D, mais, par moments, contaminé par la famille 4-5.

Ou bien Badius s'est servi d'un premier manuscrit pour les épreuves et a eu recours à un manuscrit différent pour la correction. Dans ce cas, la contamination de D par la famille 4-5 peut éventuellement remonter à l'éditeur lui-même. Badius a pu se servir, en effet, d'un manuscrit appartenant à la famille 4-5 (certainement ni 4, ni 5, puisque seuls les accidents communs de la famille sont passés dans l'édition) pour imprimer ses épreuves. Cette conjecture offre des avantages et des inconvénients. Du côté des avantages il y a le fait qu'en 1518 Badius a sans doute cherché un manuscrit complet (des 15 *Quodlibets* d'Henri de Gand) et clairement lisible, donc récent. Or la famille 4-5 était passablement récente à ce moment-là. La date du ms. 4, achevé en 1462⁽⁵⁵⁾, en témoigne. Cette date est confirmée du fait que la famille 4-5 ajoute un nombre impressionnant d'accidents communs aux accidents communs des témoins x¹, tels B, E et H. Du côté des inconvénients cependant se trouve le fait du petit nombre (de l'ordre de 14/64) des accidents propres à cette famille qui soit passé dans l'édition de 1518. Pour maintenir cette conjecture, il faudrait supposer inévitablement que la correction a dû éliminer un bon 3/4 des lectures propres à cette famille. Ce qui peut paraître invraisemblable. À moins que ce ne soit précisément à cause des

⁽⁵³⁾ Voir la table des accidents isolés p. xxvii.

⁽⁵⁴⁾ Voir la table des accidents communs de la famille 4-5, p. xxxvii-xxxviii.

⁽⁵⁵⁾ Cf. *supra*, p. vii.

multiples déficiences du texte que Badius se soit mis à la recherche d'un modèle différent pour la correction ... Badius a pu se servir aussi, dans un premier temps, d'un manuscrit n'appartenant pas à la famille 4-5, mais contaminé par celle-ci et donc, de toute façon, contemporain de la famille 4-5 et, du fait même, passablement récent en 1518. Cette deuxième conjecture garde les avantages de la première sans en encourir les inconvénients. Quoi qu'il en soit au sujet de ces deux éventualités, Badius lui-même ou un *socius* versé dans la théologie⁽⁵⁶⁾ a pu, dans un second temps, avoir recours au manuscrit D, manuscrit de Sorbonne, pour la correction des épreuves. Il est probable que Badius a trouvé en un père franciscain, maître en théologie à Paris, un compagnon de ses labeurs⁽⁵⁷⁾. Le fait que les éditeurs associés ont divulgué la thèse selon laquelle Henri de Gand était *socius* de Sorbonne⁽⁵⁸⁾, invite d'ailleurs à considérer comme vraisemblable l'idée que ce soit dans le milieu sorbonnique, et donc à l'aide d'un manuscrit de Sorbonne, que l'on ait corrigé les épreuves de l'*editio princeps*.

En toute hypothèse, l'édition de Badius reproduit un texte contaminé du *Quodlibet II* et reflète un stade avancé de l'histoire, et de la détérioration, du texte.

En ce qui concerne les accidents isolés de Badius, une bonne partie semble refléter ce qu'on peut appeler des «corrections humanistes». Trois cas sur 31 me paraissent, à cet égard, assez clairs. Dans l'accident p. 107,36 (pièce 5) Badius lit, au lieu de *quantum potest occultius, quanto potest occultius*. Dans l'accident p. 131,86 (pièce 5), il change *epyeikes* en *Epicaia*. Dans l'accident p. 132,10 (pièce 5) il substitue *disperdent nos a terra* à *dispergent nos a terra*, ce dernier verbe pouvant paraître, en effet, un peu recherché en un pareil contexte⁽⁵⁹⁾. Il va de soi que ces «corrections humanistes» diminuent la valeur du témoignage de Badius.

TECHNIQUE DE L'ÉDITION

Les principes présidant à l'édition du *Quodlibet I* et *X* sont maintenus.

Comme dans le *Quodlibet I*, chaque question du *Quodlibet* est précédée de son titre. Les manuscrits du *Quodlibet II* n'offrant pas toujours une table des questions ou une table complète, il m'a semblé que, dans le cas du *Quodlibet II*, l'édition critique pouvait reproduire les titres des questions tels qu'ils se lisent dans les annonces des questions. Ces annonces font partie intégrante du texte et se trouvent dans tous les témoins complets. De plus, elles remontent à l'auteur même, qui les a introduites dans le texte lors du travail rédactionnel de la *determinatio*. Dans la table des matières ajoutée à l'édition, on reproduira simplement chaque titre dans la teneur qui figure dans le texte de l'édition.

À des endroits du texte où les témoins entièrement collationnés ne permettaient pas de remonter jusqu'à une lecture satisfaisante, on a fait appel à l'ensemble des manuscrits. Les conjectures proposées à ces très rares endroits sont signalées dans l'apparat critique avec la mention des manuscrits d'où elles sont tirées. Les manuscrits en question sont alors désignés d'après le numéro qu'ils ont reçu dans la partie de l'introduction consacrée à la description des manuscrits.

⁽⁵⁶⁾ Voir à ce sujet la fin de la dédicace dans l'édition de Badius, I (folio sans numéro).

⁽⁵⁷⁾ Cf. *ibid.*

⁽⁵⁸⁾ Cf. *supra*, dans la note 46 où l'on trouve le titre de l'édition. En ce qui concerne Henri de Gand *socius* de Sorbonne, voir F. EHRLE, *Beiträge zu den Biographien berühmter Scholastiker*, dans *Archiv für Literatur- und Kirchengeschichte des Mittelalters*, I, 1885, p. 383-385. Voir aussi P. GLORIEUX, *Aux origines de la Sorbonne*, I (*Études de Philosophie Médiévale*, LIII), Paris, 1966, p. 309.

⁽⁵⁹⁾ Cf. A. BLAISE, *Dictionnaire latin-français des auteurs chrétiens*, Turnhout, 1967, p. 281, sous «dispergo», 2.

ABRÉVIATIONS ET SIGNES

<i>add.</i>	= addidit
<i>al. litt.</i>	= alia littera
<i>al. man.</i>	= alia manu
<i>confus.</i>	= confusum
<i>corr.</i>	= correxit (correctio, etc.)
<i>def.</i>	= deficit
<i>del.</i>	= delevit
<i>eras.</i>	= erasit
<i>exp.</i>	= expunxit
<i>hom.</i>	= homoioteleuton
<i>homioceph.</i>	= homiocephalon
<i>i. m.</i>	= in margine
<i>inf.</i>	= inferiore
<i>inser.</i>	= inseruit
<i>inv.</i>	= invertit
<i>iter.</i>	= iteravit
<i>lac.</i>	= lacuna, i. e. spatium vacans in codice
<i>mut.</i>	= mutavit
<i>om.</i>	= omisit
<i>ras.</i>	= rasura
<i>scr.</i>	= scripsit
<i>seq.</i>	= sequitur
<i>sup.</i>	= superiore
<i>sup. lin.</i>	= super lineam
<i>suppl.</i>	= supplevit
< >	= supplevi

SIGLES

A	= PARIS, <i>Bibl. Nat.</i> , lat. 15848
B	= PARIS, <i>Bibl. Nat.</i> , lat. 15847
C	= PARIS, <i>Bibl. Ars.</i> , 455
D	= PARIS, <i>Bibl. Nat.</i> , lat. 15358
E	= BORDEAUX, <i>Bibl. Munic.</i> , 146
F	= PARIS, <i>Bibl. Nat.</i> , lat. 14726
G	= LONDON, <i>Brit. Libr.</i> , Royal 11.C.X
H	= VATICANO, <i>Bibl. Vat.</i> , Burgh. lat. 299

QUODLIBET II

A 55ra
B 32rb
D 20ra
E 23va
G 14rb
H 27va
Bad. 28^v
Zucc. 46ra

| In nostra generali disputatione | hesterna proponebantur 19 quaestiones, quarum quaedam pertinebant ad Deum, quaedam vero ad rationabilem creaturam. H 27vb

Circa Deum quaerebatur unum pertinens ad eius divinitatem et plura
5 alia pertinentia ad eius assumptam humanitatem.

QUAESTIO 1

UTRUM DEUS PER UNAM IDEAM COGNOSCAT DIVERSA INDIVIDUA EIUSDEM SPECIEI

De primo erat quaestio utrum Deus per unam ideam cognoscat diversa
10 individua eiusdem speciei.

Quod sic, arguebatur quia diversa individua eiusdem speciei secundum eundem gradum perfectionis imitantur Deum. Sed creaturae a Deo cognoscuntur secundum quod perfectiones earum sunt in ipso, quas secundum gradus suos imitantur. Idem autem gradus imitationis respondet eidem rationi perfectionis in Deo. Ergo eadem ratione perfectionis
15 Deus cognoscit diversa individua eiusdem speciei. Sed ratio perfectionis creaturae in Deo est sua idea in ipso. Ergo etc.

Contra. Plura ut plura, distincta et diversa non | cognoscuntur uno, Zucc. 46rb
quia distinctio cognitorum ut cognita sunt, necessario sequitur rationem
20 cognoscendi. Deus cognoscit diversa individua eiusdem speciei ut plura et distincta. Ergo non cognoscit ea uno. Id autem quo ea cognoscit, idea vocatur in ipso. Ergo etc.

ABDEGH

4 quaerebatur] quaerebantur *sed n del.* G 4-5 plura alia] *inv.* BDEGH 11 Quod ... speciei] *om. (hom.)* G 12 perfectionis] earum *add. (homioceph.)* BDEGH *scr. sed earum add. (homioceph.) i. m. al. man.* A 12 imitantur] imitatur B 12 Sed] Et BDEGH 13 quas] *scr. in ras. al. man.* A 14 suos] *i. m. al. man.* A 15 rationi perfectionis] *inv. sed in rationi perfectionis corr.* A 16 cognoscit] *om.* B 17 creaturae] *i. m. al. man.* A 17 sua] *creativa add.* D 19 distinctio] definitio *sed del. et distinctio i. m.* E 21 ea¹] *om.* E 21 autem] aliud G

<SOLUTIO>

Hanc quaestionem movit Nebridius AUGUSTINO, quam reputat valde
difficilem, dicens in quadam epistola ad ipsum: «*Quaeris utrum* 25
summa illa Veritas et summa Sapientia, forma rerum per quam facta sunt
omnia, generaliter hominis, an etiam uniuscuiusque nostrum rationem
D 20rb *contineat. Magna quaestio.*» Respondet tamen, sed responsione occulta, |
quam per similitudinem declarat secundum quod potest.

Bad. 28va | Ad cuius intellectum sciendum quod in qualibet essentia sive natura 30
creata est considerare duo: essentiam ipsam ut essentia est, et eius
actualement existentiam sive subsistentiam. Quantum est ex ratione essen-
tia ut est essentia absolute, duplex est in ea indifferentia.

Uno enim modo indifferens est ad esse actualis existentiae et ad non
esse, quia quantum est de se, nata est esse et non esse, licet differenter, 35
quoniam, quantum est ex ipsa sibi derelicta, semper habet non esse, sed
Zucc. 46va quod habet esse, hoc est in | quantum est Dei effectus, a quo esse
existentiae participat in quantum eius effectus est, ita quod eius essentia
B 32va non sit suum esse, sed quasi adveniens et accidentale | ei, participatum ab
ipsa, secundum quod in aliis quaestionibus diffusius alias exposi- 40
tum est.

Alio vero modo est indifferens ad esse universale et particulare.
Secundum AVICENNAM enim essentia rei in quantum essentia, est essentia
tantum, et sunt extra eius intentionem intentio universalis et particularis,
sicut et intentio existentis et non existentis, et multo magis, quia, licet res 45

ABDEGH

24 movit] movet G 24 quam] quem DH 27 generaliter] generalis G 27 an] aut G
29 quam] quem B 30 qualibet] quolibet *sed in qualibet corr.* D 31 est²] ut *sed del. et*
est i. m. al. litt. B 33 est essentia] *inv.* DEGH 34 enim] *om.* H 34 existentiae]
essentiae G 36 est] *om.* DH 38 existentiae] existente H existente *sed in existentiae*
corr. BD essentiae G existente *sed in existentiae corr. sed in essentiae mut. i. m. al. litt.* E
39 quasi] quod G 39 et] ad G 39 accidentale] actuale vel accidentale G 40 diffu-
sius alias] *inv.* BDEGH 43 Avicennam enim] *inv.* BDEGH 44 intentionem] intensio-
nem D 44 intentio] intensio D 45 sicut] sic EGH

25-28 AUGUST., *Epist.* 14, n. 4 (CSEL 34¹, p. 34, 13-16; PL 33,80). 40 HENR. DE
GAND., *Quaest. ord. (Summa)*, art. 21, q. 4 (ed. 1520, I, f. 127rM-N, f. 127vS, ed. 1646, (II),
p. 322b-323a, p. 324a-b). 43-44 AVICENNA, *Metaph.*, V, c. 1 (ed. S. VAN RIET, II, p. 227,
1-238, 56; ed. 1508, f. 86vaA-87rbE).

indifferens est ad esse et non esse, tamen ex se habet non esse, nisi habeat
ipsum ex alio. Sic autem | est indifferens ad universale et particulare E 23vb
quod ex se nec est universalis nec particularis, sed solum habet rationem
particularis in quantum recipit ab altero esse subsistentiae in supposito
50 determinato, esse vero universalis recipit in quantum per intellectum
abstrahitur a suppositis, in quibus habet esse tamquam unum in multis,
et iterum per praedicationem applicabile multis: universale enim, secun-
dum PHILOSOPHUM, non est nisi unum in multis et de multis.

Et sic, secundum quod essentia rei dupliciter potest considerari, scilicet
55 | ut in se et ut in supposito uno vel multiplicato in pluribus, sic idea H 28ra
secundum quam Deus habet ipsam rem cognoscere, cuius est ipsa
essentia similitudo, dupliciter potest considerari: uno modo ut est
essentiae absolutae, alio modo ut est essentiae relatae ad supposita.

Primo modo secundum quamlibet speciem creaturae in Deo est
60 tantum una idea, qua cognoscit totam virtutem essentiae et eius multipli-
cationem possibilem fieri per varia supposita.

Secundo modo illa una idea respectu essentiae est ut plures respectu
suppositorum multiplicatorum sub illa essentia. Ita quod, sicut ipsa
essentia rei una est in se et plures in relatione ad supposita, sic ipsa idea
65 eiusdem essentiae una est ut respicit ipsam essentiam absolute, plures est
in quantum respicit ipsa supposita sub identitate essentiae. | Nec est Bad. 28vb
differentia, nisi quod essentia in diversis est multiplicata secundum rem,
idea vero essentiae respectu ipsius essentiae una est, plures vero secun-
dum respectus ad supposita diversa, quorum respectus diversi sub una
70 ratione respectus ad ipsam essentiam continentur, sicut sub unitate
essentiae continentur plura supposita. Ita quod, sicut ipsa essentia est
una ad plura supposita, sic respectus idealis ad essentiam est unus ad

ABDEGH

51 a]ab ABH ab *sed in a corr.* D 52 iterum] unum G 52 praedicationem]
participationem G 52 universale] unum G 53 unum] *om. sed i. m. al. litt.* E 54 sic]
sicut BDG 54 secundum quod essentia rei] essentia rei secundum quod ABDEGH
56 rem] *om.* G 58 absolutae ... essentiae] *om. (hom.) sed i. m. al. litt.* E 59 creaturae]
rei *sed exp. et creaturae i. m. al. man.* A 59-60 est tantum] *inv.* A 60-61 essentiae ...
multiplicationem] *om.* D 61 possibilem] pluralem ABDH pluralem *sed in possibilem*
corr. i. m. al. litt. E 62 una] unus *sed eras. et una i. m. al. litt.* D 66 sub] *om. sed sup.*
lin. al. litt. E 68 respectu] *lac. sed i. m. al. litt.* E 69 una] *om.* G 70-71 sicut ...
continentur] *om. (hom.)* H 72-73 ad plures respectus] *scr. sed in respectus ad plures*
mut. D

52-53 Cf. ARIST., *Anal. post.*, I, c. 11 (Transl. anon. sive «Ioannis», ed. L. MINIO-
PALUELLO, p. 126, 13-18; Iunt., I, p. 2a, f. 176DE; 77a 5-9).

A 55rb plures respectus ideales ad supposita, nisi quod essentia multiplicata est per supposita, respectus | autem unus ideae ad essentiam manet simplex et indivisus in variis respectibus ad supposita. 75

Et potest sic unus idealis respectus esse unus per relationem ad essentiam et, manens unus, esse plures per relationem ad supposita, quia non respicit supposita nisi mediante essentia, sicut si unus radius descendens in aliquem punctum medii ab illo reflexus multiplicetur in plures, praeter quod re et subiecto differunt illi radii a primo, non sic isti respectus a primo respectu. 80

Zucc. 46vb Et sic, | sicut divina essentia una sub diversis respectibus idealibus ad
B 32vb diversas specificas essentias rerum est diversae | ideae omnino, non autem una habens plures respectus ideales quasi una idea plurificata, sic una idea essentiae unius sub diversis respectibus idealibus eiusdem essentiae ad diversa supposita eius non est diversae ideae, sed una tantum habens plures respectus ideales ad diversa supposita eiusdem essentiae quasi una idea plurificata. Ita quod, sicut diversae essentiae specificae, quia non conveniunt in una essentia specifica, habent in unitate divinae essentiae plures ideas et non unam in qua illae plures uniantur, sic e
Bad. 29rb contra diversa supposita | sub eadem essentia specifica habent unam ideam propter unitatem essentiae, et ipsas unitas in una, sicut essentia est una et habet plura supposita in se unita. Ita quod, sicut ipsa essentia una est in se et non numeratur in supposita nisi per aliud quod est causa suae individuationis — in quibus tota est, licet in nullo secundum omnem rationem ambitus sui —, sic idea una ut est essentiae, non numeratur secundum rationes diversorum respectuum idealium nisi per aliud, | ut per essentiae numerationem in supposita. Ut, cum idea in divina essentia non est nisi respectus quidam quo ipsa se habet ad res ut similitudo 95

ABDEGH

73 nisi] ubi ABDEGH 73 quod] om. BDEGH 74 unus] unius G unius sed exp. et unus sup. lin. al. man. A 75 et] om. DEH 76 per] ad sed del. et per sup. lin. B 77 manens] manus sed del. et manens i. m. al. litt. E 77 unus] nunus D 77 esse] tamen add. BDEGH 78 unus] unius D 79 multiplicetur] multiplecetur D 80 a primo] om. BDEGH 80 sic] autem add. BDEGH 81 a ... respectu] om. BDEGH 84 plurificata] multiplicata BDEGH 85 unius] respectibus idealibus add. sed del. A 86 essentiae] i. m. al. man. A 86 eius] om. sed i. m. B 86-87 eius ... supposita] om. (hom.) G 86 est] esse sed in est corr. E 90 ideas] ideales sed in ideas corr. E 90 uniantur] uniuntur BDEGH 90 uniantur] extra add. sed exp. et del. A 92 ipsas] lac. sed ipsas al. man. A ipsa G 92 in] est G est sed in in corr. E 92-93 est una] inv. BDEH 93 unita] quod add. sed exp. B 93-94 una est] inv. D 94 numeratur] scr. in lac. al. man. A 95 individuationis] dividuationis A 96 una] est add. sed exp. B 97-98 ut ... supposita] om. (homioceph.) E

00 earum, quae necessario diversificatur secundum diversitatem obiectorum, quia | igitur essentia ut secundum se essentia est, non nisi rationem unius obiecti habet, ut vero numerata est in supposita per aliud numerans eam, habet rationem plurium obiectorum, necesse est similiter quod idea essentiae ut essentia est, sit una tantum per se, ut autem eadem
5 essentia est numerata, est plures per aliud. D 20va

Est enim | iste respectus | idealis, tantum protensus usque ad ipsam essentiam absolutam, unicus, et non plures nisi per protensionem dehinc ulterius mediante suo per se obiecto ad supposita illa in quae numeratur: unicus scilicet quasi a radice divinae essentiae usque ad essentiam creaturae, plures vero ulterius, ut protensus est ad supposita essentiae creatae, ad modum virgulae, quae, a radice protensa, usque ad aliquam distantiam tenet unitatem et deinde ulterius a cono quodam per plures virgulas ramificatur, ut dictum est in exemplo de radio. G 14va E 24ra

| Et hoc intellexit AUGUSTINUS, ut credo, respondendo ad quaestionem
15 Nebridii de ideis in quantum sunt rationes producendi res, qualis est nostra quaestio in proposito de eisdem in quantum sunt principium cognoscendi res. «Mihi», inquit, «videtur, quod quantum ad hominem faciendum attinet, hominis quidem tantum, non meam vel tuam ibi esse rationem; quo autem ad orbem temporis, varias hominum rationes in illa
20 sinceritate vivere. Itaque quilibet homo una ratione, qua homo intelligitur, factus est. At, ut populus fiat, quamvis et ipsa una ratio, non tamen hominis ratio, sed hominum. Si igitur pars universi es, Nebridi, sicuti es, omne autem universum partibus constat, non potuit universi conditor Deus rationem partium non habere. | Quamobrem, quod | plurimorum hominum
25 ibi ratio est, non ad ipsum hominem pertinet, quamquam miris rursum modis ad unum omnia redigantur». Ecce plane quomodo eadem et una est Bad. 29^{rc} Zucc. 47ra B 33ra

ABDEGH

1 quia] quod D 1 ut ... essentia] om. (hom.) sed i. m. E 2 ut vero] inv. G 2 aliud] esse sed exp. et aliud i. m. al. man. A 3 eam] om. G 3 est] om. sed i. m. al. litt. E 4-5 eadem essentia] inv. D 6 iste] ille B 6-7 tantum ... unicus] usque ad ipsam essentiam absolutam unicus tantum protensus sed signis inversionis et litteris b. et a. sup. lin. appositis inv. A 9 quasi] quod D 9 radice divinae essentiae] divinae essentiae radice G 10 ut] etc. H 12 cono] cavo DH caeno G 12 plures] pluries G. 14 intellexit] iter. sed exp. B 14 respondendo] respondens H 15 Nebridii] Nebridi A 16 nostra] om. E 17 inquit] inquam G 18 hominis] homine G 20 quilibet] quisque G 21 At, ut] ut ait E 21 fiat] fuit G 22 Nebridi] o Nebridi D 24 rationem] rationes ABDEGH 24 quod] quam ABDEGH 25 hominem] homo sed in hominem corr. sup. lin. B 26 ad unum] om. G 26 redigantur] redicantur G

idea ut respicit essentiam, et, in illa unitate manens, multiplicata est ut respicit individua, sicut dictum est. Quod aliquantulum clarificatur per suum exemplum, quod ponit, dicens: «*Verum hoc cum obscurissimum sit, qua similitudine illustrari possit, ignoro, nisi forte ad artes illas, quae insunt animo nostro, confugiendum est. Nam in disciplina metiendi una est anguli ratio, una quadrati. Itaque quotiens demonstrare angulum volo, non nisi una ratio anguli mihi occurrat; sed quadratum nequaquam scriberem, nisi quattuor simul angulorum rationem intuerer*». Adverte quod dicit «ratio- nem» et non «rationes». Eadem enim est ratio anguli, quotquot anguli intelliguntur, pluribus applicata.

<AD ARGUMENTA>

Per hoc patent ambo obiecta. Bene enim verum est quod idea plurium est una, in quantum respicit essentiam absolute, quae tamen est plures quodammodo, | ut respicit supposita. | Et sic, ut dicit secunda ratio, diversa et distincta intelligit una idea diversificata secundum respectus, secundum quod essentia diversificatur in supposita, ut dictum est.

QUAESTIO 2

UTRUM, ANIMA CHRISTI SEPARATA, REMANSIT ALIQUA FORMA IN IPSO CORPORE EIUS

Zucc. 47va | Sequuntur quaestiones pertinentes ad humanam naturam a Deo assumptam. Et sunt quattuor.

ABDEGH

27 essentiam] om. G 27 multiplicata] multiplicato sed in multiplicata corr. E 27 est] om. sed sup. lin. E 28 clarificatur] talificatur sed del. et clarificatur i. m. al. litt. E clarificat H 29 ponit] ponitur H ponitur sed in ponit corr. D 30 ignoro] ignorabo D 30 nisi] nisu sed in nisi corr. B quattuor simul angulorum nisi add. (homioceph.) sed quattuor simul angulorum exp. et del. A 30 artes] altes DH 31 confugiendum] fugiendum sed in confugiendum corr. sup. lin. E 33 occurrit] occurrit sed in occurrit corr. B 34 Adverte] ante te G 35 anguli²] singuli G 36 intelliguntur] intelliguntur G 38 patent] patet E 39 respicit] despicit G 40 sic, ut] sicut H 40 ratio] rationi sed in ratio corr. E 4 Sequuntur] per add. sed exp. B 5 assumptam] assumptam BD

29-34 Ibid. (CSEL 34¹, p. 34, 20-35, 2; PL 33, 80) 42 Cf. supra, p. 5, 54-7, 13.

Prima, utrum, anima Christi separata, remansit aliqua forma in ipso corpore eius.

Secunda, utrum caro Christi viva et mortua erat univoce caro.

Tertia, utrum corpus consecratum in triduo mortis Christi fuisset vivum vel mortuum.

Quarta, utrum ad desitionem accidentium desinit esse corpus eius, ubi prius fuit.

Circa primum arguitur quod, anima Christi separata, aliqua forma praecedens mansit in eius corpore, primo sic, quia si nulla mansisset, aut materia nuda stetisset ab omni forma, aut nova forma introducta fuisset, ut patet ex quadam quaestione determinata in Quolibet praecedenti. Sed utrumque horum est impossibile, quia tunc non fuisset univoce corpus corpus Christi vivum et mortuum, ut ibidem expositum est. Ergo etc.

Contrarium arguebatur sic: nulla forma substantialis praecessit. Ergo nulla remansit. Quod autem nulla praecessit, probabatur multipliciter.

Primo sic: cum forma animae rationalis est forma speciei specialissimae et illa forma praecederet, necessario esset forma generis. Forma autem generis in idem cadit necessario cum forma speciei. Non sunt ergo diversae formae re, sed una et eadem.

Secundo sic: si sit forma substantialis praecedens animam rationalem | in homine, cum quaelibet forma substantialis dat esse, aut ambae mutantur in tertiam et sic neutra manet, aut una mutatur in alteram et sic non | sunt duae, aut sunt duae distinctae manentes: sunt igitur duo esse substantialia in eodem et sic non esset homo unus per essentiam.

Consequens est falsum, ergo et antecedens.

| Tercio sic: anima remota a corpore seu materia, remaneat aliqua forma

ABDEGH

9 consecratum] consocratum D 11 desitionem] decisionem G 13 quod] in add. sed exp. E 15 stetisset] fecisset sed del. et stetisset i. m. al. litt. E 15 nova forma] inv. BDEGH 17 utrumque] utrum G 18 corpus¹] scilicet add. BDEH sed add. G 20 arguebatur] arguitur BDEGH 21 autem] om. A 21 nulla] nullam G 21 probabatur] probatur ADEG 22 forma¹] formae BH formo sed in forma corr. D 22 est] sit G 23 et] si G 24 sunt ergo] inv. G 26 si] om. G 27 homine] hominem G 27 dat] det A 29 igitur] ergo BDEGH 30 unus] unius sed i exp. E 32 sic] si add. BDEGH 32-33 remaneat ... removetur] aut hoc est sed exp. et remaneat ... removetur i. m. al. man. A

16 HENR. DE GAND., Quodl. I, q. 4 (ed. R. MACKEN, p. 15, 54-66; ed. 1518, I, f. 2vF; ed. 1613, I, f. 4rb-4va). 18 Ibid. (ed. R. MACKEN, p. 15, 67-16, 74 et 21, 1-22, 46; ed. 1518, I, f. 2vG et f. 3rM; ed. 1613, I, f. 4va et 5rb-5vb).

substantialis. Aut ergo removetur per mutationem substantialem, aut
accidentalem. Non per accidentalem tantum, quia tunc non esset ibi
substantialis corruptio, quod falsum est. Si per substantialem, tunc non
potest esse idem ens manens per essentiam quod erat prius. Esset autem
idem | per essentiam quod erat prius, si maneret in eo aliqua forma
substantialis. Ergo etc.

Quarto sic: corruptio unius est generatio alterius. Cum ergo in
separatione animae sit vera corruptio, oportet quod ibi sit alterius
formae generatio. Et si sic, non manet idem quod erat prius.

Quinto sic: accidens est quod adest et abest praeter corruptionem
subiecti. Sed si mansit secundum positionem aliquid, anima separata,
ipsa adest et abest illi praeter eius corruptionem. Anima ergo rationalis
esset accidens.

Sexto sic: si aliqua esset forma praecedens, a qua corpus haberet esse
corpus et non ab anima intellectiva, tunc corpus non praedicaretur de
homine in recto, dicendo: «Homo est corpus», sicut neque pars de toto,
sed solum in obliquo, dicendo: «Corpus est aliquid hominis».
Consequens | est falsum. | Ergo et antecedens.

ABDEGH

33 Aut] an G 33 Aut ... substantialem] *om. (homioceph.) sed i. m. al. litt. H*
34 Non] Si *sed exp. et Non sup. lin. al. man. A* 34 quia] *i. m. al. man. A* 34 esset] esse
sed t inser. D 34 ibi] *om. B* 35 Si] Non *sed in Si corr. al. man. A* 35 per] *sup. lin. al.*
man. A 35 substantialem] substantialis *sed eras. et in substantialem corr. al. man. A* quia
add. sed exp. al. man. A 35 tunc] ergo *add. BDEGH* 36 potest] posset *sed in potest*
corr. i. m. al. man. A 36 ens] ea *sed in ens corr. al. man. A* 36-38 Esset ... etc.] *i. m. al.*
man. A 36-37 Esset ... prius] *om. (hom.) sed Esset autem idem ens ... prius i. m. al.*
litt. H 37 si] secundo GH secundo *sed in si corr. BD* secundo *sed in secundum mut. sed in*
si corr. E 37 maneret] manet EGH manet *sed in remanet mut. sup. lin. al. litt. B*
39 corruptio unius est generatio] generatio unius est corruptio ABDEGH 40 vera] nisi a
sed del. et vera i. m. al. litt. D a *sed exp. et vera i. m. E* 40 corruptio] corrupto D
41 idem] *om. A* 42 sic] si aliqua esset forma *add. (homioceph.) sed del. A* 43 aliquid]
in add. BGH in add. sed del. aut exp. DE 43 anima] animata *sed in anima corr. D*
44 et abest] *om. (hom.) EH om. (hom.) sed i. m. al. litt. D* 44 ergo] igitur G 46 esset]
est E esse sed t inser. D 46 praecedens] praesens BEGH praesens *sed in praecedens*
corr. D 46 haberet] habere G 47 ab] ipsa *add. sed exp. D* 47 non] *om. sed sup.*
lin. D 49 sed] non *sed del. et sed i. m. al. litt. E* 50 et antecedens] etc. G

39 ARIST., *De gen. et corr.*, I, c. 3 (Iunt., v, f. 351M; 318a 24-25).

<SOLUTIO>

| Quaestio ista proposita erat, ut credo, propter determinationem habitam
in anno praecedenti circa illam quaestionem «*utrum in corpus Christi in*
sepulcro, anima separata ab eo, aliqua forma nova, qua informabatur, fuit
introducenda». Et dictum fuit ibi quod «*ponentes aliquam formam novam*
succedere in corpore Christi, anima separata, necesse habebant illud ponere
ex duobus fundamentis suis, quae verissima esse supponebant», ut ibidem
fuit de|claratum. Ostensum etiam fuit ibi quomodo illud ponere omnino
fuit impossibile, quoniam tunc corpus Christi, vivum prius et posterius
mortuum, non fuisset idem numero nisi aequivoce. Ostensum etiam fuit
ibidem quomodo magis congruebat fidei et dignitati Christi uterque
horum duorum modorum ponendi: aut quod, separata anima a corpore
Christi, remansit pura materia eius sine omni forma substantiali, secun-
dum negantes gradus formarum in homine; aut quod remansit in materia
aliqua forma media inter animam rationalem et materiam, secundum
ponentes gradus formarum in homine. Quis tamen horum modorum
sustinendus esset | secundum veritatem fidei, non determinavi.
Utrumque enim horum modorum exposui, sed neutrum sustinui, quia
hoc non pertinebat ad illam quaestionem. Exposui tamen magis modum
ponendi, anima separata, materiam manere nudam, quia obscurior erat.
Non tamen omnino fuit intentionis meae ipsum asserere, licet hoc
aliquibus videbatur, quia prolixius in eo proseguendo | immoratus fui.
Sed aspicienti scriptum patet clare quod neutrum illorum modorum
sustinui, sed solummodo utrumque ipsorum exposui suo modo. Unde

ABDEGH

52 ut] *om. sed sup. lin. B* 52 credo] erat *add. H* erat *add. sed del. DE* 53 praecedenti]
praesenti BEH praesenti *sed in praecedenti corr. D* 53-54 in sepulcro] *om. A* 54 sepa-
rata] separati B anima *add. sed exp. B* 57 suis] vis *sed del. et suis i. m. al. litt. E* 57 ut]
unde BGH unde *sed in ut corr. D* 58-59 omnino fuit impossibile] fuit impossibile
omnino G 59 Christi] *om. G* 60 etiam fuit] *inv. B* 65 materiam] et *add. sed exp. B*
68 enim] *om. D* 70 manere] materiae *sed exp. et manere i. m. E* 71 omnino fuit]
inv. BDEGH 71 meae] *sup. lin. al. man. A* 72 videbatur] videatur *sed in videbatur*
corr. D videbatur G 73 aspicienti] a *add. sed exp. G* 73 quod] *om. sed i. m. al. litt. B*
74 ipsorum] istorum G 74 ipsorum exposui] *inv. DE* 74 exposui suo modo] suo modo
exposui H

53-55 HENR. DE GAND., *Quodl. I*, q. 4 (ed. R. MACKEN, p. 13, 1-22, 46; ed. 1518, I, f. 2rE-3rM; ed. 1613, I, f. 4ra-5vb). 55-58 *Ibid.* (ed. R. MACKEN, p. 14, 43-15, 53; ed. 1518, I, f. 2rF-2vF; ed. 1613, I, f. 4rb). 58-60 *Ibid.* (ed. R. MACKEN, p. 15, 67-16, 74; ed. 1518, I, f. 2vG; ed. 1613, I, f. 4va). 60-66 *Ibid.* (ed. R. MACKEN, p. 16, 74-19, 69; ed. 1518, I, f. 2vG-3rH; ed. 1613, I, f. 4va-5rb).

quod tunc videbatur omissum quasi in dubio, positum est in quaestione praesenti.

A 55vb
Bad. 29^{ve} | Ad quam, ut complete solvatur, duo necessaria sunt considerata: primum, quomodo via naturae necesse est ponere quod anima rationalis in homine uniatur materiae mediante aliqua forma naturali de potentia materiaeeducta via generationis naturalis; secundum, quomodo via fidei necesse est ponere quod, anima rationali separata, illa forma media remansit.

E 24va Quantum ad primum ergo, oportet scire quod in generatione hominis natura agit aliquid, quoniam non inaniter dictum est illud PHILOSOPHI: «Sol et homo generant hominem». Agit autem natura in generatione hominis, semen transmutando et materiam praeparando ut sit apta ad suscipiendum in se animam | rationalem, et hoc formam seminis corrumpendo, quia materia sub illa forma existens non congruit animae: per illam enim formam non est quid organicum, cuius anima debet esse actus.

H 29ra Talis autem est dispositio naturae quod in omni actione sua natura generationem per se intendit, et non corruptionem nisi per accidens. Numquam enim actu calidum corrumpere actu frigidum, nisi intenderet generare actu calidum, ex eo scilicet quod est actu frigidum et in potentia calidum, dicente PHILOSOPHO in II° De generatione: «Agunt autem et patiuntur contraria. Est enim actu calidum potentia frigidum, et actu frigidum potentia calidum». Et sic in eis quae moventur per naturam, ut dicit COMMENTATOR super IX^{um} Metaphysicae: «Omne quod movetur aliquo motu, | impossibile est ut moveatur illo motu a motore, nisi habeat aliquid eorum quae habet motor», ut scilicet habeat in potentia, quod

ABDEGH

75 omissum quasi] inv. BDEGH 85 generant] generat G 89 cuius] cum G 90 actus] et actus H et actus sed in perfectio et actus mut. i. m. al. litt. B et actus sed in forma et actus mut. i. m. al. litt. E et actus sed et eras. D etiam actus G 91 Talis autem] scr. in ras. al. man. A 91 est] om. G 91 -positio ... sua] i. m. al. man. A 91 quod ... sua] in omni actione sua quod sed quod del. et post in inser. E 93 actu¹] i. m. al. man. A 93 actu²] sup. lin. al. man. A 93 nisi] ex materia add. sed del. A 94 actu¹] sup. lin. al. man. A 94 scilicet] sup. lin. al. man. A om. BDEGH 96 actu²] actum E actum sed m. eras. D 97-6 Et ... nobilius] i. m. al. man. A 98 IX^{um}] librum add. G 99 impossibile] in pulsione (?) A 99 est] om. D 00 aliquid ... habeat] om. (hom.) B

85 ARIST., *Phys.*, II, c. 2 (Iunt., IV, f. 58 I; 194b 13). 95-97 ARIST., *De gen. et corr.*, II, c. 7 (Iunt., v, f. 382C-D; 334b 20-23). 98-00 AVERR., *Metaph. IX Comm.* 14 (ed. B. BÜRKE, p. 57, 42-44; Iunt., VIII, f. 240M).

motor in quantum motor habet in actu, et non moveat nisi ut illud quod in materia est in | potentia, deducat ad actum, non autem ut id quod est in actu, destruendo ipsum actum et nihil generando, reducat in potentiam, quia, ut dicit COMMENTATOR ibidem: «Natura et ars intendunt actum, non potentiam». Ut enim dicitur in II° Caeli et mundi: «De aptitudine naturae est ut faciat melius semper et nobilius». Unde, si aliquid esset actu frigidum et non in potentia calidum, numquam corrumpereetur ab actu calido.

10 Et forte, quod amplius est, nisi agens transmutans passum natum esset ipsum transmutare substantialiter, formam suam passo imprimendo et aliam praecedentem corrumpendo, non inciperet ipsum transmutare accidentaliter, quia nec posset omnino illud accidentaliter | transmutare, nisi posset ipsum transmutare substantialiter, iuxta illud quod dicit PHILOSOPHUS in I^o De generatione: «Si non esset possibile ex igne fieri aquam, neque ex aqua terram, neque ex albo nigrum erit aliquid, neque ex molli durum. Eadem autem ratio et de aliis». Et sic omnino non alterant se ad invicem secundum accidentia, quae non possunt sese | transmutare ad invicem generatione quae est secundum substantiam. Cuius ratio est quoniam, ut dicit ibi COMMENTATOR: «Non potest aliquid dicere quod subiectum primum in alteratione est aliud a subiecto in substantia. Et subiectum alterationis non est ei subiectum, nisi in quantum est subiectum in substantia». Unde, si non posset fieri transmutatione secundum substantiam ex aqua ignis, aquam calefieri ab igne esset impossibile, quoniam aqua secundum quod aqua non potest calefieri, quia secundum quod aqua est frigida, et idem, secundum quod ipsum, non potest esse contraria. Unde aqua non est primum subiectum

ABDEGH

1 moveat] motor add. i. m. al. litt. B 2 in¹] om. BDEGH 3 in¹] om. G 3 destruendo] de instruendo H de instruendo sed in destruendo corr. DE 4 dicit] quoniam illud add. sed exp. D 7 non] om. H 9 forte] i. m. al. man. A 11 praecedentem] praesentem BDEGH 12 nec] non G 14 in] om. G 19 quoniam] quia B 19 ibi] ibidem E 19 Non] est add. sed exp. B 20 in²] et G 23 aqua] aliqua sed in aqua corr. DEH 24 quoniam] quam GH quam sed in quoniam corr. DE 25 est] add. GH 25 quod²] om. AG

4-5 *Ibid.*, comm. 16 (ed. B. BÜRKE, p. 60, 34-35; Iunt., VIII, f. 242E). 5-6 ARIST., *De caelo*, II, c. 5 (in ALB. MAGN. *Comm.*, ed. P. HOSSFELD, p. 133, 70; Iunt., v, f. 117D; 288a 2-3). 14-16 ARIST., *De gen. et corr.*, I, c. 1 (Iunt., v, f. 345K; 314b 23-25). 19-22 AVERR., *De gen. et corr. I Comm.* 1 (CCAA Vers. lat. 4¹, p. 7, 64-8, 65; *Ibid.*, p. 8, 67-68; Iunt., v, f. 346F).

calefactionis, sed materia, secundum quam quod est actu aqua, est in potentia ignis. Et ideo dicit COMMENTATOR ibidem: «*Quoquo modo contingit ut, subiecto in substantia ablato, subiectum in alteratione auferatur*». Et similiter est quod, agente secundum substantiam ablato, aufertur 30 agens secundum alterationem ad quodcumque accidens, quoniam qualitates activae non agunt nisi sicut formae substantialis instrumenta. Unde PHILOSOPHUS in II° De generatione contra ponentes quod generatio non esset nisi alteratio per qualitates accidentales, dicit quod «*valde organice attribuunt corpori potentias secundum quas generant, auferentes 35 eam causam quae est secundum speciem*». Dicendo enim calidum et frigidum esse causas generationis per se, ponunt causas principales generationis quae non sunt nisi sicut instrumenta eius, et dimittunt causam principalem, scilicet formam substantialem, quae per se agit et per calidum et frigidum tamquam per instrumenta, tam in generatione, 40 quam alteratione quae est via in generationem.

Bad. 29^F | Natura ergo ad generationem hominis, si corrumpat formam seminis
Zucc. 48va intendens aliquid generare substantialiter, seu aliquid alteret aut transmutet in eo disponendo ad generationem, aut ergo intendit generare
H 29rb animam rationalem, ad quam disponit | sed non potest ad eam attingere, 45 quia non est nisi ab extrinseco, aut aliquam aliam.

Non animam rationalem. Tum quia hoc frustra intenderet, et «*nihil est frustra in fundamento naturae et creaturae*», ut dicit | COMMENTATOR
Bad. 30^F super principium | Metaphysicae. Tum quia non quodlibet agit in
E 24vb quodlibet, sed solum contrarium in contrarium, quod est tale in potentia 50 quale est agens in actu, quod non est nisi habens formam generandam in potentia materiae, cuiusmodi non est anima rationalis.

Si vero intendit generare aliam de potentia materiae, cum non corrumpit contrarium nisi quia generat simile, oportet ergo quod
A 56ra corrumpendo formam seminis aliam | formam generet. Aut ergo illam 55 disponit ad animam intellectivam suscipiendam immediate, aut non.

ABDEGH

32 instrumenta] instrumentum H 38 eius] generationis sed del. et eius i. m. A
41 quam] in add. BDEGH 43 aliquid²] quod sed exp. et del. et aliquid sup. lin. al. man. A
44 disponendo ad generationem] i. m. al. man. A 49 quodlibet] quilibet DC quidlibet BE
51 generandam] om. B 52 anima] alia H 53 potentia] animae add. sed exp. G
53 non] vero D 55 illam] illa ABDEH

28-30 *Ibid.* (CCAA Vers. lat. 4¹, p. 8,65-67; Iunt., v, f. 346F). 34-36 ARIST., *De gen. et corr.*, II, c. 9 (Iunt., v, f. 384K; 336a 1-3). 47-48 AVERR., *Metaph. II Comm.* 1 (ed. G. DARMS, p. 54,22-24; Iunt., VIII, f. 28K).

Si non, illam ergo corrumpit et aliam generat, et hoc in infinitum.

Aut est stare in aliqua forma generata per naturam disponentem ad animae susceptionem. Quod procul dubio sentiebant philosophi, qualitercumque ponebant animam | uniri corpori, sive ut motorem tantum, B 34ra sive ut formam et actum.

Unde AVICENNA, postquam in IV° Metaphysicae suae probavit iuxta modum philosophorum nihil posse esse post non esse nisi per aliquid praeexistens in potentia, ut amoveret instantiam quae sibi dari posset de anima rationali, dicit: «*Non potest esse ut ei quod permanet existens per se, non in subiecto nec de subiecto, ullo modo sit esse post non esse, sed oportet ut pendeat aliquo modo ex subiecto ad hoc ut sit. Cum autem fuerit, est res quae est existens per se, sed est ex aliquo, vel cum esse alterius a se. Primum vero est sicut corpus, quod est | ex hyle et forma. 65 Secundum est sicut animae rationales cum generatione corporum*». De quo post modicum subdit dicens: «*Anima quoque non provenit nisi per esse subiecti corporalis, et possibilitas sui esse in subiecto est existens per illud, propter hoc quod illa materia appropriatur sibi, et quia anima non habet esse post non esse, nisi cum fuerit esse corporum secundum modum 70 commixtionis, per quam aptatur fieri instrumentum eius et per quam discernitur certitudo suae novae inceptionis. Tunc enim cum fuerit in illis corporibus possibilitas huius commixtionis, erit possibilitas essendi animam*».

Illam ergo formam commixtionis corporalis, adveniente anima intellectiva, aut corrumpi necesse est, aut manere simul in materia cum anima intellectiva. 80

ABDEGH

57 illam ergo] inv. G 58 forma] om. DEH 59-79 Quod ... commixtionis corporalis] i. m. sup. al. man. A 59-60 qualitercumque] qualiter sed cumque inser. A 60 uniri] viri G 60 sive] sicut BH sicut sed in sive corr. D 65 permanet] manet B 66 non¹] nec sed in non corr. B 66 ullo] nullo BDEGH 67 oportet] oporteat ABDEGH 67 modo] om. E 68 ex aliquo] aliquo modo G 70 est] om. DEH 72 corporalis] om. BDEGH 72 possibilitas] pluralitas A 73 hoc] om. H 74 corporum] corporeum BDEGH corporeum sed e in scriptione exp. A 75 instrumentum] iustitia H 76 discernitur] discurratur G 76 enim] sup. lin. al. man. A 77 possibilitas¹] pluralitas ABDEGH 79 corporalis] Illam ergo add. sed del. A 79 formam] om. sed i. m. al. litt. E 80 in] om. sed i. m. B

65-70 AVICENNA, *Metaph.*, IV, c. 2 (ed. S. VAN RIET, I, p. 204,70-76; ed. 1508, f. 85rbF). 71-78 *Ibid.* (ed. S. VAN RIET, I, p. 204,85-205,93; ed. 1508, f. 85rbF).

Corrumpi ab illa omnino non potest naturaliter, quia nullam contrarietatem habet forma supernaturalis ad formam naturalem, et nihil corrumpit aliud nisi per contrarietatem ad ipsum.

Neque supernaturaliter, quia in generatione hominis non oportet quaerere aliud miraculum quam animae creationem vel infusionem.

Bad. 30^{rg} | Oportet igitur ut illa forma naturaliter genita de potentia materiae maneat in homine simul cum anima intellectiva supernaturaliter infusa.

Zucc. 48vb | Quod expresse testatur AUGUSTINUS III° libro De Trinitate, dicens: «Est certe in corpore humano quaedam moles carnis et formae species et
H 29va ordo distinctioque membrorum et temperatio | valetudinis. Hoc corpus
D 21rb inspirata anima | regit eademque rationalis».

Nisi enim sic esset, nullatenus virginem Mariam genitricem Christi fuisse possemus profiteri secundum carnem. Non est enim mater vel pater secundum carnem quia ab eo descenditur materia quae forma
95 carnis ab alio agente informatur, sed quia, virtute semini infusa, ab ipso forma seminis non solum corrumpitur, sed de potentia materiae forma carnis generatur.

Hinc dicit AUGUSTINUS De fide ad Petrum: «Sic eum verum hominem crede, ut eius carnem non caelestis, non aereae, non alterius
00 cuiusquam putes esse naturae, sed eius cuius est hominum caro, id est quam ipse Deus homini primo de terra plasmavit et ceteris hominibus plasmavit per propagationem ex hominibus». Et quomodo hoc, statim subdit, dicens:

B 34rb «Ceterorum vero hominum carnem per humanum | certum est nasci
5 concubitu, viro seminante, femina vero concipiente». Ecce quod aperte profitetur AUGUSTINUS carnem propagari ex hominibus, quod numquam profitetur de anima rationali. Non ergo rationalis anima dat formam

E 25ra carnis, sed per generantes est de potentia materiae |educta. | Nec est
Bad. 30^{rh} differentia in hoc in generatione carnis Christi et aliorum, nisi quod

ABDEGH

83 naturalem] om. G 86 vel] et BDEGH 89-92 Quod ... rationalis] def. A 89 III°] in H 90 formae] forte H forte sed in formae corr. DE 92 regit] tegit G 94 est] om. G 94-95 mater vel pater] pater vel mater B pater etiam mater DH pater etiam mater sed etiam in vel mut. E 95 descenditur] discinditur BDH discinditur sed in descenditur corr. E 96 virtute] virtuti G 96 semini] seminis sed s exp. A 97 forma¹] om. sed i. m. al. litt. E 99 Sic] Si sed in Sic corr. sup. lin. E 5 seminante] seminantem sed in seminante corr. B 5 aperte] apte (?) E 7 rationalis anima] inv. G 9 nisi quod] Nam G

90-92 AUGUST., De Trin., III, c. 2, n. 8 (CC lat. 50, p. 133,21-25; PL 42, 871). 99-3 FULGENTIUS RUSP., De fide ad Petrum, c. 2, n. 15 (CC lat. 91A, p. 720,284-721,289; PL 40, 758). 4-5 Ibid., n. 16 (CC lat. 91A, p. 721,300-301; PL 40, 758).

10 mater sola cum Spiritu Sancto egit quidquid in generatione carnis aliorum hominum agere solent pater et mater, ut ibidem innuit AUGUSTINUS.

Unde dicit AMBROSIIUS in libro De incarnatione Domini: «Cum generationis fuerit diversa causa, carnis tamen in Christo cum hominibus
15 omnibus una natura est. Partus enim virginis non naturam mutavit, sed generandi usum novavit, denique caro de carne nata est. Habuit de suo virgo quod traderet; non alienum dedit mater, sed proprium e visceribus suis contulit inusitato modo, sed usitato munere. Habuit ergo carnem virgo, quam naturae sollemnis iure transcripsit in fetum».

20 Hinc etiam dicit DAMASCENUS libro III°, cap. 2°: «Purgans ipsam et virtutem susceptivam Dei Verbi tribuens, simul autem et generativam, construxit sibi ex castis et purissimis sanguinibus virginis carnem puram».

Quantum ad secundum, oportet firma fide tenere quod verum corpus idem numero omnino, quod vivum pendebat in cruce, mortuum iacebat
25 in sepulcro. Et hoc maxime propter verba sacramenti «Hoc est corpus meum», quibus consecratum fuisset in triduo mortis verum corpus Christi mortuum, sicut ipsemet prius consecravat verum corpus suum vivum, ut infra patebit.

Patet igitur ex istis duobus quid dicendum est, quoniam scilicet, anima
30 Christi separata, remansit aliqua forma in corpore suo qua erat univoce corpus, sicut prius vivum. Cum enim corpus habet esse a forma, a quo separatur forma corporis, non manet corpus nisi | aequivoce. Haec enim
Zucc. 49ra est regula generalis in rebus naturalibus, quod, quandocumque aliquid ab aliqua forma nominatur tale, ipsa amota, non manet tale nisi
35 aequivoce, secundum quod dicit PHILOSOPHUS in II° De anima: | «Si H 29vb

ABDEGH

13-20 Ambrosius ... dicit] def. A 13 in] om. B 15 sed] et DH et sed in sed corr. BE 16 denique] deinde G 17 quod] om. H om. sed i. m. DE 17 e visceribus] eius ceribus H scr. sed in eius visceribus mut. G 18 virgo] om. G 19 quam] quando DEGH om. B 20 2°] 3° sed del. G 21 virtutem] et add. D 21 Dei] diei sed in Dei corr. B 22 construxit] constrinxit G 24 iacebat] videbant E latebat H 32 enim] om. DH om. sed i. m. al. litt. E 34 ab] a BDEGH 34 aliqua forma] inv. BDEGH 34 ipsa ... tale] om. (hom.) B 34-35 nisi aequivoce] scr. sed del., B

11-12 Ibid., n. 17 (CC lat. 91A, p. 722,318-343; PL 40, 758). 13-19 AMBROS., De Incarnationis Dominicae sacramento, c. 9, n. 103-104 (CSEL 79, 274,141-275,149; PL 16, 843 (879C-D). 20-22 IOANNES DAMASC., De fide orth., c. 46 (III, c. 2), n. 2 (ed. E.M. BUYTAERT, p. 171,20-25; PG 94, 986B). 28 Cf. infra p. 26-28. 35-38 ARIST., De an., II, c. 1 (in ALB. MAGN. Comm., ed. Cl. STROICK, p. 67,73-74; in AVERR. Comm., ed. St. CRAWFORD, p. 143,2-7; Iunt., Suppl. II, f. 53C-D; 412b 18-22).

oculus esset animal, anima utique esset ipsius visus. Hic enim substantia oculi est secundum rationem. Oculus autem materia visus est, quo deficiente non est oculus nisi aequivoce, sicut lapideus aut depictus».

<AD ARGUMENTA>

Ad primum in oppositum, quod «*nulla forma cum anima rationali* 40 *praecessit* in materia, quia fuisset *forma generis* et ita coincideret *cum forma speciei*», dicendum quod aliter intelligitur coordinatio praedicamenti substantiae secundum negantes gradus formarum et secundum ponentes eos. Semper tamen gradus formarum necesse est ponere, aut
Bad. 30^{vi} secundum intentiones | diversas speciei et generis propter differentiam, quae, addita generi, constituit speciem et est extra intentionem generis, licet cadat in idem re cum forma generis, aut secundum res diversas. 45
B 34va Quod ergo dicitur, quod «*forma praecedens* | *semper est forma generis* et
A 56rb coincidit *cum forma speciei*», dicendum quod non est verum, nisi ubi est | gradus secundum diversas intentiones tantum. Ubi vero est gradus 50 secundum diversas res, non est verum, quoniam forma praecedens non est forma nisi generis subalterni et constituit individuum generis, ut ibi sit status illius formae, ut in imperfecto tamen, et per aliam formam supervenientem constituitur individuum speciei specialissimae tamquam entis perfecti in quo sit status, quod solum specialissimum meretur dici. 55
Ita quod secundum hoc homo est aliter species sub animali quam animalia bruta, si in illis non sit ponere gradum formarum.
Bad. 30^{vk} | Ad secundum dicendum quod formae illae in homine manent et dant ei diversa esse substantialia, sed una incompletum, alia vero completum, quae numquam in idem coincidunt. Et sic, ponendo gradum non esse in 60 formis aliorum, homo non habet tantam unitatem secundum essentiam

ABDEGH

36 anima] natura sed in anima corr. i. m. al. litt. E 36 ipsius visus] inv. G 43-44 et ... formarum] om. (hom.) H om. (hom.) sed i. m. DE 47 aut] an G 48 praecedens] praesens BEGH praesens sed in praecedens corr. D 48 semper] tempore B 49 coincidit] coincidat BDEGH 50 diversas] om. DEGH 50 intentiones] intentionem G 50-51 intentiones ... diversas] om. (hom.) B 53 in imperfecto] imperfecto BDG imperfecto sed in in imperfecto corr. sup. lin. H in perfecto E 53 per] quod sed exp. et per i. m. al. man. A 54 constituitur] constituit DH constituit sed in constituitur corr. al. man. A 56 est] om. sed sup. lin. B 56 aliter] animalis G 58 dicendum] sup. lin. al. man. A 60 quae] qui G

40-42 Cf. supra, p. 9,20-25. 48-49 Ibid.

et definitionem, quantam habent bruta animalia, quod attestatur dignitati suae. Generaliter enim in materialibus diversis secundum suppositum, tanto est aliquid perfectius, quanto est secundum formam compositius, sive compositione intentionum, sive rerum. Et ideo perfectius est aliis 65 compositis quod non solum habet in se compositionem formarum secundum gradus intentionum, sed etiam secundum gradus rerum, licet perfectius esset habens secundum gradus intentionum tantum quaecumque habet | secundum gradus rerum. D 21va

70 Et licet illa duo esse non coincident in unitate naturae alicuius formae, | coincidunt tamen in | unitate esse personalis proprietatis a forma ultima. Ut, sicut duae naturae, humana et divina, uniuntur in Christo in unitate personae alterius earum, et hoc substantiali unione, sic uniuntur 75 proprietatis, qua est homo | ab altera earum principaliter. Nec restat nisi quod ibi natura divina non se habet ad humanam per informationem, sicut hic habet anima rationalis ad carnem. Et quoad hoc ista unio apparet esse magis substantialis. Et ideo simile perfectius unitatis personae Christi in duplici natura non est, quam sit unitas personae in homine 80 in duplici natura, iuxta illud quod dicitur in symbolo: «*sicut anima rationalis et caro unus est homo, ita Deus et homo unus est Christus*». Et ex tali unitate in esse personali animae et carnis in homine consurgit unitas naturae specificae in ipso, dicente DAMASCENO libro III°, cap. 3°: «*Qui unam homini naturam inquirimus, | sciendum quod non inspicientes in eam* H 30ra
85 *quae animae et corporis rationem hic dicimus — impossibile enim est unius naturae dicere animam et corpus ad invicem comparata —, sed quia*

ABDEGH

62 et] in B 62 quantam] quantum BDEGH 62 quod] quae BDGH 62 attestatur] attestantur H 63 Generaliter] Qualiter sed exp. et Generaliter i. m. al. litt. H 64 aliquid] quid EH 64 quanto] tanto B 67 secundum] sed G 67 gradus] intentionum sed etiam secundum gradus add. D 70 coincident] coincidunt BDEGH 72 sicut] fiunt sed in sicut corr. D scr. sed in sic mut. E 73 unione] unionem D 75 proprietatis] om. DEGH 77 hic habet] sic habet hic sed sic exp. B 78-79 personae] perfectione H 79-80 non ... natura] om. (hom.) H om. (hom.) sed i. m. al. litt. DE om. (hom.) sed i. m. al. man. sed pars ultima lamina glutinatoris abscisa A 80 illud] id BE 81 Et] om. G 83 III°] om. sed sup. lin. G 84 homini] om. E 84 sciendum] scientes G scr. sed in scientes mut. i. m. al. litt. E 85 enim est] inv. BDEH 85 unius] unus B 86 sed] om. sed sup. lin. G

80-81 ANON., *Symbolum «Quicumque»* (quod vocatur «*Athanasianum*») (DENZ., 76 (anc. 40)). 83-88 IOANNES DAMASC., *De fide orth.*, c. 47 (III, c. 3), n. 5 (ed. E.M. BUYTAERT, p. 176,49-60; PG 94, 991A-B).

plurimae personae hominum sunt in duabus perfectis naturis, animae, dico, et corporis».

Bad. 30^{VL} | Ad tertium dicendum quod anima removetur a suo corpore per mutationem substantialem. Non tamen propter hoc est aliud ens per
90 essentiam, nisi sicut incompletum aliud est a completo, non sicut contrarium aliud est a contrario.

B 34vb | Ad quartum, quod «*corruptio unius est generatio alterius*», dicendum
Bad. 30^{VM} quod hoc non est verum, nisi natura sibi omnino derelicta. Actiōne
tamen divina praeservante subiectum a corruptione, natura bene potest
95 corrumpere sine generatione, sicut contingit in morte Christi, ut forte alias videbitur.

Bad. 30^{VN} | Ad quintum, «quod *anima* intellectiva tali subiecto ex materia et illa
forma naturali *adest et abest praeter eius corruptionem*», dicendum quod
illud verum est de illo quod inest alteri ut subiecto a quo habet esse, non
autem de eo quod inest alteri ut cui dat esse. In hoc enim differentia inter
esse formae in materia et accidentis in subiecto. Nunc autem anima
intellectiva inest illi ut cui dat esse — non illud incompletum, quod
habuit a forma praecedenti, sed esse completum specificum, ad quod
illud erat in potentia ut sub illo non accidentaliter, sed essentialiter et
5 substantialiter perficiatur —, non autem ut a quo recipit esse.

Bad. 30VO | Ad sextum, quod «si ab alia forma *habet esse corpus*, ab alia anima, *non
praedicaretur corpus in recto de homine* quod habet esse ab anima»,
dicendum quod hoc non est verum nisi de eo quod non est nisi pars
materialis seu integralis. De eo autem quod est pars essentialis et aliquo
10

ABDEGH

89 removetur] renovetur H renovetur *sed in* removetur *corr.* D *scr. sed in* renovetur *mut.* E
90 aliud] *om. sed i. m. al. litt.* E 91 nisi] *om. sed i. m. al. litt.* E 91 a] *ad sed d exp.* A
om. sed sup. lin. al. litt. E 93 quod] *ru add. sed exp.* B 93 corruptio unius est
generatio] generatio unius est corruptio A 93 unius] *om. D om. sed i. m. al. litt.* E
94 nisi] *si add. sed eras.* D 94 derelicta] *est add. i. m. al. litt.* D 95 tamen] *om.* E
95 praeservante] perseverante G 99 abest] abesse potest *sed in* abest potest *mut.* A
99 eius] subiecti G *om. sed* subiecti *i. m. al. litt.* E 00 ut] *om. sed i. m. al. litt.* E 1 enim]
est add. BDEGH 2 autem] *i. m. al. man.* A 4 praecedenti] praesenti BDH praesenti
sed in praecedenti *mut. al. litt.* E 6 ut] *iter.* D 9 est] *om. sed sup. lin. sed ante non*
inser. D 9 verum ... est] *om. (hom.)* B 10 De] *scr. in lac. al. man.* A

93 Cf. *supra*, p. 10,39. 98-99 Cf. *supra*, p. 10,42-45. 7-8 Cf. *supra*, p. 10,46-50.

modo formalis, non est verum omnino. Unde bene dicitur: «Homo est
corpus», licet ratione animae rationalis non sit corpus, sed ratione
formae praecedentis secundum gradum rei, sicut asinus non dicitur
animal secundum negantes gradus rei ratione differentiae suae specificae
15 qua est asinus, sed ratione differentiae generis quae est sensibile, quae
praecedit eam secundum gradum intentionis.

QUAESTIO 3

UTRUM CARO CHRISTI VIVA ET MORTUA ERAT UNIVOCE CARO

| Circa secundum arguebatur quod caro Christi mortua et viva non fuit
5 eadem numero, quoniam ab eadem forma re caro est | caro et caro viva, Zucc. 50ra
quoniam etsi ab alio dicatur caro et alio viva, illa se habent per ordinem, A 56va
et formae per ordinem se habentes sub eodem genere, necessario
coincidunt. Si ergo caro Christi desinit esse viva, ergo desinit esse caro,
sed si diceretur caro, hoc esset aequivoce.
10 In oppositum est fides, quoniam sicut tenet quod erat idem corpus, ita
et quod erat eadem caro, dicente DAVID in Psalmo: «*Caro mea
requiescet in spe*».

<SOLUTIO>

| In hac quaestione plus docet nos fides quam rerum natura, quia si ex
15 natura rei eadem esset numero caro vivi et mortui, hoc est ponendum in
aliis hominibus. Quod perscrutari ad praesens assumptum non est. Sed
quomodocumque se habeat in aliis, circa carnem Christi firma fide
tenendum est, ut credo, quod eadem erat numero viva et mortua. Et hoc,
Bad. 30^{VP}

ABDEGH

11 est] *om. sed sup. lin.* D 13 secundum] *om.* B 14-15 suae ... differentiae] *om. (hom.)*
EH *om. (hom.) sed* suae specificae qua est asinus, sed ratione *i. m. al. litt.* D 15 differen-
tia] quae est *add.* B 4 arguebatur] arguitur A 6 alio²] *se add. sed exp.* B 8 Si ergo]
corpus *sed exp. et* Si ergo *i. m.* B 8 desinit¹] desininit G 9 diceretur] *esse add.* G
9 esset] *esse sed t inser.* E 11 et] *om.* EG 14 nos fides] *inv.* E 18 est] *om. sed sup. lin.*
al. litt. E 18 erat] *om.* B

11-12 Ps. xv, 9.

quia, anima separata, caro illa secundum formam illam unde erat caro,
 H 30rb mansit, nec iuit in interitum quoad formam carnis, | dicente | DAVID in 20
 E 25va Psalmo in persona Christi: «Caro mea requiescet», Glossa: «id est:
 B 35ra non deficiet in interitum sed dormiet, et hoc: somno | mortis in spe
 resurrectionis». Qua quidem resurrectione reversa est in eam forma vitae,
 ut anima separata id formae substantialis, quod recedens in carne et
 corpore Christi reliquit mortuum, id ipsum reversa invenit in eadem 25
 dispositione substantiali, et eidem iterato coniuncta est et fecit vivum.
 Bad. 31^{rp} Utrum autem in separatione | animae aliquid corruptum fuit in
 interitum, propter quod corpus suum factum fuit improporionale, quod
 restaurabatur in eius reversione, nondum est manifestum, sed tantum ad
 praesens sit manifestum quod eadem numero omnino erat caro Christi 30
 prius viva et deinde mortua et postmodum iterato vi|va.
 Zucc. 50rb Hinc dicit AUGUSTINUS De fide ad Petrum: «De matris utero idem
 homo factus exivit, et in cruce idem homo factus pependit, et in sepulcro
 D 21vb idem homo factus iacuit, et ab inferis idem homo | factus resurrexit. Sed in
 sepulcro secundum carnem idem Deus iacuit, et in infernum secundum 35
 solam animam descendit, de inferis ad carnem tertia die revertente. Idem
 Deus qui in sepulcro secundum carnem iacuit, de sepulcro surrexit».
 Et quia caro Christi sic in morte remansit, ideo nec corporeitatis
 continuatio per putrefactionis incinerationem discontinuata fuit. Unde
 sequitur in eodem Psalmo: «Nec dabis sanctum tuum (Glossa: 40

ABDEGH

19 unde] non BGH non sed exp. et vera i. m. al. litt. D non sed del. et quae i. m. al. litt. E
 20 interitum] interitum G 21 in] a sed in in corr. G 21 requiescet] in spe add.
 BDEGH 22 interitum] interitu B interitum G 23 est] om. B 23 in eam] inv. sed in
 in eam corr. B 23 eam] ea G 24 id] ipsum add. A aliud G 24 formae ... recedens] i.
 m. al. man. A 24 recedens] secendens G 24 carne] carnem G 25 Christi] quod
 recedens add. A 25 reversa] i. m. al. man. A reverso BDEGH 25-26 in ... substantiali]
 i. m. al. man. A 25 eadem] substantiale formali add. sed exp. B 26 eidem] idem B
 26 est] om. sed inser. A 27 autem] om. G 28 interitum] interitum G 29 restaura-
 batur] restaurabat B restauratur sed in restaurabatur corr. E 30 quod] ex B 32 matris]
 post corr. scr. G 35 secundum carnem] i. m. al. man. A 36 descendit] descendit G
 38 sic] sicut BDEGH 39 discontinuata] discontinuativa E 40 dabis] om. sed i. m. B

21-23 Ps. xv, 9. 21-23 PETRUS LOMBARDUS, *Comm. in Psalmos*, Ps. xv, 9 (PL 191, 175D). 32-37 FULGENTIUS RUSP., *De fide ad Petrum*, c. 2, n. 11 (CC lat. 91A, p. 718, 220-227; PL 40, 756-757). 40-42 Ps. xv, 10.

corpus meum a te sanctificatum) videre corruptionem (Glossa: putrefac-
 tionem)».

| Et sic patet quis gradus formae mansit in corpore Christi, anima Bad. 31^{rq}
 separata. Ex quo enim vere et perfecte sicut alius homo fuit mortuus,
 45 nullum actum vitae in se habuit: neque vegetabilis, neque sensibilis,
 neque rationalis.

Sed si in hoc terminatur gradus naturalis formae in homine eductae de
 potentia materiae, quae animam intellectivam praecedit, ex hoc non est
 manifestum. Sed quod anima rationalis secundum intellectualem poten-
 50 tiam ab extrinseco est, nulli dubium est.

Nec restat dubium nisi de vegetativo et sensitivo:

<1> An in homine pertinent ad substantiam animae intellectivae, et
 sic tota vita corporis humani separatur cum anima, manente solo
 corpore carnis. Ut sic ex duabus formis naturaliter constituatur homo:
 55 una naturali educta per naturam de potentia materiae, quae est forma
 mixtionis aliqua, in qua ultimus gradus intentionis est eius quod per
 naturam eductum est de potentia materiae, in quo consistit ratio carnis,
 sub qua, secundum gradus intentionis inferiores, habent esse ratio mixti
 simpliciter ut mixtum est, et corporis simpliciter ut corpus est, et
 60 substantiae simpliciter ut substantia est; et altera supernaturali superna- Zucc. 50va
 turaliter infusa, | quae est anima rationalis, quae id quod iam perfectum G 15va
 secundum quadruplicem gradum per formam naturalem unicam et
 simplicem secundum rem, perficiat alio triplici gradu: vegetabilis, sensi-
 bilis scilicet et rationalis. Quorum supremus est rationalis, dans actum
 65 vitae perfectum, qui est proprius hominibus; medius est sensibilis, quem
 habet communem cum bestiis; ultimus, sed supra supremum gradum | B 35rb
 formae inductae per naturam, est vegetabilis, quem habet | communem H 30va
 cum plantis, quia ab ipso est primus actus vitae, imperfectus et ideo
 occultus, qualis est in plantis, dicente PHILOSOPHO in libro De plantis:

ABDEGH

43 Christi] om. G 44 enim] om. BDEGH 48 materiae] om. E 51 vegetativo] scr.
 sed in negativo mut. D hoc negativo sed hoc exp. E 52 An] Aut G 54 constituatur]
 constituitur G 55 naturali] natura G 56 mixtionis] commixtionis BDEGH 56 est]
 om. G 57 ratio] om. sed sup. lin. al. litt. E 58 gradus] gradum G 58 mixti] mixi D
 mixta H mixta sed in mixti corr. E commixti G 61 id] illud G 62 unicam] unitam
 BDEH unitam (?) G 64 scilicet] om. H 66 sed] si B 67 inductae] ductae sed in
 inductae corr. sup. lin. al. man. A 67 vegetabilis] vegetandum H 68 est] om. E

41-42 PETRUS LOMBARDUS, *Comm. in Psalmos*, Ps. xv, 10 (PL 191, 176A).

«Vita in animalibus et plantis inventa est, in animalibus manifesta 70
apparens, in plantis vero occulta, non evidens».

<2> An vero vegetabile et sensibile pertineant in homine ad formam mixti, ut sint duo gradus in ea super rationem carnis.

A 56vb <3> | An pertineant ad unam formam mediam vel ad duas inter
E 25vb formam carnis, quae manet coniuncta materiae, et animam rationalem, 75
quae manet separata, et sic sit ponere in homine tres gradus vel quattuor
ad minus formarum differentium secundum rem. Ut in morte Christi
ponantur vegetabile et sensibile secundum substantiam corrumpi, et ideo
rationale separari, et manere quod infimum est non vitale, et ut sic facile
sit ostendere quomodo Christus mortuus sit vere et naturaliter sicut alii 80
homines, quod valde difficile est ostendere secundum alios duos modos.

Sed de hoc nihil ad praesens.

Neque etiam de illo, quomodo manet in corpore Christi forma carnis
eadem numero: an scilicet naturaliter, ut idem ponendum sit de aliis
hominibus, an miraculose solum, ut hoc fuerit singulare in Christo. 85

Sed hoc dixerim ut declarem qualiter in labyrinthum nos ponimus
istam materiam nimium perscrutando, quia, unica difficultate decisa,
statim pullulant aliae graviores. Propter quod ab initio mihi displicuit
eam alio anno inchoare, et quasi intactam reliqui.

Bad. 31^{tr} | Quantum autem pertinet ad propositam quaestionem, sufficit dicere 90
quod caro remansit eadem numero in forma carnis. In ipsa enim est
primus gradus in quo deficit ratio vitae, unde inter prima mixta post
simplicia elementa enumerat PHILOSOPHUS carnem in fine IV^{ti}
Meteorologicorum, et hoc: inter mineralia, quae ex se sunt inani-
mata, dicens: «Dicamus quid caro aut os aut aliorum homogeneorum. 95

ABDEGH

70 est] om. G 72 An] Aut G 73 sint] sicut G 74 An] Alii B Aut G 74 perti-
neant] pertinent G in homine ad formam mixti, ut sint duo gradus in ea super rationem add.
sed va- cat sup. lin. apposito del. B 74 ad²] om. BDEGH 76 et] om. H om. sed i. m. D
77 formarum] secundum add. B 79 et²] ut D om. BEGH 80 sit²] est sit sed est exp. B
81 est] sit BDEGH 86 labyrinthum nos] suberintans G 87 nimium] innuit sed exp.
et nimium i. m. al. man. A 92 unde] om. sed i. m. B 93 IV^{ti}] auctoritati IV^{ti} sed
auctoritati exp. D 94 Meteorologicorum] Metaphysicorum (?) ABDEGH 94 mine-
ralia] mialia sed in mineralia corr. sup. lin. al. man. A et add. BDEGH 95 quid] qui DEH

70-71 NICOLAUS DAMASCENUS, *De plantis*, I, c. 1 (ed. *Aristoteles Latinus*, I, *Specimina versionum*, p. 192; Iunt., f. 488B; 815a 10-12). 95-97 ARIST., *Meteorol.*, IV, c. 12 (Iunt., v, f. 4861-K; 389b 23-27).

Habemus namque ex quibus homogeneorum natura constat. Per genera-
tionem ex elemen[tis] namque homogenea». Ecce vult quod homogenea Zucc. 50vb
omnia, inter quae sunt caro et os, immediate sunt ex elementis. Et talia
non sunt nisi illa quorum esse consistit in forma mixti. Unde etiam subdit
00 ibidem, post modicum dicens: «Igitur tales particulas algore et calore et
eis quae ab istis sunt motibus, contingit fieri coagulata. Dico sane
quaecumque homogenea, ut carnem et os et crines et nervum et quaecum-
que huiusmodi. Cuncta enim differunt prius dictis differentiis, et aliis
talibus motibus fiunt mixtis». Et in secundo De generatione dicit:
5 «Quoniam autem agunt et patiuntur contraria. Est enim actu calidum
potentia frigidum, et actu frigidum potentia calidum. Quapropter, si non
coaequantur, transmutantur in invicem. Similiter autem et in aliis | B 35va
contrariis. Et prius ita elementa transmutantur. Ex his autem caro et ossa
et quae talia, quando ad medium veniet: hoc enim neutrum. Similiter autem
10 siccum et humidum | et alia talia | secundum medietatem faciunt carnem et H 30vb
os et alia». Ecce quam plane quod esse horum consistit in forma mixti. Et D 22ra
loquitur ibi ad litteram de modo generationis mixti ex elementis, cum
immediate subiungit: «Omnia autem mixta corpora» etc.

<AD ARGUMENTA>

15 | Ad argumentum in oppositum, dicendum quod ponentes vegetabile et Bad. 31^{rs}
sensibile esse gradus intentionum in forma mixti et, intellectu separato,
manere in re formam illam unicam eductam de potentia materiae, in qua
sunt diversi gradus intentionum, necesse habent dicere: aut quod,
separato intellectu, manet sensitivum et vegetativum propter formam

ABDEGH

96 constat] conficit D confuit H confuit sed del. et constat i. m. al. litt. E 98 omnia]
om. G 98 inter quae] uterque sed del. et inter quae i. m. al. litt. B 98 immediate]
mediate BDEH 98 sunt²] sint BDEGH 99-4 Unde ... mixtis] i. m. al. man. A
99 subdit] etiam add. sed exp. B 2 homogenea] homogena A 2 crines] crinem G
2-3 et quaecumque huiusmodi] om. BDEGH 3 Cuncta] Cuncti D 4 motibus fiunt
mixtis] mixtis motibus fiunt sed in motibus fiunt mixtis corr. A 4 Et] Ut H 5 Est
enim] inv. E 7 et] eras. (?) D 11 alia] quam add. sed exp. G 12 loquitur] sequitur G
13 subiungit] Ideo inungit G 17 unicam] unitam E 18 habent] habuit sed in habent
corr. E 19 intellectu] in intellectu sed in exp. B

00-4 *Ibid.* (Iunt., v, f. 487A-B; 390b 2-3). 5-11 ARIST., *De gen. et corr.*, II, c. 7 (Iunt., v, f. 382C-E; 334b 20-30). 13 *Ibid.*, c. 8 (Iunt., v, f. 382L; 334b 31).

illam manentem, cuius vegetabile et sensibile sunt gradus; aut, licet non
 ab alia forma differenti re est caro et viva, est tamen caro ab alia
 Bad. 31^{VS} intentione, secundum quam manet forma mixti, anima intellectiva
 separata, et quod corrumpatur secundum intentionem vegetabilis et
 sensibilis, propter quod necesse est intellectum separari tamquam a
 subiecto sibi indisposito. Secundum autem ponentes vegetabile et sensibi-
 le esse gradus intentionum in anima rationali vel esse gradus unius
 formae mediae vel esse duas formas medias, patet quod falsum assumi-
 tur, quia omnino ab alia forma est caro et ab alia viva, et quod illae
 E 26ra formae | per ordinem se habent, non tantum ordine intentionum, sed
 ordine rerum, et ideo non possunt coincidere: formas enim coincidentes
 sola intentione differre necesse est, ut dictum est.

QUAESTIO 4

UTRUM CORPUS CONSECRATUM IN TRIDUO MORTIS CHRISTI FUISSET VIVUM VEL MORTUUM

Zucc. 51ra | Circa tertium arguitur quod consecrans in triduo mortis Christi
 consecrasset corpus mortuum, quia non consecrare potuit corpus nisi
 quod erat. Non autem erat tunc Christi corpus nisi mortuum. Ergo etc.
 Contra. Totus Christus continetur sub sacramento eucharistiae. Sed
 totus Christus comprehendit animam et corpus. Ergo anima et corpus
 fuerunt sub sacramento. Sed corpus cum anima non est nisi corpus
 vivens. Ergo etc.

ABDEGH

20 cuius] *om. sed sup. lin. al. man. A* 21 ab¹] *om. sed i. m. al. litt. E* 23 secundum] *per*
 BDEGH *per sed vel secundum scr. sup. lin. sed per vel exp. A* 25 indisposito] *in disposi-*
 tionem G 26 esse¹] *est sed in esse corr. D* 29 tantum] *tamen sed in tantum corr. E*
 6 erat²] *ut add. sed exp. B* 6 erat tunc] *inv. G* 6 Christi corpus] *inv. BDEGH* 6 nisi]
 ubi BDG ubi (?) H ubi *sed del. et nisi sup. lin. E* 9 Sed] *Et sed exp. et Sed sup. lin. B*

31 Cf. *supra*, p. 18,48-50.

<SOLUTIO>

| Dicendum ad hoc quod in sacramento aliquid est ex vi consecrationis
 principaliter, aliqua vero ex concomitantia ad illud. Primo modo in
 sacramento solummodo est caro sive corpus Christi et quod pertinet ad
 15 eius | essentiam sive substantiam. Secundo modo sunt ibi accidentia et
 dimensiones eius et anima rationalis atque divinitas eius. Nunc autem
 inter haec illud solum dicitur consecrari, quod vi consecrationis fit in
 sacramento. Hoc autem est ipsum corpus solum secundum modum quo
 habet esse in rerum natura. Quia igitur corpus | illud in triduo illo fuit
 20 corpus vere mortuum, solummodo tunc fuisset consecratum corpus
 mortuum, et nunc, ipso vivente, consecratur corpus vivum.

<AD ARGUMENTA>

| Ad argumentum in oppositum, quod «*totus Christus erat sub sacramen-*
to», dicendum quod non est verum appellando «*totum Christum*»
 25 personam in duabus naturis perfectis, sive | coniunctis sive divisis. Sic
 enim totus Christus non fuit in sepulcro nisi per synedochem, quia
 ratione carnis cum divinitate coniuncta, ut dictum est per AUGUSTINUM.
 Et sic | Christus fuisset consecratus secundum carnem mortuam, non
 30 vivam, ut dictum est. Et cum assumitur quod «*totus Christus comprehen-*
dit corpus et animam», dicendum quod | non est verum, nisi quando
 sumitur proprie, non per synedochem. Et ideo, cum Christus totus non
 fuit sub sacramento nisi per synedochem, nullo modo sequitur quod

ABDEGH

12 Dicendum] *est add. DEGH* 13 concomitantia] *comitantia B* 16 atque] *et BDEGH*
 18 quo] *quod G* 19 fuit] *sive sed del. et fuit i. m. al. litt. B* 20-21 solummodo ...
 mortuum] *om. (hom.) H om. (hom.) sed solummodo tunc fuisset consecratus corpus i. m.*
al. litt. D om. (hom.) sed i. m. E 21 et] *Sed et BDEGH* 24 dicendum] *est add.*
 BDEGH 24 est] *om. D* 25 personam] *iter. sed exp. D* 26 non] *om. sed sup. lin. al.*
litt. B 26 synedochem] *synedochem ABDEGH cf. R.E. LATHAM, Revised Medieval*
Latin Word-List from British and Irish Sources, London, 1965, p. 473 27 cum] *tamen E*
 27 Augustinum] *actum BDEGH* 28 sic] *sit (?) G* 30 dicendum] *est add. BDEGH*
 30 nisi] *non sed in nisi corr. E* 31 Christus totus] *inv. BDEGH* 32 sub] *sare add. sed*
del. B 32 nisi] *non nisi ADH non nisi sed non del. BE*

23-24 Cf. *supra*, p. 26,7. 27 Cf. *supra*, p. 22,34-35; FULGENTIUS RUSP., *De fide ad*
Petrum, c. 2, n. 11 (CC lat. 91A, p. 718,223-224; PL 40, 757). 29 Cf. *supra*,
 p. 27,20-22 29-30 Cf. *supra* p. 26,8.

secundum animam fuerit sub sacramento, neque vi conversionis neque per concomitantiam. Et ita nullo modo sequitur quod ibi erat vivus.

QUAESTIO 5

UTRUM AD DESITIONEM ACCIDENTIUM DESINIT ESSE CORPUS EIUS UBI PRIUS FUIT

Zucc. 51va | Circa quantum arguitur quod ad desitionem specierum in altari non desinit ibi esse verum corpus Christi, quoniam accidens non habet esse hic vel alibi nisi per suum subiectum, non e converso subiectum per suum accidens proprium, quare multo minus neque per accidens alienum. Sed species sacramenti sunt accidentia aliena corpori Christi. Ergo per illa non habet esse alicubi. Sed res non desinit esse alicubi, desinente illo ibi esse per quod ipsa non habet esse ibi. Ergo etc. 5
10
In contrarium est fides nostra.

<SOLUTIO>

Bad. 31^{vx} | Dicendum ad hoc quod esse ubi sequitur ipsum esse rei simpliciter, et ideo secundum conditionem esse rei simpliciter res habet esse vel non esse alicubi. Unde «*incorporalia*», quia in suo esse ratione suae substantiae sunt absque situ et positione — quia simplicitas in eis rationem unitatis habet, non puncti, per quem res determinatur ad situm, ut infra dicitur —, ideo, ut dicit BOETHIUS De hebdomadibus, «*in loco non sunt*». Quod secundum sententiam episcopi «*intelligendum est ratione substantiae, ut* 15

ABDEGH

33 fuerit] fuit BDEGH 34 concomitantiam] comitantiam B 34 ita] in G 4 desitionem] desionem D decisionem G 4 specierum] iter. sed del. E 5 esse²] rem H rem sed in esse corr. E 8 corpori] corporis B 8 illa] illam G 9 alicubi²] alibi A 15 alicubi] alibi A 15 ratione ... substantiae] i. m. al. man. A 15-16 suae ... sunt] substantiae sunt suae H 17 determinatur] deficiatur EG deficiatur sed in determinatur corr. B (post corr. ?) scr. H 17 ut infra dicitur] i. m. al. man. A 18-19 Quod ... episcopi] secundum sententiam episcopi quod BGH secundum sententiam episcopi quod sed in Quod secundum sententiam episcopi corr. D 18 Quod] om. sed i. m. E 19 secundum ... episcopi] i. m. al. man. A

15-18 BOETHIUS, *De hebdom.*, I, 1 (in GILB. PICT. *Comm.*, ed. N.M. HÄRING, p. 380,18; PL 64, 1311B). 17 Cf. *infra*, p. 61,89-62,16. 19-20 STEPHANUS TEMPIER, *Errores 219 condemnati*, 1277, n. 54 [n. 219] (ed. P. MANDONNET, p. 180; cf. R. HISSETTE, *Enquête...*, p. 104; *Chart. Univ. Paris*, I, n. 473, p. 555).

20 *substantia* eorum dicatur eis esse *ratio essendi in loco*». Quare, cum corpus Christi non habet esse sacramentaliter in altari nisi quia habet esse sub speciebus vi consecrationis, idcirco species sacramenti existentes in altari sunt ei ratio existendi sacramentaliter in altari. Ablato autem a re illo quod est ei ratio existendi alicubi, non amplius est ibi. Ut si auferatur 25 substantiae quantitas dimensiva per quam a loco | circumscibitur, non amplius est circumscriptive in loco. Ablatis igitur et desinentibus speciebus esse in altari, statim desinit per hoc corpus Christi sacramentaliter esse in altari. Zucc. 51vb

<AD ARGUMENTA>

30 | Ad argumentum in oppositum dicendum quod esse alicubi potest esse: Bad. 31^{vy} vel sicut in loco naturali, qui sumitur ex determinata distantia rei corporalis cuiusque a circumferentia mundi, secundum quod naturale est terrae remotissimam esse a circumferentia et ita in centro mundi, et post terram aer, et sic de ceteris, semper vilius supponendo ante nobilius; | vel E 26^{tb} sicut in loco | mathematico, qui sumitur ex hoc quod superficies unius D 22^{tb} corporis circumscibit superficiem alterius corporis, ubicumque sit (non enim in hoc est differentia).

Primo modo substantia non habet esse in loco per suum accidens, sed e converso. Unde substantia terrae per se nata est esse et generari in centro 40 maxime. Et ideo dicit PHILOSOPHUS quod «quanto res acquirit de forma, et de loco proprio sibi».

Secundo autem | modo e converso non habet substantia esse in loco B 36ra

ABDEGH

23 ratio] iter. sed del. E 23 Ablato] Ab^{lo} A Vel ablato abstracto GH Vel ablato abstracto sed ablato del. et per in loco suppl. B (altari)s ablato. Abstracto D Vel ablata abstracto sed in Vel ablata vel abstracto mut. sup. lin. al. litt. E 24 est ei] inv. BDEGH 24 alicubi] alicui (?) A 25 quantitas] quantitatis sed in quantitas corr. D 25 per ... circumscribitur] i. m. al. man. A 25 circumscibitur] describitur BDEGH 26 circumscriptive] certum scriptive H 26 igitur] ergo D 27-28 statim ... altari] om. (hom.) sed i. m. B 28 esse] est G 31 sicut] om. BDEGH 32 a] om. sed sup. lin. al. litt. B 34 vilius ... nobilius] nobilius su^{do} ante vilius A nobilius supponendo ante vilius B nobilius supponendo an vilius DGH nobilius superponendo an vilius sed in nobilius superponendo ad vilius mut. E 35 mathematico] metaphorico G 36 circumscibit] circumscripsit B 36 ubicumque] ubique sed in ubicumque corr. sup. lin. al. man. A 36 sit] fit DEH 38 per] sed sed exp. et per sup. lin. al. man. A 39 converso] contrario G 39 generari] conservari G 42 converso] contra G 42 habet] om. sed i. m. al. litt. E

40-41 Cf. ARIST., *Phys.*, IV, c. 5 (Iunt., f. 145L; 212b 33-34).

nisi per suum accidens quod est quantitas, quia non nisi ratione suae quantitatis ab alio ambitur et circuitur. Et hoc modo, sicut substantia panis per sua accidentia habuit esse sicut in loco non naturali sed mathematico in altari, et substantia corporis Christi non habet ibi esse nisi quatenus transsubstantiata est substantia panis sub illis | speciebus ibi existens in corpore Christi. Idcirco per illa accidentia, licet aliena, bene potest poni ibi esse corpus Christi.

QUAESTIO 6

UTRUM PER ACTUM INTELLIGENDI
NECESSE SIT FORMARE VERBUM

Zucc. 52ra | Sequuntur quaestiones pertinentes ad creaturam rationalem, quarum quaedam pertinebant ad ipsam simpliciter acceptam, aliae vero ad singulas species eius.

A 57rb Circa primum quaerebantur duo: unum pertinens ad | actum intelligendi generaliter quodcumque; secundum vero specialiter ad actum intelligendi Deum a beatis.

Primum erat utrum per actum intelligendi necesse sit formare verbum.

Secundum, utrum beati unico intuitu videant tres personas in Trinitate distinctas.

Bad. 32^{ry} Circa primum arguitur quod non, quia ad actionem quamlibet sufficienti agens, ratio agendi et materia passibilis, | sicut patet in visu, ubi ad actum videndi sufficienti color et lux agens, species eius ut ratio videndi in oculo, et oculi dispositio. Ista tria concurrunt in actu intelligendi, etsi nullum verbum formetur, scilicet ipsum intelligibile, species eius in intellectu et ipse intellectus possibilis. Ergo etc.

Item. Filius et Spiritus intelligunt et tamen non formant verbum.

In contrarium est, quia tunc in divinis non differunt Pater et Filius, quia non est Filius nisi verbum formatum paterno intellectu.

ABDEGH

43 suae] om. BDEGH 44 circuitur] circumfertur BDEGH 45 esse] non add. B
45 non] om. B 46 mathematico] metaphorico G 46 ibi] om. sed i. m. al. litt. E
47 transsubstantiata] translata sed in transsubstantiata corr. E 48 illa] alia G
5 pertinebant] pertinent G 6 singulas species eius] species eius singulas G 6 species]
specie E 7 quaerebantur] arguebantur G 8 generaliter] naturaliter generaliter E
14 passibilis] possibilis BEG possibilis sed in passibilis corr. DH 15 videndi] videri D
19 Spiritus] Sanctus add. G 20 differunt] different DEGH

<SOLUTIO>

| Dicendum quod sic est in omni actione naturali quod patiens non solum patitur, sed agit aliquo modo, et tanto magis agit et minus patitur, quanto magis est formale, et e converso magis patitur et minus agit, quanto magis est materiale.

Et ideo passiones sensus et intellectus cum sint naturales a sensibili et intelligibili, non solum sensus et intellectus patiuntur a sensibili, sed etiam in patiando a sensibili et intelligibili quodammodo contra | agunt circa ipsum, minus autem sensus, quanto magis est materialis.

Unde sensus particularis, quia omnino est materialis, habens particulare proprium sensibile materialiter obiectum extra primo et per se, maxime patitur a sensibili, minime autem agit. Et ideo dicitur quod sensus maxime in patiando perficitur. Aliquid tamen agit. Cum enim ab obiecto patitur in recipiendo, convertit se super ipsum in cognoscendo sive percipiendo. Quod patet in visu et auditu ex hoc quod, quamvis obiectum per speciem suam agit imprimendo se organo, ex hoc tamen non videt vel audit homo, nisi vis visiva vel auditiva ad percipiendum obiectum per motum speciei se convertat ad obiectum, secundum quod dicit PHILOSOPHUS in libro De sensu et sensato: «Superlatum ad oculos lumen non sentiunt, si accidit illos esse vehementer intendentes | vel timentes vel audientes multum strepitum». Nec potes dicere quod talis recipiendo videt, licet interiori virtute non hoc iudicat, quoniam etsi dormienti, apertis oculis, lux esset praesens, ipsa organo imprimeretur et tamen nihil videret, quia vis particularis visus ligata est. Et tamen patitur, cuius signum quod, magno splendore oculis impresso, vi passionis

ABDEGH

23 sic] sicut BDEGH 27 a] in G 28 solum] solus DEH solus sed in solum corr. B
29 etiam] om. EG 29 agunt] agant G 30 magis] sensus add. D 30 materialis]
naturalis G naturalis sed in materialis corr. DEH naturalis sed vel materialis i. m. al. litt. B
32 proprium] propositum G 33 a] om. sed i. m. al. litt. E 33 autem] om. BDEGH
38 videt] vidit sed in videt corr. D 38 vel] et BDEGH 38 vis] om. G 39 speciei]
specie D specie sed in speciei corr. BGH 39 speciei se] speciose E 40 libro] om. A
42 Nec] Non G 43 videt] videlicet sed del. et videt i. m. B 43 iudicat] videat EG
44 ipsa] ipso G 46 signum] est add. DG est add. i. m. al. litt. B est add. sup. lin. al. litt. sed
ante signum inser. E 46 quod] quia G

34 Cf. ARIST., De an., II, c. 5 (in ALB. MAGN. Comm., ed. CL. STROICK, p. 96,60; in AVERR. Comm., ed. St. CRAWFORD, p. 208,2-4; Iunt., Suppl. II, f. 76C; 416b 33-34); cf. Ibid., c. 11 (in ALB. MAGN. Comm., ed. CL. STROICK, p. 146,77-78; in AVERR. Comm., ed. St. CRAWFORD, p. 312,9-313,1; Iunt., Suppl. II, f. 113A; 423b 31-424a 1). 40-42 ARIST., De sensu et sensibili, c. 7 (Iunt., VI, f. 11G; 447a 15-17).

H 31va excitatur et tunc | primo videt. Quod etiam patet in dormientibus, qui
G 16ra non audiunt parvos sonos, etiam auribus impressos, et tamen | magno
strepitu excitantur.

Post sensum particularem magis agit sensus universalis. Quod patet 50
quia non solum movetur ad cognoscendum obiecta omnium sensuum
E 26va particularium, sed post cognitionem | confert comparando ea secundum
convenientiam et differentiam, ut vult PHILOSOPHUS.

Deinde amplius agit imaginativa, quae mota format quam plurimas
imaginationes quas numquam percepit. 55
Bad. 32ra | Demum similiter dicendum est de intellectu quod, quia virtus est
Zucc. 52va maxime immaterialis, in patiando maxime agit et perfectissime per
cognitionem convertit se super suum obiectum, non solum percipiendo id
quod verum est, a quo movetur (sicut etiam apprehendit et sensus), sed
ipsam veritatem, quae est ipsa quidditas rei intellecta. Proprium enim 60
obiectum intellectus est quod quid est. Quod quidem, ut in actuali notitia
existit, est quasi quaedam lux in intellectu concepta, in qua rem
mentaliter videt et discernit, quod appellatur verbum eius, sine quo actio
intellectualis nullo modo perficitur, sine quo non plus haberet notitiam
veritatis rei quam sensus, neque post receptionem speciei posset investi- 65
gare et conferre et elicere conclusionem ex principiis.

Dicendum igitur quod in omni actu intelligendi, quantumcumque
modicus sit, necesse est formare verbum. Hoc enim est de natura et
perfectione intellectus, quod motus non convertit se super obiectum per
abstractam apprehensionem, sed necesse est eum aut nihil intelligere, aut 70
quod quid | est de re in se formare.

ABDEGH

48 etiam] *scr. sed in in mut.* E 48 tamen] cum H cum (?) D 50 universalis] *scr. sed in
communis mut. i. m. al. litt.* B 54 agit] *om.* G 55 quas] quam DGH quam *sed in* quas
corr. E 56 Demum] Deinde BDEGH 56 est¹] *om.* BEGH 57 in] *om.* BEGH
57 per] *om.* GH *om. sed sup. lin.* E *om. sed habens i. m. et post cognitionem inser.* B 58 se]
etiam *add.* G 58 obiectum] subiectum *sed in obiectum corr. sup. lin.* B 60 quidditas]
anima (?) *sed del. et quidditas i. m. al. litt.* E 61 obiectum intellectus] *inv.* G
61 actuali notitia] *inv.* BDEGH 62 in¹] *om.* B 62 in²] et DEGH et *sed exp. et in i. m.
al. litt.* B 64 quo] actio intellectualis nullo modo *add. sed del.* G 65 rei] *om. sed sup.
lin.* G 66 elicere] eligere G 68 modicus] modicum G 68 et] *om. sed sup. lin.* D
70 eum] cum *sed in eum corr.* E 71 de re in se] in se de re E

53 ARIST., *De an.*, III, c. 2 (in ALB. MAGN. *Comm.*, ed. CL. STROICK, p. 161,80-81; in
AVERR. *Comm.*, ed. St. CRAWFORD, p. 349,1-5; Iunt., Suppl. II, f. 125E; 426b 12-15).

<AD ARGUMENTA>

| Ad primum in oppositum patet per iam dicta quod in actu quolibet Bad. 32ra
cognitivo duplex est actio: una ab obiecto in virtutem cognitivam, quae
75 est passio tantum; altera ab ipsa virtute mota conver|tendo se per Zucc. 52va
notitiam super obiectum, et, si perfecta sit notitia, concipiendo quod
quid est obiecti. Quod ergo assumit per simile circa sensum, partim
falsum est, quoniam sensus non solum patitur, sed quodammodo agit,
partim non est simile, quia propter maiorem immaterialitatem necesse est
80 intellectum agere concipiendo verbum, cum intelligit, licet sensus nullum
verbum concipit, cum sentit, et hoc quia propter maiorem materialitatem
suam minus est activus.

Ad secundum, quod «Filius et Spiritus Sanctus intelligunt et tamen non
concipiunt», dicendum quod, etsi non concipiunt, tamen intelligere
eorum non est | sine conceptu. Unico enim intelligere essentiali aeternali- B 36va
ter | intelligunt tres personae, sed in illo actu intelligendi verbum concipit A 57va
persona Patris, in quo ipse et Filius conceptus et Spiritus Sanctus
intelligunt. Ita quod sine actu concipiendi verbum, in quo tres personae
intelligunt, impossibile esset esse Filium, et ita intelligere. Similiter neque
90 Spiritus Sanctus, quia velle praesupponit necessario intelligere. Unde
non sequitur, licet non forment verbum, quod intelligunt sine verbo
formato. Arduum est et latet in eo difficilius. Sed sufficit ad praesens hoc.

ABDEGH

73 patet] *om.* BGH *om. sed dicendum i. m. al. litt.* E 76 et ... sit] sit et si perfecta G
76 si] *scr. sed in sic mut. sup. lin.* E 80 cum] *om.* E *om. sed i. m. al. litt.* BH 80 cum
intelligit] *om.* G 80 licet] *sed G scr. sed in sed mut.* E 81 cum] tamen (?) B 81 quia]
om. G 81 materialitatem] cum sentit et hoc propter maiorem materialitatem *add.* D
82 minus] unus G 86 in illo] nullo G 87 ipse] Pater *sed del. et ipse i. m. al. litt.* E
87 et¹] *om. sed sup. lin. al. litt.* B 89 esset] est BDEGH 89 Filium] *om. sed i. m. al. litt.*
E 90 praesupponit necessario] *inv.* G 91 sequitur] quod *add.* ABDEGH 91 forment]
formant BDEGH 91 intelligunt] intelligent BDEGH 92 hoc] hic G

83-84 Cf. *supra*, p. 30,19.

QUAESTIO 7

UTRUM BEATI UNICO INTUITU VIDEANT TRES PERSONAS
IN TRINITATE DISTINCTAS

H 31vb | Circa secundum arguitur quod beati non vident tres personas distinctas
Zucc. 53ra unico intuitu, quia non ratione unitatis essentiae, quia in illa sunt unum 5
(= Zucc. 54ra) et indistincti, nec ratione plurium relationum, quia plura ut plura non videntur simul.

In contrarium est illud quod dixit Dominus: «Philippe, qui videt me, videt et Patrem meum».

<SOLUTIO>

10

Bad. 32^{rc} | Dicendum quod persona in Deo non potest intelligi nisi dupliciter: ut subsistit in divina essentia, aut ut una respicit alteram.

Primo modo quilibet beatus unico intuitu videt tres personas, sed non distinctas, quia in eo in quo sunt unum.

Secundo modo, si videt aliquam personam, non videt eam nisi ut 15
relatam, et sic ut distinctam, quia non nisi relatione distinguitur persona a persona, dicente BOETHIO: «*Essentia tenet unitatem, relatio autem multiplicat trinitatem*». Nunc autem talis est natura eorum quae non intelliguntur nisi ex relatione ad alterum, quod intellectus | unius 20
dependet ab intellectu alterius, ita quod qui unum eorum cognovit, cognovit et alterum, et neutrum sine altero intelligi potest, secundum quod dicit PHILOSOPHUS in Praedicamentis: «*Si quis aliquid eorum*

Bad. 32^{vc}
Zucc. 53rb
(= Zucc. 54rb)

ABDEGH

4 beati] sancti sed in beati corr. i. m. al. litt. E 5 unitatis] om. BDEGH 5 in] om. BG
6 indistincti] scr. sed in indistinctae mut. E 7 videntur] vident H vident sed in videntur
corr. al. litt. E 8 In] om. BDEGH 11 nisi dupliciter] inv. sed in nisi dupliciter corr. A
12 subsistit] subsistent BEGH 12 divina essentia] inv. BEGH 12 una] om. BEGH
12 respicit] recipit G 16 distinguitur] essentia add. DGH essentia add. sed exp. BE
19 unius] unus G 21 intelligi] non add. A

8-9 Ioann., XIV, 9. 17-18 BOETHIUS, *De Trin.*, I, c. 6 (in GILB. PICT. *Comm.*, ed. N.M. HÄRING, p. 377,6; PL 64, 1255A). 22-26 ARIST., *Categ.*, c. 7 (Transl. Boethii, ed. L. MINIO-PALUELLO, p. 22,24-26 et 23, 2-5; Iunt., I, p. 1, f. 38F et G; 8a 36-37 et 8b 4-7).

quae sunt ad aliquid, definite sciat, et id ad quod dicitur, definite sciturus est. Ut, si hoc aliquis scit definite quoniam duplum est, et cuius est duplum 25
mox definite novit, nam si non novit cuius est duplum, nec si omnino duplum est novit». Quantum est ergo ex parte personarum relatarum, E 26vb
qui videt unam, necesse est quod simul eodem intuitu videat et alteram.

Et sic absolute dicendum quod tres personae a beatis omnino nisi unico intuitu videri non possunt. Omnes enim tres unum sunt in divina 30
essentia, et inter se relativi Pater ad Filium, et uterque eorum ad Spiritum Sanctum.

<AD ARGUMENTA>

Ad argumentum in oppositum, quod «*plura ut plura non intelliguntur unico intuitu*», dicendum quod verum est de pluribus omnino absolutis, 35
non autem de respectivis, quia illa plura unum sunt ex ordine et dependentia, propter quam simul intelligi possunt.

QUAESTIO 8

UTRUM POSSINT FIERI A DEO DUO ANGELI
SOLIS SUBSTANTIALIBUS DISTINCTI

| Sequuntur quaestiones pertinentes ad species ipsarum creaturarum C 27ra
rationalium. Et erant quaedam pertinentes ad angelos, quaedam vero ad 5
homines. Zucc. 54va

De pertinentibus ad angelos quaerebantur duo: unum pertinens ad 6
comparationem eorum inter se; alterum vero pertinens ad | comparatio- B 36vb
nem eorum ad locum.

ABCDEGH

23 ad?] om. BDEGH 23 sciturus] securius GH securius sed del. et sciturus i. m. al. litt. BE
24 scit] om. B 24-25 quoniam ... definite] om. (hom.) G 24 duplum est] duplex est
duplum est sed duplex est exp. B 27 videt] vident D vide sed in videt corr. sup. lin. E
27 quod] om. G 27 videat] videt D 27 et] om. G 28 quod] istae add. BDEGH
29 possunt] possint BEH 30 et'] om. BEGH 30 relativi] relatae sed in relativi corr.
sup. lin. al. man. A relatae BDEGH 8 alterum] alteram sed in alterum corr. B

33-34 Cf. *supra*, p. 34,4-7.

Primum erat utrum possint fieri a Deo duo angeli solis substantialibus 10 distincti.

Secundum vero, utrum angelus secundum substantiam suam sine operatione est in loco.

Circa primum arguebatur quod sic, quia quod potest fieri per causam 15 secundam, et per solam primam. Sed per causam secundam ut per quantitatem secundum philosophos materia, quae una est secundum essentiam, dividitur sive distinguitur in plures numero, et similiter per materiam forma materialis una in plures. Ergo et per agens primum forma etiam omnino immaterialis, vel forma materialis una per essen- 20 tiam sine materia, vel etiam ipsa materia sine quantitate potest distingui in plures secundum numerum.

Contra. Nihil distinguitur nisi per differentias et ea quae sunt diversa in distinctis. Sed forma una per essentiam in puris substantialibus, nullo 32ra ad|dito, non potest habere differentias neque diversitatem. Ergo etc.

<SOLUTIO>

25

Bad. 32^{vd} | Quaestio ista tangit difficultatem de causa individuationis, quomodo scilicet id quod ex se est unum simplex, indivisibile secundum essentiam, possit fieri plura secundum numerum.

De qua diversimode locuti sunt philosophi. ARISTOTELES enim in XII° Metaphysicae ponit causam eius fuisse materiam, ubi dicit: 30 D 22vb «Quaecumque sunt multa numero, habent materiam». In quo | sistit, et nihil plus dicit. Per quod dat intelligere quod in solis materialibus possibile est sub eadem specie et natura simplici per essentiam esse plura individua. Et hoc ideo quia, cum materia quantum est de se, omnia est in

ABCDGH

10 possint] possunt BCDGH 10 a Deo] om. A 11 distincti] distinctis G 14 argue-
batur] arguitur BCDGH 14 quod¹] om. BCDGH 14 quia] om. BCDGH 15 et ...
secundam] om. (hom.) G 15 solam] scr. sed exp. A om. BCDGH 15 Sed] sup. lin. al.
man. A om. BCDH 16 secundum¹] enim add. BCDGH 17 essentiam] per quantitatem
add. ABCDGH 18 et] om. G 18 primum] primo B 23 distinctis] distinctis D
23 puris] pluris puris sed pluris exp. D 24 potest] esse add. sed exp. G 24 habere
differentias] inv. G 27 quod] est add. H 27 indivisibile] scr. sed in divisibile mut. G
29 locuti sunt] loquuntur BCGH loquitur D 30 causam] eam B 33 possibile est] inv.
G 33 plura] plus G 34 est²] om. D ea G

31 ARIST., *Metaph.*, XII, c. 8 (Transl. anon. 'media', ed. G. VUILLEMIN-DIEM, p. 218,25-219,1; Iunt., VIII, f. 333E; 1074a 33-34).

35 potentia et natura sua est esse sub forma corporea quantitativa, ut | G 16^b
probat AVICENNA, forma autem corporea quantitativa per se divisibilis
est. Naturae igitur materiae est ut sit divisibilis per quantitatem sub qua
est. Forma ergo materialis cum necessario sequitur conditiones suae
materiae, ex se multiplicabilis est per materiam. Unde dicit in I^o Caeli
40 et mundi: | «Omne cuius forma est in materia, res illa habet multas A 57vb
partes infinitas». Quod dicit ex sermone illorum qui volebant ostendere
quod mundi possent esse multi arguendo sic: «Omnis res quae ex natura
sua absoluta est forma sola praeter dispositionem suam cum materia
(sicut est forma orbis, quando est per se, praeter dispositio|nem qua est Zucc. 54
45 cum aere et auro, nam non ingreditur in sermone suo aurum aut aes),
quantum est de se, possibile est ut ipsa sit in materiis multis; aut ergo est
multa, aut possibile est ut sit multa. Cum ergo caelum sive mundus est
huiusmodi, ergo etc.» Ubi dicit COMMENTATOR: «Bene potest concedere
inductionem ex omni habente formam in materia, quod in essentia inveniun-
50 tur plura individua aut infinita. Ideo enim dicitur in definitione universalis
quod est natum dici de pluribus. Forma enim est subiectum universalitatis». Et re vera bene concedit istud PHILOSOPHUS quod verum sit, quantum est
ex parte formae. Unde dicit quod «istud est rectum ex sermone cui non est
contradicere». Vult tamen quod, quantum est ex parte materiae, potest
55 esse impedimentum. | Unde dicit ibi COMMENTATOR: «Et est contradictio B 37ra
quia hoc forte possibile est secundum formam, impossibile autem secundum
materiam, cum possibile sit quod materia toto sit inclusa in hac forma».

ABCDGH

36 autem] om. BGH 36 divisibilis] indivisibilis C 37 Naturae igitur] inv. B
37 divisibilis] indivisibilis C 37-38 per ... est] i. m. eadam manu A 42 arguendo]
argumentando BCDGH 44 se] quantum est de se add. sed exp. A 45 in] om. BCDGH
45 aes] quoniam add. i. m. al. litt. C 46 quantum] quoniam GH quoniam sed quantum i.
m. al. litt. B 46 quantum ... se] i. m. al. man. A 46 sit] fit G 46 in] om. sed
sup. lin. D 46 multis] om. H 47 aut ... multa²] om. (hom.) G 48 Ubi] Ut G
49-50 inveniuntur] invenitur A 50 enim] om. G 51 natum] innatum ADH innatum
sed in exp. B adnatum sed in innatum mut. sup. lin. al. litt. C in natura G 52 istud] unde
sed exp. et istud i. m. B 54 materiae] quod add. sed del. B 56 hoc forte] inv. BCDGH
56 autem] om. BCDGH 57 toto] tota BCDGH

35 AVICENNA, *Metaph.*, II, c. 3 (ed. S. VAN RIET, I, p. 82,46-92, 25, in specie: p. 86,4-8; ed. 1508, f. 76rbA-77raB, in specie: f. 76vaA). 40-41 ARIST., *De caelo*, I, c. 9 (in ALB. MAGN. Comm., ed. P. HOSSFELD, p. 69,77; Iunt., v, f. 61B; 278a 18-20). 42-48 Cf. *Ibid.* (in ALB. MAGN. Comm., ed. P. HOSSFELD, p. 69,62-79; Iunt., v, f. 60L-61C; 277b 29-278a 22). 48-51 AVERR., *De caelo et mundo I Comm.* 92 (Iunt., v, f. 61M-62A). 51-52 *Ibid.* (Iunt., v, f. 61D). 53-54 ARIST., *De caelo*, I, c. 9 (in ALB. MAGN. Comm., ed. P. HOSSFELD, p. 71,72; Iunt., v, f. 62E; 278a 24-25). 55-57 AVERR., *De caelo et mundo I Comm.* 92 (Iunt., v, f. 61K).

Unde PHILOSOPHUS, respondendo illorum rationi, dicit: «*Verumtamen caeli non sunt multi propter hunc sermonem, nec possibile est ut sint multi, quoniam caelum est factum ex materia tota*». In formis ergo materialibus continentibus in se totam suam materiam possibilem ad suam formam et in formis immaterialibus patet quod PHILOSOPHUS plura individua non posuit sub eadem forma et essentia.

Quidquid tamen dicit circa hoc, sive quantum ad formas materiales, sive quantum ad immateriales, nullam habet necessitatem.

Bad. 32re | Quod primo patet ex parte materialium. Licet enim aliqua forma materialis, ut huius caeli, contineat totam materiam iam existentem quae possibilis est ad suam formam possibilitate | naturae, non tamen continet simpliciter omnem materiam possibilem ad ipsam. Posset enim Deus illi consimilem creare. Quod tamen multum abhorreret PHILOSOPHUS, qui nihil poneret possibile fore in rerum natura, nisi quod actu et formaliter vel materialiter et in potentia materiae esset iam in universo, nec Deum posse facere alia in naturis et essentiis rerum | quam fecit, neque nova aliqua convenientia in natura et essentia cum eis quae sunt, nisi ex materia per motum caeli, ut alibi | debet ostendi. Nulla est ergo forma materialis, quin simpliciter, quantum est ex se, possit sub se habere plura individua, materia non impediens.

Secundo patet idem ex parte formarum immaterialium. Quoniam essentia creaturae cuiuslibet, quantumcumque immaterialis, neque est existens neque subsistens neque habet rationem suppositi ex hoc quod in natura sua absoluta essentia quaedam est, quia de se non habet esse nisi

ABCDGH

61 totam] *om. sed i. m. al. litt.* B 61 suam materiam] *inv.* BCDGH 62 immaterialibus] materialibus *sed in immaterialibus corr. sup. lin. al. litt.* B naturalibus *sed in materialibus mut. sed in immaterialibus corr. i. m. al. litt.* C materialibus *sed in immaterialibus corr. i. m. D* 62-63 plura ... posuit] non posuit plura individua G 63 essentia] tamen *add. sed exp.* A 64 hoc] hos H hos *sed in hoc corr.* B 65 habet] habent G 66 ex ... materialium] *i. m. eadem manu* A 68 possibilis] pluralis BDG pluralis *sed in possibilis corr. sup. lin. al. litt.* C pluralis *sed in possibilis corr. i. m. al. litt.* H 68 possibilitate] pluralitate AG pluralitate *sed in possibilitate corr. i. m. al. litt.* BD pluralitate *sed in possibilitate corr. sup. lin.* CH 69 possibile] possibile G 70 abhorreret] abhorret G 71 fore] *om.* BGH 73 posse] ponit *sed in poneret mut. i. m. B* 74 quae] cum G 75 motum] notum *sed in motum corr. sup. lin.* B 75 debet] habet D 77 materia] iter. *sed exp.* D 81 absoluta] abluta *sed in absoluta corr. sup. lin.* D ablata G ablata *sed in absoluta corr. i. m. al. litt.* B ablata *sed in absoluta corr. sup. lin.* CH 81-82 nisi in] sine C

58-60 ARIST., *De caelo*, I, c. 9 (in ALB. MAGN. *Comm.*, ed. P. HOSSFELD, p. 71,72-73; Iunt., v, f. 62E; 278a 25-28).

in conceptu mentis et intellectus divini | vel angelici et humani si fuerint Bad. 33re
homo aut angelus in esse. | Ita quod extra intentionem essentiae Zucc. 55ra
creaturae ut essentia est, sit intentio existentiae, subsistentiae et supposi-
85 ti. Et sunt quaedam duo: essentia scilicet et in supposito subsistentia.
Quorum coniunctio si fuerit, ut quod ipsa essentia sit in supposito
subsistens per existentiam, quia non potest hoc esse per ipsam essentiam
facientem se ipsam subsistentem in supposito per existentiam (tunc enim
quidlibet, ex eo quod est aliquid per essentiam, esset aliquid per
90 existentiam, quod est impossibile, quia «nihil se ipsum producit ad esse
ut sit», secundum AUGUSTINUM in principio *De Trinitate*), necesse est
igitur ut coniunctio illorum sit per aliam causam facientem ipsam
essentiam fore subsistentem in existentia actualis suppositi. Nulla ergo
essentia creaturae, ratione ea qua essentia est, habet rationem suppositi
95 aut actualiter subsistentis. Ita quod nulla earum, quantum est ex se, de se
sit singularitas quaedam, nullaque | earum, sicut neque effective, sic nec B 37rb
formaliter est suum esse sive sua existentia, sed hoc est privilegium solius
essentiae divinae quod ipsa ex se formaliter sit singularitas quaedam et
idem in eo sunt essentia et existentia. | Quod autem non ex se sed solum
100 ab alio agente singulare est in supposito subsistens, quia ex se nulli
appropriatur et est essentia tantum, quantum est ex se, indifferenter
natum est esse singulare, subsistendo in unico supposito, vel universale,
subsistendo in pluribus. Quod etiam bene dicit AVICENNA et determinat
in V^o *Metaphysicae* suae. Ex quo sequitur apertissime quod necesse
5 est ut non sit essentia creaturae, in quantum creatura est, quin possit,
quantum est ex se, in plura individua multiplicari, quantumcumque sit
abstracta a materia.

ABCDGH

82 in] de GH 82 et] *om.* G 82 vel] *om.* C 83 homo aut angelus] *i. m. al. man.* A
85 scilicet ... in] sine B 85 et] *om.* BDGH *om. sed i. m. al. litt. sed ante subsistentia
inser.* C 85 supposito] supposita C 86 fuerit] fuit D 86 sit] sic G 87 subsistens]
existens C 88 facientem] faciente G 88 subsistentem] et *add. sup. lin. al. litt.* C
89 quidlibet] quilibet BCDH 89 esset aliquid] *inv. sed in esset aliquid corr.* B
91 secundum] per A 92 igitur] *om.* H 93 fore] formae C 94 quae] quae G
95 actualiter] accidentaliter A 96 sit] *om.* G 97 esse] *om. sed i. m. al. litt.* D 97 sua]
om. BGH 97 existentia] essentia *sed exp. et existentia i. m. C* 98 sit] similiter G
1 existentia BG existentia *sed exp. et essentia i. m. al. litt.* H 3 et] quod (?) B
3 determinat] declarat BCDGH 5 est] *om.* G 5 quin] quoniam G 7 abstracta]
extracta G

90-91 AUGUST., *De Trin.*, I, c. 1, n. 1 (CC lat. 50, p. 28,35-36; PL 42, 820).
3-4 AVICENNA, *Metaph.*, v, c. 1 (ed. S. VAN RIET, II, p. 227,1-238,56; ed. 1508, f. 86vaA-87rbE).

Quod necesse etiam concedere habebat PHILOSOPHUS. Sicut enim, ut
 D 23ra iam | dictum est, omnis res quae ex natura sua absoluta est forma solum
 praeter dispositionem suam cum materia, considerata secundum se
 A 58ra absque dispositione cum materia, quantum est de se, possibile est ut sit |
 in multis materiis — et ita aut est multa numero in materia, aut possibile
 est ut sit multa —, sic omnis res quae ex sua natura absoluta est forma
 solum praeter dispositionem suam in supposito, considerata secundum se
 absque dispositione quam habet in supposito, quantum est de se,
 possibile est ut sit in multis suppositis, quia, quantum est de se, non
 magis determinatur ad unum quam ad multa. Aut ergo est multa numero
 in suppositis, aut possibile est ut sit multa. Sicut enim illud necesse habet
 concedere in formis respectu materiae, ita et hoc respectu suppositi.
 H 32va Consimilis enim est ratio utroque. 20
 Bad. 33^g | Quia ergo omnem huiusmodi formam, quae ex natura sua absoluta est
 aliquid praeter dispositionem suam cum materia aut cum supposito,
 posuit esse formam materialem, et etiam omnem formam creaturae, in
 quantum creatura est, necesse habuit ponere esse talem, ut dictum est.
 Ideo etiam necesse habuit ponere omnem formam creaturae esse materia-
 lem, et sic omnem esse universalem, vel multiplicatam vel multiplicabilem
 Zucc. 55^{tb} per plura supposita, et si non | esset multiplicabilis, non esse impedi-
 mentum ex parte sui sed ex parte materiae, ut dictum est. Et sic posuit causam
 quare in formis quandoque non est nisi unicum individuum sub una
 specie et quandoque sunt plura individua sub ea — licet semper possint
 esse plura, quantum est ex parte formae —, non esse nisi materiam. Ut,
 quod non sit neque potest esse sub specie nisi unicum individuum, hoc sit
 solum ex parte materiae, quando forma continet totam suam materiam

ABCDGH

8 concedere habebat] inv. G 9 forma solum] inv. G 9 solum] sola H 11 sit] sic G
 12 aut²] iter. sed exp. C 13 sit] sic G 13 quae] est add. sup. lin. al. litt. C 13 sua
 natura] inv. G 15 de] om. sed sup. lin. al. litt. D 17 magis] om. GH om. sed i. m. al.
 litt. B 21 absoluta] ablata sed del. et absoluta i. m. al. litt. B 22 supposito] disposito
 sed in supposito corr. B 23 et] om. BCDH 23 etiam] om. G 24 talem] tale G
 25 etiam] om. sed sup. lin. G 26 vel¹] ut B 27 si] sic H sic sed in si corr. B 27 multi-
 plicabilis] scr. sed in multiplicata mut. al. man. A quod add. i. m. al. man. A 27 esse] esset
 BCDGH scr. sed in esset mut. al. man. A 31 esse²] est G 31 materiam] materia BDGH
 materia sed in materiam corr. C 32 quod] sup. lin. al. man. A om. G 32-33 hoc sit
 solum] quantum est sed quantum est del. et hoc sit solum i. m. al. man. A 33 forma] sup.
 lin. al. man. A 33 totam]tatem H 33 materiam] formam G

8-9 Cf. *supra*, p. 37,38-53. 24 Cf. *supra*, p. 36,29-34; p. 37,38-53. 27-28 Cf. *supra*,
 p. 37,54-55; p. 38,58-63.

in unico individuo, et quod aut sint aut possint esse plura, quantum est ex
 35 parte materiae, quando forma non | continet totam materiam possibilem
 ad suam speciem in unico individuo. Unde ex hoc fundamento | suo G 16va
 arguit in XII° Metaphysicae quod, «si plures essent caeli, principium B 37va
 quod est circa unumquodque, scilicet Deus, est specie unum, numero
 plura. Sed quaecumque sunt numero plura, habent materiam. Deus ergo
 40 haberet materiam»; quod falsum est. Et sic PHILOSOPHUS unumquodque
 eo solo quod separatum est a materia, posuit esse unum | numero, et cum C 27va
 hoc etiam non esse creaturam sed quandam divinam naturam, ut alibi
 ostensum est. Et ex hoc quod ponit quodlibet eorum esse deum
 quemdam, ponit quodlibet eorum esse ex se singularitatem quandam et
 45 quoddam necesse esse, tam propter separationem a materia, quam
 propter indifferentiam essentiae a supposito et existentia sua, ut alibi
 declaratum est. Ponendo enim plura esse separata a materia, ipse plures
 deos et plura necesse esse posuit. Quod omnino est impossibile, ut bene
 probat AVICENNA VIII° Metaphysicae et alibi expositum est.
 50 | Quid mirum ergo, si PHILOSOPHUS dicit quod in formis separatis in una
 specie, id est essentia, non est nisi unicum individuum? Hoc enim de
 necessitate sequitur, non tam ex illo quod falso posuit, non esse scilicet
 plura individua sub eadem specie nisi per materiam, quam ex alio,

ABCDGH

34 quod] sup. lin. al. man. A 34 aut¹] ut sed in aut corr. al. man. A 34-35 quantum ...
 forma] i. m. eadem manu A 35 totam] suam add. G 36 ad suam speciem] om. G
 37 arguit] destruit sed in dicit mut. sup. lin. A 37 caeli] soli D 38 est¹] om. G
 38 est²] scr. sed in esset mut. sup. lin. B 40 Philosophus] i. m. al. man. A 41 cum] eum
 H scr. sed in eum mut. D 42 hoc] om. DGH om. sed sup. lin. al. litt. BC 43 ponit]
 posuit G 44 quodlibet] scr. sed in quemlibet mut. D 45 esse] om. sed sup. lin. al. man.
 A 47 Ponendo enim] Unde, ut ibidem est declaratum, ponendo sed Unde ... declaratum
 del. et enim post ponendo sup. lin. A Unde ponendo enim GH Unde ponendo enim sed in
 Unde ponendo mut. BCD 47 a] sup. lin. A 48 impossibile] possibile H possibile sed in
 impossible corr. sup. lin. B 49 Metaphysicae] suae add. G 51 nisi] visi sed in nisi
 corr. D 52 falso] scr. sed in Plato mut. i. m. G 52 scilicet] om. BCDGH sup. lin. A

37-40 ARIST., *Metaph.*, XII, c. 8 (Transl. anon. 'media', ed. G. VUILLEMIN-DIEM, p. 218,23-
 219,2; Iunt., VIII, f. 333D-E; 1074a 31-36). 42-43 HENR. DE GAND., *Quaest. ord.*
 (*Summa*), art. 25, q. 3 (ed. 1520, I, f. 154rG; ed. 1646, (II), p. 392a-b). 46-47 *Ibid.* (ed.
 1520, I, f. 154rG-H; ed. 1646, (II), p. 392ab-393a). 48-49 AVICENNA, *Metaph.*, VIII, c. 5
 (ed. S. VAN RIET, II, p. 405,1-411,48; ed. 1508, f. 99rbA-99vbB). 49 HENR. DE GAND.,
Quaest. ord. (*Summa*), art. 25, q. 3 (ed. 1520, I, f. 155rO-156rT; ed. 1646, (II), p. 395a-
 397a).

sacrilegio quod tamquam sacrilegus posuit, quod scilicet quaelibet earum deus quidam sit et quoddam necesse esse.

Nostri ergo philosophantes, si velint sequi PHILOSOPHUM in hoc consequente, quod scilicet in formis separatis sub una specie — id est essentia, quia proprie non habet ibi esse ratio speciei — non potest esse nisi unicum individuum, necesse est quod eum sequantur, non tam in antecedente primo, quod propter defectum materiae non sint plura individua sub eadem specie, quam in antecedente secundo, quod scilicet quaelibet earum sit deus quidam et quoddam necesse esse, in quo non differunt essentia et esse, suppositum et existentia.

Aut si negant hoc primum antecedens et ponant secundum, quod scilicet formae separatae sunt essentiae creabiles et nihil de se nisi solum essentiae in intellectu divino existentes ab aeterno, sicut erant essentiae aliarum creaturarum, et quod extra intentionem essentiae earum ut essentiae sunt absolutae, sit intentio suppositi, subsistentiae et existentiae, necesse habent ponere quod quaelibet earum, quantum est de se, multiplicabilis sit per plura supposita, ut patet ex iam declaratis, et, si non multiplicentur actu, nec actu multiplicari poterint, quod in hoc non est defectus nisi ex parte materiae, quia nullam habent. Unde et PHILOSOPHUS, si posuisset aliquam essentiam creaturae immaterialem, hoc posuisset per hunc modum videlicet quod, etsi essent aliquae formae creaturarum immateriales omnino separatae a materia, licet, quantum est ex parte ipsius formae, essent multiplicabiles per plura supposita, quod tamen numquam essent actu multiplicatae | nec umquam possent esse actu multiplicatae, et hoc propter defectum eius quo habet fieri huiusmodi | multiplicatio, quod, secundum ipsum, non potuit esse nisi

ABCDGH

54 sacrilegio] sacrilego BCDH 54 quod¹] *om. sed sup. lin. al. man. A* 54-55 quaelibet earum] quilibet eorum G 57 quod scilicet] *inv. C* 58 quia] *et sed exp. et quia sup. lin. B* 59 quod] *ut BCDGH* 60 quod] *quam G* 60 materiae] *om. sed i. m. al. man. A* 60 sint] *sicut (?) H* 61 in antecedente] *manente sed del. et in antecedente i. m. al. litt. B manente sed in in antecedente corr. H mante sed in in antecedente corr. sup. lin. al. litt. C mante sed in in antecedente corr. i. m. al. litt. D* 61 scilicet] *om. BCDGH sup. lin. A* 62 quaelibet] *quilibet G* 63 esse] *et add. BCDGH* 64 primum] *primo A* 65 scilicet] *om. A* 65 de se] *i. m. al. man. A* 68-69 et existentiae] *om. H* 71 nec] *non BDGH non sed in nam mut. C* 73 Philosophus si] *inv. B* 73 posuisset] *posuissent sed n exp. B potuisset G* 73 creaturae] *et add. G* 74 posuisset] *potuisset G* 75 licet] *scilicet G* 77-78 nec ... multiplicatae] *om. (hom.) G* 77 umquam] *numquam sed in umquam corr. B* 78 multiplicatae] *nec numquam possent esse add. sed exp. et del. B*

70 Cf. *supra*, p. 40,8-20.

80 materia et quantitas materialis, quia non vidit aliud quo | una et eadem forma specifica in sua essentia esset diversa in hoc supposito et in illo. Unde nec posuisset aliquam formam separabilem habere esse post non esse, nisi per materiam et subiectum in quo reciperetur, ut dictum est supra secundum AVICENNAM de anima rationali.

85 Sed ex tali positione sequuntur duo magna inconvenientia.

Quorum unum est quod aliquid esset in potentia in fundamento naturae et creaturae, | scilicet possibilitas multiplicationis per plura supposita, quae esset in eius essentia, et numquam per quodcumque agens posset deduci ad actum, et ita esset ibi frustra et otiosum, iuxta illud quod dicit COMMENTATOR super principium Metaphysicae, quod, «*si essent aliqua intelligibilia abstracta et non posset esse aliquis intellectus qui ea posset intelligere, tunc natura in hoc otiose egisset, quia scilicet fecit illud quod in se est naturaliter intelligibile, quod tamen a nullo intellectu posset intelligi*». Similiter otiose egisset, si fecisset quod in se naturaliter est multiplicabile, quod tamen nullo agente posset aliquando esse multiplicatum. Sed hoc falsum est, quoniam, ut dicit ibidem COMMENTATOR, «*concessum est ab omnibus quod nulla res est otiosa in fundamento naturae et creaturae*». Sed re vera talem potentiam numquam posuit in fundamento naturae et essentiae creaturae. Numquam enim posuisset aliquid <posse> multiplicari, quin | simul posuisset per aliquod agens potuisse actu fore multiplicatum. Et ideo, cum non posuit formam omnino posse multiplicari nisi per materiam, et tamen, ponendo essentiam creaturae separatam, necesse erat ponere ipsam multiplicabilem, ut dictum est, planissime patet quod PHILOSOPHUS nullam formam

ABCDGH

80 quo] *quod G* 81 in¹] *om. G* 82-84 Unde ... rationali] *i. m. al. man. A* 84 secundum] *per ABCDGH* 84 de] *in ABCDGH* 87 possibilitas] *pluralitas AH pluralitas sed del. et possibilitas i. m. al. litt. B* possibilitas pluralitas G passibilitas pluralitas sed passibilitas in possibilitas corr. et pluralitas del. CD 91 aliqua] *aliquam sed m exp. B* 91 et] *om. G* 92 posset] *possit B* 92 quia] *quod B quasi CGH quasi sed in quia corr. D* 93 est] *om. BGH* 96 esse] *esset A* 97 est²] *om. D* 99 essentiae creaturae] *inv. sed in essentiae creaturae corr. C* 00 aliquid] *posse add. i. m. al. litt. B* 00 posuisset²] *potuisset G* 1 potuisse] *posuisse GH* potuisse sed in potuisse corr. BD potuisse sed in posse mut. C 4 patet] *placet D*

84 Cf. *supra*, p. 15,62-78; AVICENNA, *Metaph.*, IV, c. 2 (ed. S. VAN RIET, I, p. 204,70-76 et 204,85-205,93; ed. 1508, f. 85rbf). 91-94 AVERROES, *Metaph. II Comm.* I (ed. G. DARMS, p. 55,63-56,67; Iunt., VIII, f. 29C). 97-98 *Ibid.* (ed. G. DARMS, p. 54,22-24; Iunt., VIII, f. 28K). 4 Cf. *supra*, p. 40,8-20.

essentia est, excedit in simplicitate in infinitum essentia Dei essentiam
 cuiuslibet creaturae, quia scilicet essentia deitatis in quantum huiusmodi
 non nisi singularitas | quaedam esse potest | non multiplicabilis omnino, 55
 essentia autem cuiuslibet creaturae in quantum huiusmodi per infinita
 supposita multiplicabilis est. Quod est ratio magnae perfectionis in
 divina essentia et imperfectionis in essentia creaturae, ut alibi ostensum
 est. Unde dicit COMMENTATOR super principium Caeli et mundi:
 «Quod invenitur plus quam unum, est diminutum, quia si esset perfectum, 60
 sufficeret esse unum. Et haec est causa multorum | individuorum unius
 speciei, scilicet quod propter diminutionem non fuit | natura contenta in
 esse unius». Quod procul dubio solida | veritas est, non solum in
 materialibus et corporalibus, de quibus intendit, sed etiam in spirituali-
 bus creaturis, in quibus contrarium sentit, et hoc quia COMMENTATOR 65
 cum PHILOSOPHO sentit, nec creaturas eas ponit, ut dictum est. | Sed sancti
 nostri, qui vere sciunt eas esse creaturas, sentiunt hoc in eis factum esse a
 Deo, qui est natura naturans omnia, quod scilicet sunt multa individua in
 qualibet earum specie. Iuxta illud quod dicit DAMASCENUS in libro De
 duplici natura et una hypostasi Christi: «Sapienter Conditor 70
 naturarum plurimam differentiam | fecit ad ostensionem ipsius et sapientiae
 et virtutis, ut utique admiratus desideretur amplius, desideratus autem
 uniatur, unitus autem deiforme operetur animal <rationale> et intellec-
 tuale. Propter quod et multitudines specierum ordinavit. Invisibilia enim
 ipsius a creatura mundi intellecta conspiciuntur et ex pulchritudine creatu- 75
 rarum analogice generationis Factor comprehenditur. Hypostasum autem

ABCDGH

53 est ... essentia] om. (hom.) G 53 Dei] deinde H 53 essentiam] essentia DGH
 essentia sed in essentiam corr. i. m. C 54 deitatis] divinitatis CG 55 nisi] sibi sed in nisi
 corr. D 55 esse] esset H 59 Unde] om. BGH 60 diminutum] indiminutiva G
 64 de quibus] om. G 66 Philosopho] populo sed in Philosopho corr. i. m. al. litt. C
 67 esse²] est add. G 67-68 a Deo] iter. sed del. D 71 plurimam] plurimarum sed in
 plurimam corr. B 72 autem] unitus autem add. sed del. C 73 deiforme] Dei formae G
 Dei formae sed in deiforme corr. C 73 animal] illis BGH om. D 75 ipsius] om. sed i.
 m. B 75 intellecta] intellecti DGH intellecti sed in intellecta corr. BC 75 ex
 pulchritudine] experta certitudine sed in ex pulchritudine corr. i. m. al. litt. C 76 compre-
 henditur] comprehendit H 76 Hypostasum] Hypostasim CDH Hypostasim sed in
 Hypostasum corr. B Hypostasis G

58-59 Cf. HENR. DE GAND., *Quaest. ord. (Summa)*, art. 25, q. 3 (ed. 1520. I, f. 152rA-157rZ; in specie: f. 155rO-156rT; ed. 1646. (II,) p. 388a-398b; in specie: p. 395a-397a). 60-63 AVERR., *De caelo et mundo I Comm.* 4 (Iunt., v, 4G-H). 66 Cf. supra, p. 41,40-43; cf. HENR. DE GAND., *Quaest. ord. (Summa)*, art. 25, q. 3 (ed. 1520. I, f. 154rG-154vI; ed. 1646, (II,) p. 392a-393a). 70-87 IOANNES DAMASC., *De duabus in Christo voluntatibus*, c. 2 (ed. H. GRAVIUS, p. 48; PG 95, 130D-131C).

rursus secundum unamquamque speciem differentiam et copulationem fecit.
 Copulationem quidem naturalem (omnes enim sub eadem specie hypostases
 ratione naturae unitae sunt), differentiam autem hypostaticam habent
 80 (discernuntur enim ad invicem characteristicis quibusdam proprietatibus).
 Propter hoc autem secundum unumquemque ordinem angelicarum virtutum
 differentes hypostases condidit non solum, sed et secundum unamquamque
 speciem, ut utique communicantes ad invicem naturam gaudeant ad invicem
 et naturali habitudine copulati se curent et amicebilitate ad invicem
 85 disponantur. Hypostasum autem differentia proprium discernit ab alieno,
 ut utique unusquisque, proprium cognoscens, curet et non superveniat alieno
 ut proprio; et ut utique uniuscuiusque existentia cognoscatur».

Patet igitur clarissime quod materia et quantitas non possunt dici
 praecisa ratio et causa individuationis et distinctionis individuorum
 90 eiusdem speciei, licet sunt causa eius in rebus materialibus et corporali-
 bus, in quibus PHILOSOPHUS solum posuit unam naturam multiplicari in
 plura supposita, quia solummodo talia posuit esse creata, ut dictum est. |
 Quomodo ergo et penes quid accipitur in immaterialibus et incorporali-
 bus individuatio et specierum distinctio, DAMASCENUS iam tetigit cum
 95 dixit: «characteristicis proprietatibus».

Quid autem appellet «characteristicam proprietatem», exposuit prius,
 ubi dixit in eodem libro: | «Omnis res qua differt species ab altera 93va
 specie, «substantialis» et «naturalis» et «constitutiva differentia» dicitur

ABCDGH

77 unamquamque] unumquamque B 77 copulationem] complexionem G 78 Copula-
 tionem] Complexionem G 79 unitae] unice AC in vice sed exp. et unitae i. m. al. litt. B
 (post corr. ?) scr. D 79 hypostaticam] hypostasiam BDH hypostasiam sed in hyposta-
 tice mut. sup. lin. al. litt. C 80 characteristicis] catharacteristicis ABCH catharacteristicis
 sed in characteristicis corr. D 81 autem] quod add. BGH add. sup. lin. al. litt. C 84 et²]
 om. sed i. m. al. litt. B 85 Hypostasum] Hypostas non sed in Hypostasum corr. i. m. al.
 litt. B 85 differentia] differentiam sed m exp. B 86 utique] utrumque G 86 et] ut G
 89 individuorum] duorum add. BCDGH 90 in] istis in add. CH istis in add. sed in² exp.
 B istis add. D his add. G 91 naturam] materiam BDGH materiam sed in naturam corr. i.
 m. al. litt. C 93 in] om. BGH 93-94 immaterialibus et incorporalibus] incorporalibus
 et immaterialibus BCDGH 94-95 incorporalibus] et add. B 94 Damascenus] Deinde
 sed in Damascenus corr. i. m. al. litt. C 95 characteristicis] catharacteristicis ABCDH
 catholicis G 96 appellet] appellat BCDGH 96 characteristicam] catharacteristicam
 ABCDH catholicam G 97 qua] quae B

92 Cf. supra, p. 40,21-24. 95 Cf. supra, p. 47,80; IOANNES DAMASC., *De duabus in Christo voluntatibus*, c. 2 (ed. H. GRAVIUS, p. 48; PG 95, 130D-131C). 97-6 IOANNES DAMASC., *De institutione elementari*, c. 5 (c. 4) (ed. H. GRAVIUS, p. 43; PG 95, 102D-103A).

et «qualitas naturalis» vel «naturalis proprietas» et «proprium naturae»,
veluti differunt homo et bos ad invicem, quoniam homo quidem rationalis
est, bos autem irrationalis, et est rationale substantialis differentia et
constitutiva hominis, irrationale autem bovis. Similiter et in reliquis
speciebus, substantiis et | naturis et formis. Omnis autem res, in qua differt
hypostasis ab eiusdem speciei et consubstantiali hypostasi, dicitur «adventi-
tia differentia» et «qualitas» et «hypostatica» et «characteristica proprie-
tas». Haec autem est accidens».

Et hoc est quod etiam dicit AVICENNA in I^o Metaphysicae suae:
«Singula individua eiusdem speciei, postquam non sunt divisa in intellectu
essentiae, unum sunt, sed debent esse diversa accidentibus». Idem in libro
V^o: «Equinitas ex hoc quod in definitione eius conveniunt multa, est
communis, sed ex | hoc quod accipitur cum proprietatibus et accidentibus
signatis, est singularis. Equinitas autem in se est equinitas tantum».

Quomodo autem hoc contingit et quae sunt huiusmodi accidentia,
magis explicat AVICENNA in eodem, dicens: «Species est natura terminata
in esse et intellectu simul, quoniam, cum terminatum fuerit esse generis per
illa quae terminant ipsum, erit in effectu, et non erit opus postea poni nisi
signatum tantum, nec requiritur aliud ad determinationem eius nisi designa-
tio tantum. Postquam vero determinata est species specialissima, erit tunc
natura sic quod accidunt ei comitantia ex accidentibus et proprietatibus,
per quae natura individuatur, et fit designata».

Bad. 34re | Sed intelligendum quod «accidens» accipitur hic largissime, secundum
quod iuxta modum loquendi AVICENNAE «accidens» rei appellatur omne
quod convenit ei et est extra intentionem suae essentiae.

ABCDGH

99 vel] et sed exp. et vel i. m. al. litt. C 00 homo²] om. G 00 quidem] qui BGH
om. CD 2 Similiter] autem add. BCDGH 4 et] om. BCDGH 5 differentia]
distincta sed in differentia corr. C non add. G. 5 characteristic] catharacteristica
ABCDG catharacterisata H 6 Haec] Hoc H 7 etiam] om. G 8 in] om. BCDGH
10 V^o] Et BGH Et sed 3° i. m. al. litt. C Et sed li.^o in 5° mut. D 10 Equinitas] aequitas GH
aequitas sed in equinitas corr. sup. lin. al. litt. B aequitas sed in equinitas corr. i. m. al. litt. D
11 accidentibus] signatibus add. BH signantibus add. G 12 Equinitas] aequinatitas sed
in equinitas corr. G 12 equinitas] aequitas H 14 dicens] dicit BGH 15 in esse et]
esse et in B 15 esse¹] se esse sed se del. A 15 simul] videlicet add. BCDGH 16 termi-
nant] erunt sed in terminant corr. C 16 effectus] intellectu sed in effectu corr. B
16 postea ponit] post apponi G 19 sic] sua H 19 ei] om. sed sup. lin. A 19 comitan-
tia] concomitantia G 20 fit] sit B sic DGH

8-9 AVICENNA, *Metaph.*, I, c. 7 (ed. S. VAN RIET, I, p. 52,9-11; ed. 1508, (c. 8), f. 74ra).
10-12 *Ibid.*, v, c. 1 (ed. S. VAN RIET, II, p. 229,39-42; ed. 1508, f. 86vaA). 14-20 *Ibid.*, v,
c. 4 (ed. S. VAN RIET, II, p. 264,41-47; ed. 1508, f. 89raE-89rbE).

Unde dicit DAMASCENUS ubi supra: «Et simpliciter dicere: quaecumque
in omnibus quae sub eadem specie hypostasibus similiter considerantur, et
sine quibus impossibile est substantiam et speciem constitui, «substantialis»
dicitur «differentia»; quaecumque autem in aliquibus quidem earum quae
unius speciei, hypostasum sunt, in aliquibus autem non sunt, accidentia et
adventitia sunt».

Quae quidem accidentia AVICENNA distinguit in tria genera, qui et
secundum hoc tangit tres modos | diversos quibus diversa diversimode
individuuntur, cum dicit immediate post illud quod iam dictum est de V^o
Metaphysicae: «Ipsae vero proprietates et accidentia aut erunt adven-
titia tantum, ita ut non sint de essentia ullo modo, et haec sunt accidentia,
quae accidunt individuis rerum simplicium, aut erunt dispositiones super-
ad]ditae; ex quibus quaedam sunt, quibus intellectis remotis ab hoc signato,
necesse est ut non habeat esse | hoc signatum quod est praeter alia, quia
continget destrui veritatem suae alietatis comitantis, et quaedam sunt,
quibus intellectis remotis, non est necesse provenire destructionem sui esse
postquam habuit esse vel corruptionem suae essentiae post eius appropri-
ationem, sed destruetur alietas et eius diversitas ad alia, secundum quod
diversum est ab aliis absque destructione singularis. Fortassis autem hoc
obscurum est penes nos et non | determinatur. Noster autem sermo non est
de hoc quod scitur, sed | secundum quod res est in se».

Dictum hoc AVICENNAE satis obscurum est. Ad eius igitur intellectum
sciendum quod AVICENNA vocat accidentia «adventitia tantum», illa
quaecumque sunt extra intentionem intellectus essentiae rei ut essentia est
absolute dicta, et licet dispositionem realem aliam ab ipsa non dicant, ad
modum quo accidentia essentiae rei dicuntur ratio suppositi et subsisten-
tia in esse actuali. Nulla enim re alia addita essentiae rei, ipsamet fit

ABCDGH

25 sub] sunt ABCDGH 27 quidem] quae BCDGH 29 adventitia] advenientia C
30 qui] om. BCDGH 31 hoc] quae BCGH quod D ad add. sup. lin. al. litt. C 32 cum]
tum B tunc CDGH 32 V^o] X^o H 34 tantum] et in lac. G 34 sint] sunt BCDGH
37 habeat] habeant G 38 alietatis] alienatis BH alienatis sed in alietatis corr. CD
40 vel] in BH et G 41 ad] ab G 43 obscurum] obstructum sed in obscurum corr. al.
litt. C 44 sed] om. G 45 Dictum hoc] inv. G 46 Avicenna] om. BCDH
46 Avicenna vocat] inv. G 47 rei] om. H 47 est] eius G 49 essentiae] om. G
50 re alia] realia sed in re alia corr. BD 50 ipsamet] ipsamque H ipsamque sed in ipsamet
corr. sup. lin. al. litt. B ipsamque sed in ipsamet corr. i. m. al. litt. CD ipsa quae G

24-29 IOANNES DAMASC., *De institutione elementari*, c. 5 (c. 4) (ed. H. GRAVIUS, p. 43;
PG 95, 103B). 32 Cf. *supra*, p. 48, 14-20. 33-44 AVICENNA, *Metaph.*, v, c. 4 (ed.
S. VAN RIET, II, p. 264,48-265,61; ed. 1508, f. 89rbE).

suppositum subsistens in existentia actuali, hac sola intentione adiecta qua ipsa habet esse effectus Dei, et hoc in natura et essentia, ipsam de non esse in esse producendo. Quod quidem esse omnis creatura participat ex hoc quod ipsa in sua essentia est Dei factura, non quod ipsi essentiae, quasi praecedenti, Deus imprimat esse quo denominetur existens, sicut, 55 praesistente pariete, aliquis imprimit ei albedinem, sive creando sive non, qua denominatur albus. Hoc enim falsum est et omnino haereticum: Deus enim totum quod aliquid est in creatura, ab initio de nihilo fecit. *

Bad. 34TM | Quantum ergo ad distinctionem unius essentiae secundum individua per tale accidens, quod sic appellat AVICENNA «adventitium tantum», 60 dicendum est, descendendo ad nostram quaestionem, quod duo angeli in solis substantialibus existen|tes, posito etiam quod nullum accidens reale differens | re ab eorum essentia in se habeant, neque scilicet potentiam neque habitum neque aliquid huiusmodi, sunt individualiter distincti hoc solo quod subsistunt in effectu. Ubi extra communitatem essentiae in 65 ambobus subsistere unius non est subsistere alterius, cum unus eorum subsistere posset sine altero. Et sic per hoc ab invicem differunt, quod iste non est ille, duplicata scilicet natura speciei sive essentiae angelicae in eis per rationem subsistendi sive existendi in actu aliam in uno et aliam in altero, quae est praeter intellectum essentiae communis in utroque. 70

Et ita, sicut continuum ex se est divisibile in partes quantitativas quas continet in se indivisas, et eo solo dividitur secundum eas quod ab invicem separantur, utraque partium recipiente in se perfectam rationem continui sed partialiter quantitatem molis, sic essentia speciei angelicae ex se est divisibilis in partes essentielles quas | virtute continet in se 75 indivisas, et eo solo dividitur secundum eas quod per subsistentiam actualem appositam separantur ab invicem, utroque eorum recipiente in se perfecte rationem essentiae sed partialiter quantitatem virtutis eius,

ABCDGH

53 quidem] qualis BH qui sed in quidem corr. sup. lin. D quidem vel qualis G 58 nihilo] naturarum sed exp. et nihilo i. m. al. man. A 59 ad] a sed d inser. D 59 distinctionem] definitionem sed vel distinctionem i. m. al. litt. C 61 in] om. A 63 eorum] aliorum DGH aliorum sed in eorum corr. i. m. al. litt. C aliorum sed in illorum mut. B 63 essentia] differentia essentia C 65 in²] etiam GH etiam sed in in corr. B 66 unus] unum sed in unus corr. C 67 sic] om. sed sup. lin. al. litt. B 68 essentiae] esse G 71 est] om. C 71 divisibile] scr. sed in indivisibile mut. sup. lin. al. litt. C 74 speciei] specie sed in speciei corr. B 75 est] om. BDGH om. sed i. m. C 75 divisibilis] indivisibilis BGH indivisibilis sed in divisibilis corr. CD 75 partes] parte H 75 quas] qua GH quia sed in quas corr. B 76 et] ab G 76 eo] in se indivisas add. sed del. D 77 utroque] iter. sed utroque² del. D 78 perfecte] perfectam B

quia non est in aliquo illorum ad modum essentiae absolutae divisibilis, 80 sed est in utroque eorum ut aliqua decisio eius | indivisibilis. B 39ra
| Et sic non est dicendum quod hoc solo differunt quia natura unius H 34ra
eorum non est natura alterius — eadem, dico, secundum numerum —, sed quia subsistentia unius non est subsistentia alterius, quae facit differre essentiam ut est in uno, ab ipsa ut est in altero, et eam quae una 85 est et simplex in essentia, facit esse plures in existentia. Ipsa enim subsistentia in supposito omnino necessaria est ad essentiae existentiam actualem, tam in uno quam in altero, non secundum idem numero, sed secundum aliud et aliud numero, consimile tamen specie. Ut sic sit per aliud et aliud, quod uterque illorum dicatur esse angelus simpliciter et 90 quod dicatur esse iste vel ille, quia intentio essentiae simpliciter, qua uterque dicitur angelus, est alia ab intentione subsistentiae huius et illius, qua dicuntur iste angelus et ille. Patet ergo quomodo per intentiones subsistentiae duorum angelorum fit essentiae communis individuatio | in A 59ra
eis.

95 | Sed quia coniunctio istorum duorum, scilicet essentiae et subsistentiae Bad. 34^{vN}
in uno et in altero, non potest esse ex se ipsis — quia ex se non habent quod subsistunt in effectu, ut dictum est —, sed oportet quod fiat in eis per aliam causam, facientem utrumque eorum esse alterum per essentiam existentem in actu, et hunc non esse illum et e converso — ut sit totum 00 causatum quod est in utroque —, ideo causa individuationis eorum prima et efficiens dicendus est Deus, qui dat utrique eorum subsistentiam in effectu et seorsum.

Et hoc est, ut videri posset alicui, quod dicit DAMASCENUS II° Sententiarum, cap.^o 16°: «*Interminatum est natura et principaliter et solum, quod increatum est, id est Deus. Omne enim creatum ab eo qui* 5

ABCDGH

79 essentiae] existentiae essentiae sed existentiae exp. et del. B 80 est] om. BGH 80 decisio] descisio BCDH 81 quod] non add. ADGH non add. sed del. B non add. sed exp. C 85 existentia] essentia sed in existentia corr. D 86 subsistentia] existentia BGH 90 essentiae simpliciter] inv. G 92 dicuntur] ducuntur H ducuntur sed in dicuntur corr. B 93 fit] sit (?) A sit H 93 communis] unius communis sed unius exp. B 95 coniunctio] convictio D 95 scilicet] angelorum G 97 in¹] om. sed i. m. al. litt. C 98 aliam] scr. sed in aliquam mut. sup. lin. al. litt. C 98 eorum] subsistentiam add. sed exp. et del. H 99 et²] non add. sed exp. A 1 prima] om. BCDGH 1 et] scr. sed del. D 4 16°] X^o BDGH V^o (?) C 5 increatum] interminatum BCGH interminatum sed in increatum corr. D

97 Cf. supra, p. 39,87-91. 4-6 IOANNES DAMASC., *De fide orth.*, c. 17 (II, c. 3), n. 8 (ed. E.M. BUYTAERT, p. 71,45-47; PG 94, 879B).

creavit, id est Deo, terminatur». Et infra, post modicum: «Sed quales secundum substantiam sunt differentes ab invicem nescimus, solus autem Deus, qui fecit eos, novit. Differunt autem ab invicem illuminatione et statione, sive secundum illuminationem stationem habentes, sive secundum stationem illuminationem percipientes, propter esse se invicem illuminantes eminentia ordinis naturae. Manifestum est enim quod qui eminent, inferioribus tradunt illuminationem et cognitionem». In quo insinuat quod secundum differentiam stationum differentes sumunt illuminationes.

D 24ra Appellat «stationem» | subsistentiam in natura et supposito. Sed quia hoc dictum eius referri potest ad angelos diversarum specierum, in quibus est eminentia manifesta ordinis naturae, non multum valet ad propositum. | Utrum autem sub eadem specie gradus possint esse naturae, ut in eis locum habeat | dictum illud, non pertinet ad propositum.

Zucc. 57^{ra}C 28^{vb}Bad. 34vo

| Accidentia vero quae AVICENNA vocat non «adventitia tantum», sed «adventitia accidentia», illa sunt quaecumque aliquid rei addunt alteri ut subiecto, licet in rei veritate non sint accidentia, sed substantiae quandoque. Unde vocat ea «dispositiones superadditas».

B 39^{rb}H 34rb

Inter talia autem accidentia, illa quibus remotis necesse est removeri ab esse ipsum signatum, sunt illa per quae aliquid | habet esse hoc | in existentia sua, ita quod sine illo omnino non posset existere, sicut, secundum ipsum AVICENNAM, materia existere non habet in effectu sine forma materiali et corporali, nec e converso, quae mutuo per invicem sub quantitate individuantur et multiplicantur.

Illam autem quibus remotis non est necesse removeri ipsum signatum, licet signatum recipiat esse actuale per illud, sunt sicut animae rationales, quae individuantur per corpora quibus creando infunduntur, et infun-

ABCDGH

6 Sed] Secundum BGH 8 novit] venit GH venit sed novit i. m. al. litt. B 9 illuminationem] et add. G 9 stationem] terminationem H 10 stationem] et add. G 10 esse se] inv. BGH 13 secundum] verum sed del. et secundum i. m. al. litt. B 13 stationum] stationem sed del. et stationum i. m. al. man. A 13 sumunt] sinunt (?) C sumant D sinuunt H 15 dictum] est add. G 16 eminentia manifesta] inv. G 17 possint] possunt BCDGH 21 sint] sunt BCDGH 22 ea] eas C illa G 23 talia] alia sed in talia corr. sup. lin. D 25 sicut] om. BGH 26 secundum] sed secundum H sed G 26 materia] om. G 27 quae] quo sed in quae corr. sup. lin. C quo sed in quae corr. D 28 quantitate] quantitatem D 29 removeri] est add. H 30 licet signatum] om. (hom.) H om. (hom.) sed i. m. C

6-12 Ibid., n. 11 (ed. E.M. BUYTAERT, p. 72,56-63; PG 94, 870C-871A). 19-22 Cf. supra, p. 49,35-36. 26-27 AVICENNA, *Metaph.*, II, c. 4 (ed. S. VAN RIET, I, p. 92,28-30, 30-32, p. 93,37-39; ed. 1508, f. 77raA).

dendo creantur. Nec omnino crearentur, nisi corporibus dispositis quibus infunderentur, ut dictum est supra secundum AVICENNAM. Dico secundum communem cursum divinae ordinationis, licet Deus per se ipsas possit individuas creare, quae modo sic per corpora esse incipiunt, ut non cum ipsis esse desinunt. Unde, cum fides teneat quod animae rationales sunt substantiae spirituales per se substare potentes, et quod sunt plures numero secundum hominum pluralitatem, et quod Deus potest eas creare sine corporibus per se subsistentes antequam corporibus uniantur (quod omnino fieri non posset, nisi essentia talis creaturae huiusmodi multiplicationem secundum numerum absque corpore patere-
tur), nulli fidelium debet provenire in dubium, quin sub eadem specie plura possunt esse individua in substantia | spirituali solis substantialibus distincta, etiam absque omni quantitate et materia.

Sic ergo dicendum quod, non repugnante essentia naturae angelicae vel cuiuscumque creaturae essentia, duo individua, etiam absoluta ab omni accidente (si tamen possibile sit substantiam aliquam creatam existere sine omni accidente), possunt fieri a Deo sub una specie specialissima, in solis sibi substantialibus distincta per diversas subsistentias in effectu.

G 17rb

<AD ARGUMENTA>

| Ad argumentum in oppositum, quod «una essentia, nullo addito, non potest habere diversitatem aut distinctionem», dicendum quod secus est

Bad. 34^{vp}

ABCDGH

32 dispositis] dispositivis G 33 ut ... Avicennam] ut dictum est per Avicennam i. m. al. man. A 34 ordinationis] ordinatio H ordinatio sed in ordinationis corr. sup. lin. al. litt. B 35 ipsas] ipsos BGH 35 possit] posset BCDGH 36-44 Unde ... materia] i. m. inf. al. man. A 36 cum²] om. BCDGH 36 teneat] tenet BCDGH 36 quod] cum G 37 substare] subsistere G 38 hominum] hominem sed in hominum corr. B 39 corporibus] corporalibus BH corporalibus sed in corporibus corr. CD 40 uniantur] iter. G uniantur H 41-42 pateretur] patentur H patentur sed in pateretur corr. CD pateretur G 42 nulli] nullus BCDGH 42 eadem] eodem D 46 individua] i. m. al. man. A 47 creatam] om. H 52 in oppositum] impositum sed in in oppositum corr. C 52 una ... addito] nullo addito una essentia BCDGH 53 aut] ad BCGH ad sed in aut corr. D 53-54 dicendum ... distinctionis] om. (hom.) C

33 Cf. supra, p. 15,71-78; p. 43,82-84; AVICENNA, *Metaph.*, IV, c. 2 (ed. S. VAN RIET, I, p. 204,85-205, 93; ed. 1508, f. 85rbF). 52-53 Cf. supra, p. 36,23-24.

Bad. 35^P de diversitate distinctionis eius | in diversis individuīs ex parte rei et ex parte nostrae cognitionis. Propter quod dixit AVICENNA huiusmodi distinctionem nobis «esse obscuram et non determinari penes nos», hoc est penes intellectum nostrum, licet determinetur ex parte rei. Propter quod addidit: «Nunc autem sermo noster non est de eo quod scitur, sed secundum quod res est in se». Quasi dicat: etsi illa distinctio obscura est quomodo sit ex parte nostra, certum tamen est sic eam esse in ipsa re. 60

Zucc. 57rb Verumtamen intelligendum quod appositum «fortassis», quia uno | modo a nobis apud intellectum nostrum potest determinari, alio autem modo non potest, secundum quod individuum singulare uno modo est intelligibile a nobis, alio autem modo non est. Intelligitur enim a nobis ut linea reflexa, non autem ut linea recta, secundum quod determinat 65 PHILOSOPHUS in III° De anima, ut statim declarabitur.

Bad. 35^{RQ} | Dicendum igitur ad argumentum quod unam et eandem essentiam ex se omnino simplicem, nullo addito, nec re nec intentione, differenti ab ea,

A 59rb distinguī et multiplicari per plura individua est omnino | inintelligibile et secundum rem impossibile. Sic enim quaecumque essentia in se conside- 70

H 34va rata nullam potest | omnino intelligi habere distinctionem, | multiplica-
B 39va tionem aut diversitatem. Sic enim considerata intelligitur ut neque in unico individuo existens neque ut in pluribus, neque ut universalis neque ut particularis, sed ut cui ambo nata sunt accidere. Si ergo huiusmodi

C 29ra essentia debeat | distinguī per plura individua numero, oportet quod hoc sit per aliquid additum distinguens, diversitate sua diversificans essen- 75 tiam et multiplicans hinc inde.

Sed tale additum potest intelligi diversum ab essentia ipsa vel re, vel intentione tantum.

ABCDGH

54 de] in BDGH 58 addidit] addit BGH 60 certum tamen] inv. BCDGH 64 enim] autem H 68 differenti] differens ACDGH differens sed in differenti corr. sup. lin. B 69 inintelligibile] intelligibile GH intelligibile sed in inintelligibile corr. sup. lin. al. litt. B intelligibile sed in inintelligibile corr. i. m. al. litt. CD 71 omnino ... distinctionem] intelligi omnino distinctionem habere G 72 intelligitur] intelligit H 72 in] om. CDGH om. sed sup. lin. al. litt. B 76-77 essentiam et multiplicans] om. (hom.) G 78 vel¹] om. G

55-56 Cf. supra, p. 49,43. 57-59 Cf. supra, p. 49,43-44. 61 Cf. supra, p. 49,42. 64-66 ARIST., De an., III, c. 7 (in ALB. MAGN. Comm., ed. CL. STROICK, p. 212,83-85; in AVERR. Comm., ed. St. CRAWFORD, p. 477,1-7; Iunt., Suppl. II, f. 173D; 431b 8-12); Ibid., c. 11 (in ALB. MAGN. Comm., ed. CL. STROICK, p. 238,83-85; in AVERR. Comm., ed. St. CRAWFORD, p. 531,1-8; Iunt., Suppl. II, f. 198D; 434a 16-21). 66 Cf. infra, p. 56,7-57,52.

80 Additione diversi primo modo non contingit essentiam separatam immaterialem numero distinguī, quia neque per diversum additum substantiale neque accidentale.

Non per substantiale, quia illud non posset esse nisi materia aut forma, < quod quidem non potest fieri, > quia per positionem haec essentia est 85 immaterialis et specifica, sub qua non est ulterior forma substantialis et cui non est materia subiecta.

Neque per accidentale diversum hinc inde, quia neque per diversum specie neque per diversum numero. Non per diversum specie, quia ad eandem essentiam substantialem specie necessario sequuntur, quantum 90 est ex ratione speciei, eadem accidentia speciei: eidem enim in quantum idem semper natum est accidere idem. Nec numero solo, quia accidens potius numeratur et individuatur per suum subiectum quam e converso. Universaliter ergo verum est quod per nulla accidentia realia, neque specie neque numero diversa, fit individuatio eiusdem essentiae sive 95 formae in specie, quoniam omnis substantia in se recipiens accidentia oportet quod in se prius subsistat (et ita: quod sit individuata), quam subiectum alterius fiat, | quia secundum PHILOSOPHUM «substantia prior D 24rb est accidente definitione, cognitione et tempore», et ideo substantia individuata potius est causa individuationis cuiuscumque accidentis quam e converso. 00

Et sic nullo modo potest intelligi multiplicatio essentiae immaterialis per additionem diversi secundum rem.

Oportet ergo quod sit additione diversi secundum intentionem solum.

Et hoc est possibile, immo necessarium, ut supra est expositum. | Hic Bad. 35^R

5 tamen distinguendum, quia ista distinctio potest considerari ex parte rei in se (et sic est omnino possibilis, ut dictum est), vel respectu no|stri Zucc. 57va

ABCDGH

80 contingit] convenit CD 81 immaterialem] etiam materialem G 84 < quod ... fieri >] def. ABDGH def. sed i. m. al. litt. C 86 materia subiecta] inv. D 87 accidentale] attuale G 89 speciei] speciem G 89-90 necessario ... speciei] om. (hom.) BGH 89 quantum] quoniam sed exp. et quantum i. m. al. man. A 90 ex] de C 90 eadem] eandem G 90 accidentia] essentia G 91 natum] non A 94 speciei] speciei DG speciei sed in specie corr. B 94 fit] sit DGH 95 formae] fore sed in formae corr. C 95 in¹] et G 95 accidentia] accidentalia GH accidentalia sed vel accidentia i. m. al. litt. B 5 quia] quod BCDGH 5 distinctio] esse add. sed exp. A 5 considerari] considerare G

97-98 ARIST., Metaph., VII, c. 1 (Transl. anon. 'media', ed. G. VUILLEMIN-DIEM, p. 123,22-124,1; Iunt., VIII, f. 154H; 1028a 32-33). 4 Cf. supra, p. 54,74-77. 6 Ibid.

intellectus, ubi est distinguendum distinctione praetacta quod intellectus noster tendere potest super essentiam ad ipsam apprehendendam aspectu recto vel reflexo.

Primo modo intellectus noster non intelligit essentiam rei specificae nisi ut essentia est et universalis, vel indifferens ad universale et particulare, et ut in ipsa omnia individua, quotquot sub ipsa sunt, unum sunt, et sic ut est omnino abstracta, non ut aliquibus accidentibus est determinata. Unde attendentes essentiam per intellectum hoc modo solummodo, et nullo modo reflectentes eum ad intentionem suppositi et existentiae ut ad differens ab essentia ipsa, sicut neque reflectunt intellectum suum ad materiam neque ad accidentia realia in ipsa essentia, nullo modo possunt capere quomodo forma immaterialis in puris naturalibus, nullo realiter diverso addito, possit | multiplicari per individua, quia talis intellectus omnino rectus nullo | modo capit intentionem individualement. 10
15
20

AVICENNA tamen vult in VIII° Metaphysicae quod species quae est in unico individuo, recto aspectu intelligitur individuata, ubi dicit: «Si autem fuerit species, etiam apud intellectum, individuum, erit tunc intellectui via ad illud descriptum. Et hoc est individuum quod est unum in una specie, cui non est alterum, sicut sol vel Iupiter». Sed cum dicat in libro III° quod «tale uno modo est species et alio modo non est species, eo quod uno modo est universale et alio modo non est universale», et obiectum recto aspectu intellectus non est nisi universale secundum quod universale, magnam dubitationem habet illud dictum COMMENTATORIS, de quo nihil ad praesens. Quod tamen non sit verum quod sit aliquod tale individuum unicum sub specie ita quod non possint esse plura, manifestum est ex praedeterminatis. 25
30

ABCDGH

8 apprehendendam] apprehendendum BCDGH 11 universalis] est add. G 12 omnia] omnino A 12 omnia individua] inv. G 12 ipsa²] una specie G 16 essentia ipsa] inv. G 20 talis] suppositi add. sed del. A 20 rectus] rationalis B 21 individualement] indivi^{em} A indivisibilem BCGH indivisibilem sed individualement (?) i. m. al. litt. D 22 VIII°] III° D 22 Metaphysicae] suae add. G 23 intelligitur] intellectus A 24 intellectum] intellectui B 24-25 intellectui] intellectum H intellectum sed in intellectui corr. B 27 est¹] om. ABCDH 27 et] om. G 28-29 et-... universale] om. (hom.) B 29 aspectu] aspectui sed i exp. G 29 nisi] om. G in H 30 Commentatoris] Avicennae G 31 sit²] sic est G 31 aliquod] om. G 32 sub] una add. G 32 possint] possunt BCDGH

7 Cf. supra, p. 54,61-66. 23-26 AVICENNA, Metaph., VIII, c. 6 (ed. S. VAN RIET, II, p. 419,11-420,14; ed. 1508, f. 100vaC). 27-28 Ibid., III, c. 2 (ed. S. VAN RIET, I, p. 108, 5-7; ed. 1508, f. 78rbB). 32-33 Cf. supra, p. 53,45-50.

| Intellectu autem reflexo contingit intelligere essentiae individuationem et diversificationem a nobis secundum dictum modum. Et est in immaterialibus illa reflexio ad accidentia, licet non realiter diversa ab essentia, determinantia ipsam. Bad. 35^{rs}

Hinc dicit AVICENNA in VIII° Metaphysicae: «Si autem fuerit species dilatata in | individuis, tunc non erit via intellectui ad descriptionem alicuius sui individui, nisi prius designetur ei». Et fit ista designatio per accidentia essentiae, quae apprehendit circa essentiam intellectus reflexus, ut sunt quantitas et materia in corporalibus, et in incorporeis intentio subsistentiae et suppositi. Sed quia intellectus plurimum ista non discernit, ideo redit ad accidentia posteriora et secundum illorum diversitatem distinguit individua sub eadem specie; et hoc vel per singula accidentia posteriora, iuxta illud quod dicit DAMASCENUS ubi supra: «Hypostatica proprietas est | quae dividit hypostasim ab alia hypostasi, velut simum, album, nigrum, calvum et talia»; vel per plurimum illorum coniunctionem | in unum, secundum quod dicit PORPHYRIUS: «Individua dicuntur, quoniam ex proprietatibus constat unumquodque eorum, quarum collectio numquam in alio eadem erit: Socratis enim proprietates numquam in aliquo alio erunt particularium». C 29rb
A 59va
G 17va

ABCDGH

34 contingit] convenit BCDH 35-36 immaterialibus] materialibus DG 38 Hinc] Hic G autem add. D 38 Metaphysicae] suae add. G 40 designetur] designet D 40 fit] sic G 41 accidentia] accidentiam sed m eras. D 42 in corporalibus] scr. sed in incorporeis mut. D 42 in²] om. sed sup. lin. B 44 discernit] decernit BC deternit D 44 redit] recurrit BCDGH 45 per] om. BCDGH 48*simum] sim non sed in simum corr. B si vinum G 48 calvum] calidum G 48 per] propter BCDGH 48 illorum] eorum BGH 51 alio] in add. B 51 proprietates] proprietas C 52 aliquo] om. D

35 Cf. supra, p. 54,64-65. 38-40 AVICENNA, Metaph., VIII, c. 6 (ed. S. VAN RIET, II, p. 420,14-16; ed. 1508, f. 100vaC). 47-48 IOANNES DAMASC., De duabus in Christo voluntatibus, c. 5 (c. 6) (ed. H. GRAVIUS, p. 49; PG 95, 134D). 49-52 PORPHYRIUS, Isagoge, 7, 22-25 (Transl. Boethii, ed. L. MINIO-PALUELLO, p. 13,24-14,3).

QUAESTIO 9

UTRUM ANGELUS SECUNDUM SUBSTANTIAM SUAM
SINE OPERATIONE EST IN LOCO

Bad. 35^{VS} | Circa secundum arguitur quod angelus sine operatione secundum
Zucc. 59va substantiam suam non est in loco, quia non est locus nisi quantus, cui
nihil potest applicari ut sit in ipso, nisi per suam quantitatem. Angelus
autem non est quantus nisi virtute. Ergo non est in loco nisi per
applicationem suae virtutis. Illam loco non applicat, nisi quia operatur in
eo. Angelus ergo nullo modo est in loco, nisi quia operatur in eo. Ergo
etc.

Contra. «Error est substantiam sine operatione non esse in loco», ut
dicit unus articulus inter damnatos nuper per sententiam episcopi.

<SOLUTIO>

Bad. 35^{VT} | Dicendum quod loquendo de esse in loco proprie, ut locus ambiendo
circumscribat superficie sua et contineat infra se locatum — secundum
quod IOANNES DAMASCENUS libro I^o Sententiarum suarum, cap.^o 16°,
B 40ra describit | locum, dicens: «Locus est corporalis, finis eius quod continet,
secundum id quod continet, id quod continetur, ut puta, aer continet
corpus; non universalis autem continens aer eius locus est quod continetur
corporis, sed finis eius qui continet aeris et tangens id quod continetur
H 35ra corpus»; quod breviter | explicat PHILOSOPHUS in IV° Physicorum,
dicens quod «locus est ultimum continentis», — loquendo proprie de esse
in tali loco sub ratione tali, quia angelus simplex est, omni ratione

ABCDGH

6 suam] om. C 8 Illam] Illo G 8 operatur] operetur BCDGH 9 eo¹] loco eo sed
loco exp. A 9 ergo] om. GH om. sed i. m. al. litt. B 11 sine] iter. sed del. B 12 unus]
om. D 14 proprie] proprio G 15 circumscribat] circumscribatur G 16 libro I^o] in
libro D 16 16°] X^o BCDGH 18 aer continet] inv. B 20 id] illud C 21 Physico-
rum] Philosophus D Philosophi H 23 est] in GH in sed in est corr. C in sed in est corr.
sup. lin. BD

11 STEPHANUS TEMPIER, *Errores 219 condemnati*, 1277, n. 55 [n. 204] (ed. P. MANDONNET, p. 180; cf. R. HISSETTE, *Enquête...*, p. 104; *Chart. Univ. Paris.*, I, n. 473, p. 555).
17-21 IOANNES DAMASC., *De fide orth.*, c. 13 (I, 13), n. 1 (ed. E.M. BUYTAERT, p. 56,4-8; PG 94, 850C-851A). 22 ARIST., *Phys.*, IV, c. 4 (Iunt., IV, f. 139B; 212a 5-6).

quantitatis dimensionis carens, nullo modo angelus intelligitur esse in
25 loco secundum suam substantiam, nec omnino aliqua creatura incorpo-
rea. Nec de hoc modo essendi in loco est quaestio.

Sed solum est quaestio extendendo «locum» ad omnem rationem
situs, ut illud dicatur esse in loco, quod situm sibi aliquem determinat per
sui praesentiam alicubi. Quod, ut credo, DAMASCENUS intellexit, cum
30 dixit: «Est autem intelligibilis locus ubi intelligitur, et est intelligibilis et
incorporea natura ubi nimirum | est et operatur; et non corporaliter D 24va
continetur, sed intelligibiliter: non enim habet figuram, ut corporaliter
comprehendatur». Et infra ibidem: «Angelus corporaliter quidem in loco
non continetur, ut typum accipiat et formetur. Verumtamen dicitur esse in
35 loco, quia adest et intelligibiliter circumscribitur ubi et operatur. Non enim
potest secundum idem in diversis locis operari; velocitate quidem naturae,
et quia parate et cito pertransit, operatur in diversis locis». Et ut dicit libro
II°, cap. 3°: «Circumscribibilis: cum enim sunt in caelo, non sunt in
terra, et cum ad terram a Deo mittuntur, non remanent in caelo.
40 Circumterminantur autem et continentur a parietibus et ianuis et claustris
et signaculis». Et quomodo hoc intelligit, quoniam non corporaliter sed
intelligibiliter solum, subdit et se exponit, dicens: «Intellectus vero Zucc. 59vb
existentes in intellectualibus locis sunt non corporaliter circumscripti. Non
enim corporaliter secundum naturam figurantur, neque tres habent dimen-
45 siones, sed quia intelligibiliter adsunt et operantur ubicumque iussi fuerint,
et quia non possunt secundum idem tempus hic et illic esse et operari. Et ita

ABCDGH

26 Nec] om. sed sup. lin. al. man. A 27 Sed] Hoc sed del. et sed i. m. al. litt. D 29 sui]
suam BGH 30 et²] etiam G 30-31 et incorporea] vel in corpore H vel in corpore sed
corpore in corporea corr. B 31 ubi] om. G 33 quidem] qualis BH scr. sed in qualis
mut. i. m. al. litt. C qui DG 34 formetur] scr. sed in informetur mut. sup. lin. al. litt. C
35 et¹] ut sed del. et et sup. lin. al. man. A scr. sed eras. C 35 intelligibiliter] et operatur
secundum suam naturam et non est alibi, sed intelligibiliter add. i. m. al. litt. C
35 circumscribitur] circumscribuntur sed in circumscribitur corr. D 36 quidem] qualis
BH vel D 38-39 non ... caelo] om. (hom.) sed i. m. al. man. A 39 et cum] etc. BDGH
39 caelo] Non add. i. m. al. litt. C 40 Circumterminantur] scr. sed in terminantur mut. al.
man. A terminantur BCDGH 40 parietibus] parientibus sed n exp. C 42 solum] et
add. G 45 iussi] missi BCDGH 45 fuerint] fuerunt G 46 ita] itaque sed que eras. D

30-33 IOANNES DAMASC., *De fide orth.*, c. 13 (I, 13), n. 2 (ed. E.M. BUYTAERT, p. 56,10-57,13; PG 94, 851A). 33-37 *Ibid.*, n. 4 (ed. E.M. BUYTAERT, p. 58,35-42; PG 94, 851C-854A). 38-41 *Ibid.*, c. 17 (II, c. 3), n. 8 (ed. E.M. BUYTAERT, p. 71,39-42; PG 94, 870A). 42-46 *Ibid.*, n. 10 (ed. E.M. BUYTAERT, p. 71,51-72,55; PG 94, 870B-C). 46-48 *Ibid.*, n. 12 (ed. E.M. BUYTAERT, p. 72,64-66; PG 94, 871A).

ubique confestim inveniuntur, ubicumque divinus iusserit nutus, velocitate naturae».

Bad. 35^v | Sed secundum quod supra distinctum est de loco, quod est locus
C 29va naturalis et mathematicus, similiter distingui potest de situ, quod est | 50
quidam situs naturalis, quidam vero mathematicus.

Appellatur autem «situs naturalis» rei, ad quem se habet per natura-
lem dependentiam, ut naturale sit ei esse in illo, et violentum et extra
naturam esse alibi et extra illum, quemadmodum situs terrae est esse in
centro mundi. Qui magis proprie dicitur esse situs eius quam locus: locus 55
enim proprius eius, secundum PHILOSOPHUM, est «*ultimum continens ad
medium*», quod necessario est extra centrum ambiens terram, quae
naturaliter est in centro.

Appellatur autem «situs mathematicus» applicatio rei ad 'ubi' aliquod
determinatum, sive supra sive infra, sive in oriente sive in occidente, sine 60
B 40rb aliqua naturali dependentia et determinatione plus ad | unum quam ad
alterum, ita tamen quod necesse est rei ex sua natura esse in aliquo
illorum, sicut si punctus esset separatus a continuo, necessario esset vel
superius vel inferius, hic vel alibi, ut cum esset hic, nullo modo esset
alibi. 65

Primo modo etiam extendendo «locum» ad rationem situs, impossibile
A 59vb est intelligere angelum esse | in loco, quia nullam habet naturalem |
H 35rb dependentiam in sua essentia vel substantia aut in sua existentia ad totam
substantiam corpoream vel ad aliquam partem eius, sed magis e con-
verso. Plus enim in natura et essentia et existentia dependent corporalia a
spiritualibus quam e converso, sicut inferius et minus nobile in gradu et
ordine naturae a superiori et magis nobili. Si enim sic esset in situ vel in
loco, ipsa substantia eius per naturalem dependentiam ad situm et locum 70

ABCDGH

47 ubique] ubicumque CH ibique G 47 confestim] confessi G 47 iusserit] miserit sed
in iusserit corr. i. m. al. litt. C 47 nutus] scr. in lac. al. man. A mitiis D 49 supra]
similiter H 52 rei] ei sed in rei corr. D 54 quemadmodum] quem ad cum lac. G
55 dicitur] dicit GH dicit sed in dicitur corr. sup. lin. al. litt. B 55 situs eius] inv. BCDGH
57 quod] quia G 59 applicatio] applicati H 59 ad] ut sed exp. et ad sup. lin. al. litt. B
60 sine] (post corr. ?) scr. B sive H sive sed in sine corr. C sive in G 61 determina-
tione] depentminatione sed in determinatione corr. B terminatione CD 62 rei] scr. sed
in rem mut. C 64 vel?] et BGH 64-65 ut ... alibi] om. (hom.) B 66 modo] intelli-
gere angelum esse in loco add. ABCDGH 69 substantiam] om. sed i. m. al. litt. B
73 locum] locus B

49 Cf. *supra*, p. 29,30-30,44. 56-57 ARIST., *Phys.*, IV, c. 4 (Iunt., IV, f. 140D; 212a
26-27).

75 esset ratio essendi ipsum in loco, quod erroneum est, secundum quod
bene dicit unus articulus ab episcopo damnatus, talis: «*Quod substan-
tiae separatae nusquam sunt secundum substantiam, error est, si intelligen-
tur ita, quod substantia non sit in loco; si autem intelligatur ita, quod
substantia sit ratio essendi in loco, verum est, quod nusquam sunt secundum
substantiam*».

80 Unde non restat dubitatio nisi an angelus habeat esse in loco tamquam
in situ mathematico quem sibi necessario alicubi determinat, licet non
determinate hic aut ibi, sed vel hic vel ibi. Et hic nihil est faciendum nisi
quod in]spiciatur natura angeli, quomodo sit determinata et limitata, et Zucc. 60ra
ex hoc videatur si naturae eius limitatio situm requirit an non, quoniam si
85 sic, oportet dicere quod est in loco, et eo modo quo limitatio eius situm
requirit.

| Est ergo hic advertendum primo qualis sit simplicitas angeli in sua 90
natura. Bad. 35^{vx}

Et cum, ut alibi determinatum est, duplex est compositio rei, una in se
ex aliis, et alia cum alio, determinatio autem rei cuiuscumque ad situm
importat quandam compositionem et unionem eius cum alio, etsi nullam
haberet ex aliis, illud ergo quod, cum hoc quod non est compositum ex
aliis, non requirit compositionem cum alio, maioris est simplicitatis
quam illud quod requirit compositionem cum alio. Et secundum hoc
95 differunt penes maiorem et minorem simplicitatem principia quantitatis

ABCDGH

76 error] erroneum G 76 est si] inv. sed in est si corr. i. m. al. litt. B 77 non] om. G
77-78 non ... substantia] om. (hom.) BH 77 sit] est C 77 intelligatur] intelligantur sed
n exp. D 80 nisi] ubi H 80 habeat] habet BCDGH 81 quem] quam DH quam (?)
C quam sed in quem corr. sup. lin. al. litt. B 82 vel?] et G 83 limitata] indeterminata
G 83-84 et?] limitatio] om. (hom.) H 84 eius limitatio] est et indeterminata imitatio G
84 limitatio] inimitatio (?) D 89 ut] non sed del. et ut i. m. al. litt. C 89 alibi] alicui B
90 cuiuscumque] cuiusque G 91 quandam] quam G 91 et] ad BCDGH 91 etsi
nullam] iter. sed exp. C 92 ex?] cum BDGH cum sed del. et ex sup. lin. C 92 ergo
quod] inv. A 93 est] om. sed post simplicitatis inser. G 94 quam illud] om. BGH om.
sed quam sup. lin. al. litt. C om. sed quod in quam mut. et quod i. m. al. litt. D 94 quod]
quae BG quae sed in quod corr. H 94 requirit] equit BH equit sed in requirit corr. i. m. al.
litt. C equit sed del. et est i. m. al. litt. D equat G 94 compositionem] scr. sed in
compositum mut. D 94 secundum] om. sed i. m. al. litt. BH

75-79 STEPHANUS TEMPIER, *Errores 219 condemnati, 1277*, n. 54 [n. 219] (ed.
P. MANDONNET, p. 180; cf. R. HISSETTE, *Enquête...*, p. 104; *Chart. Univ. Paris.*, I, n. 473,
p. 555). 89 HENR. DE GAND., *Quaest. ord. (Summa)*, art. 28 (ed. 1520, I, f. 165rK; ed.
1646, (II), p. 418); *Ibid.*, art. 28-29 (ed. 1520, I, f. 164vI-178rO; ed. 1646, (II), p. 418-454b).

Bad. 36^{rx}
G 17vb quae sunt | punctus et unitas. Unde dicit PHILOSOPHUS in V^o Metaphysicae: «Eorum quae non dividuntur secundum quantitatem, illud quod non dividitur omnino nec habet situm, dicitur unum, et quod non dividitur omnino et habet situm, dicitur punctus». Iuxta quod dicit et in libro Posteriorum quod «punctus est substantia posita, unitas vero est substantia non posita». Et secundum hoc unitas in quantum unitas multo maioris est simplicitatis quam punctus, et per consequens quantitas discreta simplicior est in natura quam continua. Et ideo certiores sunt demonstrationes arithmeticae quam geometricae, secundum quod dicitur in I^o Metaphysicae: «Certissimae scientiarum maxime primarum sunt. Quae autem ex minoribus certiores sunt his quae ex appositione dicuntur, | ut arithmetica geometria». Et ideo «arithmetica demonstratio descendit in geometricam, in quantum magnitudines numeri sunt», ut dicitur in libro Posteriorum. Unitas ergo in quantum unitas, ex ratione | simplicitatis suae qua excedit punctum, si ipsa in aliquo est separata a ratione puncti, cum punctus | non determinat sibi situm in corporali magnitudine nisi ratione suae compositionis, qua exceditur ab unitatis simplicitate, illud in quo ratio unitatis est separata a ratione puncti omnino, propter conditionem suae simplicitatis nullo modo sibi determinabit | rationem situs, non solum huius vel illius, sed nullius omnino.

Nunc autem sic est quod angelus in sua substantia et essentia simplicitatem habet, non ad modum puncti, sed potius ad modum

ABCDGH

96 quae] om. D om. sed i. m. al. litt. C 96 V^o] II° CDGH II° sed in V^o corr. i. m. al. litt. B 98 dividitur] dividuntur D 99 et¹] si C 99 et²] Aristoteles A 00 vero] non add. D 2 simplicitatis] simplicitas G 2 quam] sit add. BCDGH 3 sunt] lac. G 7 ideo] et add. C 7 demonstratio] de modo sed in demonstratio corr. i. m. C 8 magnitudines] magis magnitudines sed magis del. A om. sed i. m. D 9 in¹] om. BCDGH 13 simplicitate ... unitatis] om. (hom.) B om. (hom.) sed i. m. al. litt. H om. (hom.) sed unitatis in unitate mut. et quae add. i. m. al. litt. C om. (hom.) sed unitatis in unitate mut. D om. (hom.) sed unitate pro unitatis et quae add. G 14-15 sibi determinabit] inv. G 17 essentia] essentiae G 18 ad ... potius] om. (homioceph.) sed ad modum puncti sed i. m. al. litt. B

97-99 ARIST., *Metaph.*, v, c. 6 (in AVERROIS *Comm.*, ed. R. PONZALLI, p. 120,279-282; Iunt., VIII, f. 114G-H; 1016b 24-26). 00-1 ARIST., *Anal. post.*, I, c. 27 (Transl. anon. sive «Ioannis», ed. L. MINIO-PALUELLO, p. 151,12-13; Iunt., I, p. 2a, f. 374B; 87a 36). 5-7 ARIST., *Metaph.*, I, c. 2 (Transl. Iacobi, ed. G. VUILLEMIN-DIEM, p. 8, 19-21; Iunt., VIII, f. 2F; 982a 25-28). 7-8 ARIST., *Anal. post.*, I, c. 7 (Transl. anon. sive «Ioannis», ed. L. MINIO-PALUELLO, p. 122,16-18; Iunt., I, p. 2a, 134E; 75b 3-6).

unitatis, quia natura sua omnino abstracta est a natura magnitudinis, ita quod in sua natura nec est magnitudo, nec principium alicuius magnitudinis natus est esse. Quod ergo angelus secundum substantiam suam sit in situ vel in loco, ut ipsa substantia angeli sit ratio ipsum essendi in situ aut loco hoc vel illo determinate, vel etiam sive in hoc sive in illo indeterminate, ut tamen necesse sit ipsum ad modum puncti esse in aliquo, omnino adhuc est impossibile, ut dicit praedictus articulus.

Unde dicit AVICENNA in III° Metaphysicae: «Natura quae est aliquid aliud praeter hoc quod non dividitur, si illa natura est situs vel quod convenit situi, hoc est | punctum; vel si natura illa non erit situs vel quod convenit ei, est igitur sicut intelligentia et anima. Intelligentia enim habet esse praeter id quod intelligitur de ea quod non dividitur. Illud autem esse non est cum situ, nec dividitur in sua natura, nec alio modo. Quod autem est in quo non est natura alia, ipsamet est unitas et unum, de quo intelligitur quod non dividitur intellectu, nedum dividatur in materiam localem».

| Qui ergo non possunt angelum intelligere secundum rationem substantiae suae ut unitatem absque ratione puncti, sunt illi de quibus dicit COMMENTATOR super II^{um} Metaphysicae: «In quibus virtus imaginativa dominatur super virtutem cogitativam. Et ideo», | ut dicit, «videmus istos non credere demonstrationibus, nisi imaginatio comitetur eas. Non

ABCDGH

19 omnino] omnia sed in omnino corr. al. litt. B 19-21 ita ... esse] quod nec est magnitudo nec principium alicuius magnitudinis in sua natura natus est esse sed quod et in sua natura exp. et ita quod in sua natura i. m. et ante nec¹ inser. al. man. A 19-20 ita ... nec²] nec est magnitudo nec ita quod in sua natura BCDG nec est magnitudo nec ita quod in sua natura sed nec² eras. et quod in nec mut. H 21 angelus] om. G 21 sit] sic G 22 vel] est add. sed del. B 24 indeterminate] determinate sed in indeterminate corr. A 28 natura illa] inv. B 28 vel²] nec BCDH 29 sicut] sic G 29 intelligentia] intellectiva BDH intellectiva sed in intelligentia corr. i. m. al. litt. C 29 Intelligentia] intellectiva BDGH intellectiva sed in intelligentia corr. i. m. al. litt. C 31 non] om. G 32 ipsamet] ipsamque DH ipsamque sed in ipsamet corr. C ipsamque sed in ipsamet corr. sup. lin. al. litt. B ipsa quae G 33 nedum] nondum B nec dum G naturae dum H 33 dividatur] dividat B 33 materiam] naturam B 35 Qui] om. sed sup. lin. G 36 puncti] pucti C 38 dominatur] dominantur B 38 cogitativam] cognitionis B cognitivam C 39 istos] istas G 39 eas] eos BCDGH

25 Cf. *supra*, p. 61, 75-79; STEPHANUS TEMPIER, *Errores 219 condemnati*, 1277, n. 54 [n. 219] (ed. P. MANDONNET, p. 180; cf. R. HISSETTE, *Enquête...*, p. 104; *Chart. Univ. Paris.*, I, n. 473, p. 555). 26-34 AVICENNA, *Metaph.*, III, c. 2 (ed. S. VAN RIET, I, p. 110,47-111, 60; ed. 1508, f. 78vaD). 37-38 AVERROES, *Metaph. II Comm.* 15 (ed. G. DARMS, p. 77,32-33; Iunt., f. 35D). 38-42 *Ibid.*, (ed. G. DARMS, p. 77,33-78, 37; Iunt., VIII, f. 35D-E).

enim possunt credere plenum non esse aut vacuum aut tempus extra mundum. Neque possunt credere hic esse entia non corporea, neque in loco neque in tempore». Primum non possunt credere, quia imaginatio eorum non stat in quantitate finita, et ideo mathematicae magnitudines et quod est extra caelum videntur eis infinita. Sed in hoc «non est rectum credere imaginationi», ut dicit PHILOSOPHUS in III° Physicorum. Secundum non possunt credere, quia intellectus eorum non potest transcendere imaginationem ut transcendat imaginabilia, et non stat nisi super magnitudinem aut habens situm et positionem in magnitudine. Propter quod, sicut non possunt credere neque concipere extra naturam universi, hoc est «extra mundum, nihil esse, neque locum, neque tempus, neque plenum neque vacuum», secundum quod PHILOSOPHUS determinat in I^o Caeli et mundi, sic non possunt credere neque concipere hic, hoc est inter res et de numero rerum universi quae sunt in mundo, esse aliqua incorporea, quae in sua natura et essentia careant omni ratione magnitudinis et situs sive positionis in magnitudine, sed quidquid cogitant, quantum est, aut situm habens in quanto, ut punctus. Unde tales melancholici sunt, et | optimi fiunt mathematici, sed pessimi metaphysici, quia non possunt intelligentiam suam extendere ultra situm et magnitudinem, in quibus | fundantur mathematicalia, et metaphysicalia per se abstracta sunt secundum rem a situ et magnitudine, quia metaphysica abstractio excedit mathematicam. Et fiunt naturales inepti, quia sub finito non possunt intelligentiam suam concludere, et, ut dicitur in II°

B 40^{vb}H 35vb

ABCDGH

41 entia] essentia G essentia sed in entia corr. D essentia sed in entia corr. i. m. al. litt. H 42 quia] quod D 43 in quantitate finita] conieci cum 25 et 36 in finita AC infinita BDGH 43 mathematicae] metaphysicae G metaphysicae sed in mathematicae corr. sup. lin. al. litt. B 43 magnitudines] imaginationes BCGH et imagines D 44 est¹] om. G 45 in] om. G 47 imaginationem] magnitudinem sed in imaginationem corr. i. m. al. litt. C imaginem D 47 non] ideo C 49 neque] nec BCDGH 49 naturam] naturas G 50 esse] esset H esset sed t. exp. B 51 Philosophus determinat] inv. G 55 cogitant] et add. CDH et add. sed in aut mut. i. m. al. litt. B aut add. sed in et mut. sup. lin. G 57 mathematici] metaphysici G 59 mathematicalia] metaphysicalia sed in mathematicalia corr. sup. lin. al. litt. B 60 abstracta] abstracta H 61 mathematicam] metaphysicam G 62 concludere] excludere CDGH excludere sed in concludere corr. sup. lin. al. litt. B 62 in] om. B

44-45 ARIST., *Phys.*, III, c. 8 (Iunt., IV, f. 120G; 208a 14-15). 50-51 ARIST., *De caelo*, I, c. 9 (in ALB. MAGN. *Comm.*, ed. P. HOSSFELD, p. 74,78; Iunt., v, f. 66K-L; 279a 11-12).

De anima, «natura constantium omnium est terminus et ratio magnitudinis et augmenti».

65 | Si ergo angelus secundum substantiam suam nullo modo possit intelligi esse in situ aut in loco, ut substantia ipsa sit ratio essendi ipsum in situ aut in loco, oportet quod eius ratio sit aliquid aliud in eo. Nunc autem praeter substantiam vel essentiam in angelo contingit | intelligere eius potentias, quae sunt intellectus et voluntas, vel ipsam substantiae limitationem, ut quidam dicunt, aut aliquid aliud, quodcumque sit illud. C 30ra

Intellectus | autem et voluntas in angelo considerari possunt dupliciter: uno modo ut sunt in suo actu et virtute sua quam applicant circa substantiam corporalem, aliquid operando circa ipsam, alio modo ut sunt in habitu vel in actu operandi circa aliquid aliud quam circa substantiam corporalem. Zucc. 60va

Primo modo indubitanter verum est substantiam angeli esse in situ et loco per suam virtutem applicatam in opus quod exercet in substantia corporali et situati, ut iam dictum est secundum DAMASCENUM. Sed hoc nihil determinationis ponit in eius natura vel essentia: hoc enim modo 80 Deus habet esse in loco, dicente DAMASCENO: «Dicitur autem in loco esse et dicitur locus Dei, ubi manifesta eius operatio fit. Nam ipse quidem per omnia invisibiliter transit, et omnibus tradit suam operationem secundum uniuscuiusque | aptitudinem et susceptivam virtutem». Sed hoc non est D 25ra proprie esse in loco sed in moto. Unde super illud I^o Caeli et mundi: 85 «Quod est illic, non est in loco», dicit COMMENTATOR: «Primam causam attribuit continenti Aristoteles, quoniam motio eius apparet prius illic,

ABCDGH

64 augmenti] momenti G 66 ipsa] om. sed i. m. B ipsum add. sed exp. D 67 eius ratio] iqv. G 68 intelligere] nisi add. sed exp. A 71 dupliciter] dicit sed in dupliciter corr. i. m. al. litt. B 78 Sed] Et sed exp. et Sed sup. lin. B 81 operatio] cooperatio B 81 quidem] qualis BH qui D 82 tradit] tradi cum lac. G 83 susceptivam] susceptio C susceptionem DG susceptionem sed in susceptivam corr. BH 83-1 Sed ... ut dictum est] i. m. al. man. A 84 esse in loco] in loco esse G 86 continenti Aristoteles] continentiarum CDG continentiarum sed in continenti Aristoteles corr. BH 86 illic] illis B

63-64 ARIST., *De an.*, II, c. 4 (in ALB. MAGN. *Comm.*, ed. CL. STROICK, p. 87,88; in AVERR. *Comm.*, ed. St. CRAWFORD, p. 193,5-7; Iunt., Suppl. II, f. 71C; 416a 16-17). 70 Cf. BONAVENTURA, *Comm. in Sent.*, II, dist. 2, p. 2, art. 2, q. 1 (ed. Quaracchi, II, 76b-77a). 78 Cf. *supra*, p. 59,37-41, p. 59,42-60,48. 80-83 IOANNES DAMASC., *De fide orth.*, c. 13 (I, c. 13), n. 2 (ed. E.M. BUYTAERT, p. 57,16-19; PG 94, 851A-B). 85 ARIST., *De caelo*, I, c. 9 (in ALB. MAGN. *Comm.*, ed. P. HOSSFELD, p. 75,77; Iunt., v, f. 67D; 278a 18). 85-89 AVERR., *De caelo et mundo I Comm.* 100 (Iunt., v, f. 67I-K).

Bad. 36^{VZ} *scilicet in convexo sphaerae. Et ideo dixit | in VIII° Physicorum: «Motor*
 G 18ra *ergo est illic». Et manifestum est quod illud quod non est in materia, non |*
est in loco». Unde et dicit super illud verbum in VIII° Physicorum:
«Quia iste motor non est in materia, non restat dicere ipsum nisi in illis locis 90
in quibus effectus eius apparet, et maxime in loco quo motio eius
participatur per omnes partes illius quod movetur ab illo». «Unde omnes
leges conveniunt in hoc quod Deus habitet in caelo» et «necesse est ut iste
locus sphaerae sit propinquior ceteris motori». «Hanc propinquitatem»,
ut dicit, «debemus intelligere secundum esse, non secundum locum. Quod 95
enim non est in corpore, non est in loco», et hoc: «neque in toto neque in
parte, et universaliter neque in divisibili neque in indivisibili», ut dicit in
De substantia orbis. Et tamen, in quantum motor, dicitur esse in
tota sphaera mota et maxime in convexitate, quia ibi suam operationem
 B 41ra *maxime ostendit, quia pars illa citius movetur. Propter quod | etiam pars* 00
illa dicitur esse motori propinquior, ut dictum est.

Secundo autem modo non est videre quomodo magis determinatur
 substantia angeli situi ratione potentiae alicuius quam ratione substan-
 tia; quia non est minoris abstractionis a quantitate situali potentia
 animae quam substantia, ut videtur sequentibus iudicium naturalis
 rationis, quae forte in hoc deficere potest. | Cum ergo error est
 substantiam | sine operatione non esse in loco, ut dicit unus articulus
 ex damnatis, talis: «*Quod substantiae separatae sunt alicubi per operatio-*
nem, et quod non possunt moveri ab extremo in extremum, nec in medium,
nisi quia possunt velle operari aut in medio aut in extremis: error, si 10

ABCDGH

87 sphaerae] vesperae *sed in sphaerae corr.* G 90 Quia] Quod C 92 per] et *sed in per*
corr. i. m. al. litt. C 93 caelo] loco G 94 ceteris] *om.* C 97 parte] *neque add. sed*
del. A 97 in divisibili] indivisibili AD indivisibili *sed in in divisibili corr. i. m.* B
 97 neque in indivisibili] *om. (hom.) sed divisibili in indivisibili mut. et neque in divisibili*
i. m. H 97 in indivisibili] in indivisibili *sed in in indivisibili corr.* B 97-98 in De]
 inde BDG 98 tamen] cum B 4-5 potentia animae quam substantia] substantia
 animae quam potentia ABCDGH 5-6 naturalis rationis] *inv.* G 7 esse] est H
 7 unus] VII^{us} G

87-88 ARIST., *Phys.*, VIII, c. 10 (Iunt., IV, f. 432E; 267b 9). 89 Ibid. 90-92 AVERR.,
Phys. VIII Comm. 84 (Iunt., IV, f. 432E). 92-93 Ibid. (Iunt., IV, f. 432F). 93-94 Ibid.
 (Iunt., IV, f. 432G). 94-96 Ibid. (Iunt., IV, f. 432H). 96-97 AVERR., *De subst. orbis*,
 c. 1 (Iunt., IX, f. 5E). 98-00 AVERR., *Phys. VIII Comm.* 84 (Iunt., IV, f. 432E-H).
 00-1 Cf. *supra*, p. 66, 93-94. 8-12 STEPHANUS TEMPIER, *Errores 219 condemnati*, 1277,
 n. 55 [n. 204] (ed. P. MANDONNET, p. 180; cf. R. HISSETTE, *Enquête...*, p. 104; *Chart. Univ.*
Paris., I, n. 473, p. 554).

intelligitur sine operatione substantiam non esse in loco nec transire de loco
ad locum», et «ne incauta locutio simplices protrahat in errorem»,
 pontificalis sententia «*districte talia fieri prohibet, | et tales articulos* Zucc. 60vb
totaliter condemnat, excommunicans omnes illos, qui dictos errores vel
 15 *aliquem de eisdem dogmatizaverint aut sustinere seu defendere praesump-*
serint quoquo modo», dico igitur, secundum iam propositam determina-
tionem pontificalem, angelum sine operatione esse in loco. Sed, ut
dictum est, eadem sententia pontificalis dicit quod «verum est quia
substantiae separatae nusquam sunt, si intelligatur quod substantia sit ratio
 20 *existendi in loco». Et hoc ideo, quia substantia ipsa non est ratio essendi*
substantiam angeli in loco, etsi sit in loco. In hoc enim concordabant
omnes | magistri theologiae congregati super hoc, quorum ego eram A 60rb
unus, unanimiter concedentes quod substantia angeli non est ratio C 30rb
angelum esse in loco secundum substantiam. Et consimili ratione verum
 25 *est indubitanter quod, si angelus per potentiam suam, intellectum scilicet*
vel voluntatem, virtutem suam non applicat ad locum operando circa
ipsum, quod similiter potentia eius, intellectus scilicet vel voluntas, non
est ratio essendi ipsum in loco, ut dictum est. Nisi forte potentia eius sit
minoris abstractionis, quam sit eius substantia. Quod si verum sit, in hoc
 30 *intelligendo deficio, sicut et in pluribus aliis.*

Igitur, si forte potentia angeli non sit ratio ipsum essendi in loco, quod
 ad praesens nec determino nec sustineo nec defendo, oportet quaerere
 aliquid aliud, quod est ratio essendi ipsum in loco. In quo mallet alios
 audire quam aliquid dicere. Et est mihi tutius profiteri in proposito quia
 35 ignorem quid dicam, quam quod aliquid de meo indiscrete ingeram.
 Quid enim sit illud, nescio, nisi forte dicamus substantiam angeli sine
 operatione esse in loco, sed per passionem quam in se recipiunt a rebus

ABCDGH

11 intelligitur] intelligatur BCDGH 11 esse] est *sed del. et esse i. m.* B 15 seu]
 vel BCDGH 17 Sed] cum *add.* ABCGH tamen *add.* D 18 quia] quod BCDGH
 20 existendi] essendi *sed in existendi corr.* C 23 substantia angeli] substantiali *sed in*
substantia angeli corr. i. m. al. litt. B 25 intellectum scilicet] scilicet per intellec-
 tum BCDGH 27 vel] et BCDGH et *sed in vel corr.* A 34 mihi] nihil G 36 sit illud]
inv. BCDGH 37 sed] scilicet C

12-16 Ibid., Prol. (ed. P. MANDONNET, p. 176; cf. R. HISSETTE, *Enquête...*, p. 13-14; *Chart.*
Univ. Paris., I, n. 473, p. 543). 16-17 Ibid., n. 55 [n. 204] (ed. P. MANDONNET, p. 180; cf.
 R. HISSETTE, *Enquête...*, p. 104; *Chart. Univ. Paris.*, I, n. 473, p. 554). 17-18 Cf. *supra*,
 p. 61, 77-79. 18-20 STEPHANUS TEMPIER, *Errores 219 condemnati*, 1277, n. 54 [n. 219]
 (ed. P. MANDONNET, p. 180; cf. R. HISSETTE, *Enquête...*, p. 104; *Chart. Univ. Paris.*, I,
 n. 473, p. 555). 28 Cf. *supra*, p. 66, 2-5.

corporalibus quae sunt in loco, ut daemones ab igne infernali propter quod in inferno sunt, ubi ille ignis est. (Utrum autem huiusmodi passiones naturaliter vel supernaturaliter in se recipiant, de hoc nihil ad praesens). Licet enim, secundum DAMASCENUM libro II°, cap.^o 3°, «ut incorporei sunt ab omni passione corporea eruti, non | tamen impassibiles. Solus enim Deus impassibilis est». | Sed hoc, ut credo, nihil ad quaestionem. Aequalis enim error iudicabitur forte substantiam non esse in loco sine passione sicut sine operatione. Ita quod intentio episcopī sit substantiam esse in loco, etsi nihil operetur circa corpus existens in loco aut patiat ab ipso. (Si tamen hoc sit possibile, scilicet quod nihil operetur. Aliquis enim | forte diceret quod natura angeli, in quantum est pars universi, aliquid necessario operetur in eo circa aliquam partem universi cuius ipse etiam est pars. De quo nihil ad praesens, nec ad quaestionem, quia, etsi forte non posset esse quin angelus circa substantiam corpoream aliquid operetur, et per hoc est in loco, si tamen per impossibile ponatur quod non operetur aliquid circa corpus existens in loco, dicitur articulus quod «error est dicere substantiam angeli non esse in loco»).

Bad. 36^{vc} | Non restat ergo nisi limitatio naturae angelicae, vel forte aliquid aliud, sed maxime ipsa limitatio, ut ex hoc quod limitata est natura angeli, oporteat quod ipse sit alicubi in universo corporali: non nusquam, nec ubique (sicut | ubique est Deus propter suam illimitationem), sed alicubi,

ABCDGH

38 corporalibus] iter. sed del. B 39 Utrum autem] Utque sed in Utrum autem corr. i. m. al. litt. B 40 recipiant] recipiunt BCDGH 42 incorporei] in corpore G 42 eruti] ericum lac. G 42 impassibiles] passibiles sed in impassibiles corr. sup. lin. D 43 ad] aliud G 43-44 quaestionem] quaestione G 44 iudicabitur forte] inv. G 45 sicut] enim add. G 48 diceret] dicet BGH 43 natura ... quantum] in quantum natura angeli BCDGH 49 universi] alicuius add. BCDGH 49 aliquam] aliam sed in aliquam corr. AC aliam BDG quam sed in aliam mut. i. m. al. litt. H 50 universi] om. B 50 cuius ... pars] i. m. al. man. A om. BCDGH 50 nec] nisi B 52 per²] om. sed i. m. al. litt. B 57 est] in add. sed exp. A 57 natura angeli] inv. BCDGH 57 angeli] i. m. al. man. A 58 oporteat] oportet sed exp. et oportet i. m. al. man. A operam G operam sed in oportet corr. BH operam sed in oportet mut. i. m. al. litt. C operam sed in oportet mut. D 58 quod] quam G quam sed in quod corr. BDH quam sed in quod corr. i. m. al. litt. C 58 ipse] sup. lin. al. man. A 58 in] om. BGH om. sed sup. lin. CD 58 nusquam] numquam G 59 ubique est Deus] Deus est ubique BCDGH 59 illimitationem] illuminationem DG 59 sed alicubi] i. m. al. man. A

41-43 IOANNES DAMASC., *De fide orth.*, c. 17 (II, c. 3), n. 15 (ed. E.M. BUYTAERT, p. 73, 76-78; PG 94, 871B). 45 STEPHANUS TEMPIER, *Errores 219 condemnati, 1277*, n. 55 [n. 204] (ed. P. MANDONNET, p. 180; cf. R. HISSETTE, *Enquête...*, p. 104; *Chart. Univ. Paris.*, I, n. 473, p. 554). 54-55 *Ibid.*

60 etsi non determinate hic solum vel ibi solum.

Quod videtur posse haberi ex DAMASCENO libro II°, cap.^o 3°, ubi dicit: «Fortes sunt angeli custodientes partes terrae et gentibus et locis praesidentes, sicut a conditione ordinati sunt». Ecce, ut videtur, ex conditione ordinationis naturalis praesunt corporalibus. Quod non esset, nisi determinarentur ipsis secundum situm. Sed quia, secundum ipsum ibidem, illa praesidentia non est nisi per operationem, unde subdit: «Et ea quae sunt circa nos dispensantes et auxiliantes nobis». Unde hoc est magis pro opinione dicente quod angeli necessario sunt alicubi per operationem quia non possunt circa corporalia non operari. Non tamen est omnino pro ea. Quod enim dicit: «Ex conditione naturae», respicere potest tam naturalem aptitudinem ad situm (vel per operationem vel alio modo) quam actum. Unde subiungit: «Omnia autem secundum Dei voluntatem».

Adhuc idem quod primum videtur posse haberi ex verbis DAMASCENI libro I^o, cap.^o 16°, ubi dicit: «Circumscribibile quidem est, quod loco vel tempore vel comprehensione comprehenditur, incircumscribibile vero, quod nullo horum continetur. Incircumscribibile quidem igitur solus Deus. Angelus autem et tempore circumscribitur (incipit enim esse) et loco (etsi in|telligibiliter|, ut praediximus) et comprehensione, corpus autem et

C 30va
Bad. 37^{rc}

ABCDGH

60 determinate] vel add. BCDGH 60 solum¹] solummodo BCDGH 60 solum²] solummodo BCDGH 62 Fortes] forte BGH 63 a] om. B 63 conditione¹] conditore vel conditione G 64 praesunt] possunt G 65 ipsis] om. BCDGH 66 praesidentia] praesentia G 67 nos] vos B 68 opinione] operatione DGH operatione sed in opinione corr. i. m. al. litt. BC 68 dicente] dicentes DGH dicentes sed s exp. C dicentes sed in dicentis mut. sup. lin. al. litt. B 69 circa] esse G esse sed in circa corr. i. m. al. litt. BDH esse sed circa add. i. m. al. litt. C 69 corporalia] et add. sup. lin. al. litt. C 69 omnino] omnia B 70 tam] tamen G 71 per] om. BGH 72 actum] om. BG om. sed i. m. al. litt. H 72 autem] quae B 73 Adhuc] quod add. BH 73 primum] prius BCDG 74 16°] X^o BCDGH 74 ubi] ut G 74 dicit] om. G 74 quidem] qualis BDH 74 quod] pro sed exp. et quod i. m. al. litt. B 74 vel] pro add. sed exp. B 75 incircumscribibile] inscribibile B incumscribibile DGH incumscribibile sed in incircumscribibile corr. C 75 quod] om. B 76 horum] comprehenditur nec add. C 76 Incircumscribibile] inscribibile B incumscribibile CDGH 76 quidem] om. sed sup. lin. al. man. A qualis BDH 77 et²] in G 77 etsi] scr. sed in et non mut. D 78 intelligibiliter] intelligitur (?) ABCDGH 78 ut] om. sed sup. lin. al. litt. B 78 et¹] so sed exp. et et sup. lin. al. litt. C om. D in G

62-63 IOANNES DAMASC., *De fide orth.*, c. 17 (II, c. 3), n. 12 (ed. E.M. BUYTAERT, p. 72, 64, 66-67; PG 94, 871A). 66-67 *Ibid.* (ed. E.M. BUYTAERT, p. 72, 67-68; PG 94, 871A). 70 *Ibid.* (ed. E.M. BUYTAERT, p. 72, 67; PG 94, 871A). 72 *Ibid.* (ed. E.M. BUYTAERT, p. 72, 68-69; PG 94, 871B). 74-79 *Ibid.*, c. 13 (I, c. 13), n. 6 (ed. E.M. BUYTAERT, p. 59, 48-58; PG 94, 854B).

principio et fine et loco corporaliter et comprehensione». Et, ut videtur, DAMASCENUS non loquitur hic nisi secundum conditionem naturae absolutae. 80

Bad. 37rd | Substantia ergo angeli, etsi non operetur, | necessario est circumscripta
G 18rb loco, etsi intelligibiliter, non corporaliter, ut dictum est. Quin ita sit nec determino, nec sustineo, nec defendo. Sed quid sit illud, per quod angelus ita sit in loco, et quid sit in eo, ratione cuius ita sit in loco, sive ipsa naturae limitatio, sive aliquid aliud, re vera nescio. Quod tamen sit ipsa naturae suae limitatio, credere bene possum, licet non intelligam, ut credendo intelligere | valeam. Hoc enim forte ex illis est, de quibus dicit A 60va PROPHETA: «Nisi credideritis, non intelligetis». | Sed ex parte limitationis creaturae unum scio, videlicet quod in ea potest intelligi duplex limitatio. 85

Una in natura sua et essentia, qua finita est et certis terminis contenta. 90
H 36va Et sic solus Deus illimitatus est et infinitus in natura | et essentia. Et propter hoc quaelibet species creaturae habet definitionem, quae est sermo quidditatis et essentiae eius, et dicitur terminus et mensura creaturae et essentiae rei, solus autem Deus definitione caret, ut alibi 95
Zucc. 61rb expositum est. Unde qui cognoscit quod quid est de re, eam cognitione sua comprehendit, comprehendendo in sua cognitione terminos et limites naturae rei. Sic etiam Deus, ut dicit DAMASCENUS, «a nullo cognitus est, sed ipse solus sui ipsius contemplator». Non tamen ex hoc negat quin aliquid modo a beatis videri possit. | Ut enim dicit AUGUSTINUS De 100
Bad. 37re videndo Deum: «Aliud est videre, aliud videndo totum comprehendere.

ABCDGH

79 loco] et add. sed exp. B 79 comprehensione] corpus add. sed del. G 83 intelligibiliter] intelligitur (?) A 85 ita²] primo B 86 re vera] reversa sed in re vera corr. D 87 limitatio] limitatione BH 87 bene] non G 88 valeam] om. sed i. m. al. man. A 90 limitatio] post corr. scr. D immutatio G 91 sua et essentia] et essentia sua BCDGH 92 sic] om. A 92 illimitatus] illuminatus B 92 Et²] om. B 93 creaturae] om. A 94 et³] vel C 96 de] esse H 96 re] om. BGH 96 eam] ea G scr. sed in ea mut. B 97 limites] limite sed s inser. al. man. A 98 Sic] Sicut BG 99 sui] si G 99 contemplator] est add. BCDH contemplatorem G 100 aliquo ... beatis] a beatis aliquo modo C 100 Augustinus] om. ADGH om. sed i. m. al. litt. BC 1 Aliud] Aut G 1 videndo ... comprehendere] comprehendere totum videndo G 1 comprehendere] aliud est videndo totum comprehendere add. A

83 Cf. *supra*, p. 59,41-60,48; IOANNES DAMASC., *De fide orth.*, c. 13 (I, c. 13), n. 10 (ed. E.M. BUYTAERT, p. 71,51-72, 55; PG 94, 870B-C). 89 *Is.*, VII, 9. 95-96 HENR. DE GAND., *Quaest. ord. (Summa)*, art. 23, q. 1 (ed. 1520, I, f. 136rS; ed. 1646, II, p. 347b). 98-99 IOANNES DAMASC., *De fide orth.*, c. 13 (I, c. 13), n. 6 (ed. E.M. BUYTAERT, p. 59,53-54; PG 94, 854B). 1-4 AUGUST., *Epist. 147*, c. 9, n. 21 (CSEL 44, p. 295,1-6; PL 33, 606).

Quandoquidem id videtur, quod praesens utcumque sentitur; totum autem comprehenditur videndo, quod ita videtur, ut nihil eius lateat videntem, cuius fines circumspici possunt: circumspicere enim potes fines annuli tui».

5 Sic angeli in rei veritate limitati sunt et limites suos sua cognitione comprehendunt, dicente DAMASCENO: «Ad invicem natura sciunt qualiter a Creatore determinantur finaliter, id est perfectione». Haec ergo est prima limitatio creaturae, quae potest dici perfectionis, quae est in natura eius et essentia.

10 Alia vero est limitatio creaturae, quae dicitur limitatio ad situm, qua ita finita est et certis limitibus contenta, ut necesse est eam esse alicubi, non nusquam nec ubique, sed ita hic, quod non ibi, ita quod, etsi non determinate hic vel ibi, tamen sub indeterminatione, ut hic vel ibi vel alibi, ut dictum est supra de situ puncti. Et pertinet ista limitatio ad 15 praedicamentum 'ubi', et certum est eam esse per substantiam in qualibet creatura sub quantitate extensa vel sub ratione puncti intellecta.

Quod omnis creatura distat et differt a Deo per primam limitationem suam, clare video. Quomodo vero necesse est omnem creaturam differre et distare ab eo per secundam limitationem quia ipse est ubique, omnis 20 autem creatura necessario alicubi, sed non ubique, et an prima limitatio, in natura scilicet et essentia, sit causa et ratio istius secundae limitationis, vel quodcumque aliud illud sit, dico quod penitus ignoro. Quin tamen angelus secundum substantiam sine operatione sit in loco, et quin ipsa limitatio naturae eius vel aliquid huiusmodi sit illius ratio, nullatenus 25 dogmatizo, sustineo seu defendo quoquo modo. Et, quod amplius est,

ABCDGH

2 Quandoquidem] Quando qualis BCDH 2 utcumque] utique GH (post corr. ?) scr. B 4 fines¹] finem GH finem sed in fines corr. B 4 potes] potest sed in potes corr. C 5 cognitione] limitatione G sua add. D 10 limitatio¹] post corr. scr. D 10 limitatio²] post corr. scr. D 11 et] in G 11 est²] om. AG 11 esse alicubi] inv. G 12 non¹ ... ubique] om. sed i. m. al. litt. C 12-13 ita² ... ibi¹] om. (hom.) H 13 indeterminatione] interminatione G 13 ut] vel BCDGH 14 alibi] alicubi BDGH scr. sed in alicubi mut. sup. lin. C 15-16 per ... creatura] iter. B 16 extensa] extensam ABCDH 16 intellecta] intellectam ACDGH intellectam sed m exp. B 18 Quomodo] Quod sed exp. et Quomodo i. m. al. man. A 20 ubique] ubibus sed in ubique corr. B 21 et¹] in D 21 et²] vel C 23 secundum] suam add. sed exp. B

6-7 IOANNES DAMASC., *De fide orth.*, c. 13 (I, c. 13), n. 6 (ed. E.M. BUYTAERT, p. 59,56-57; PG 94, 854B). 14 Cf. *supra*, p. 61,89-92,16.

nec mihi nec cuiquam ut contrarium teneat, suadere intendo ex praemissis. Quae iam proposui, ut solummodo rei difficultatem insinuarem et aliquem ad eam declarandam provocarem.

<AD ARGUMENTA>

Bad. 37^{rF} | Ad argumentum in oppositum dicendum secundum iam dicta quod 30
angelus secundum substantiam habet esse in loco. Et huius ratio potest
esse vel operatio eius, vel aliquid aliud, ut naturae limitatio vel si quid
C 30vb aliud. Unde, cum operatur in loco quanto et per hoc est in | loco
B 41vb divisibili | et quanto, tunc verum est quod est in loco per virtutis suae
quantitatem. Nihilominus tamen, cum est in loco non operando, bene 35
D 25va potest esse in loco secundum substantiam per aliud, | quod est illius
H 36vb ratio, | licet non in divisibili et quanto, sed in simplici et indivisibili, et
Zucc. 61va forte etiam in quanto et divisibili. Quomodo tamen et in quanto loco,
Zucc. 61vb pedali vel bipedali, maiori vel minori, vel in | simplici et indivisibili, ut
verum fatear, dico quod ignoro penitus. 40

QUAESTIO 10

UTRUM ALIQUID NUTRIMENTI CONVERTITUR IN VERITATEM HUMANAЕ NATURAE

Zucc. 62ra | Sequuntur quaestiones pertinentes ad homines, quarum quaedam
pertinent ad omnes homines generaliter, quaedam vero ad aliquos 5
aliquorum statuum specialiter.

Pertinentes ad omnes homines generaliter erant duae, una pertinens ad naturam, altera vero pertinens ad culpam.

Prima erat utrum aliquid nutrimenti convertitur in veritatem humanae naturae. 10

ABCDGH

26 ut] vel G 26-27 praemissis] prae sed missis sup. lin. al. man. A 27 insinuarem]
insinualem sed in insinuarem corr. G 30 secundum] quod sed in secundum corr. i. m. al.
litt. B quod secundum H 32 aliquid aliud] inv. B 32 ut] vel BCDGH 35 cum]
om. G 37 sed] et add. D 38 et'] in add. D 4-5 quarum ... homines] om. (hom.)
G 5 pertinent] pertinet A 6 specialiter] spiritualiter B 8 altera] alteram C alteram
sed in altera corr. BD 8 vero] om. G 9 utrum] om. H om. sed i. m. al. litt. B

30 Cf. supra, p. 65,65-70, p. 67,21-24.

Secunda, utrum parvuli a parentibus aliquam contrahunt culpam.

Circa primum arguebatur quod nihil nutrimenti convertitur in veritatem humanae naturae, quoniam si sic, tunc homo esset perpetuus et incorruptibilis, quod falsum est. Probatio consequentiae est, quia nutrimentum restaurat deperditum; posset ergo semper restaurari quidquid deperiret, et sic | nutrimentum necessario hominem in esse perpetuo Zucc. 62rb
conservaret.

In contrarium est AUGUSTINUS De vera religione, ubi dicit:
«Alimenta corrupta, id est amittentia formam suam, in membrorum 20
istorum fabricam migrant».

<SOLUTIO>

| Dicendum ad hoc quod forma quaestionis propositae potest habere Bad. 37^{rG}
geminum intellectum: utrum videlicet alimentum convertatur in veritatem | humanae naturae, et hoc vel ipsius quae attrahit sibi nutrimentum, A 60vb
25 vel prolis quam habet de se generare. Bad. 37^{vG}

Et quoad utrumque modum simul determinat AUGUSTINUS in auctoritate tacta, ubi dicit: «Alimenta carnis corrupta, id est amittentia formam suam, in membrorum istorum fabricam migrant, et corrupta reficiunt, in aliam formam per convenientiam transeuntia. Et per vitalem motum 30
diudicantur quodam modo, ut ex eis in structuram huius corporis visibilis Zucc. 62va
quae apta sunt, assumantur, non apta vero per congruos meatus eiciantur. Quorum aliud faeculentissimum redditur terrae ad alias formas assumendas, aliud per totum corpus exhalat, aliud totius animalis latentes numeros

ABCDGH

11 aliquam contrahunt] inv. BCDGH 12 arguebatur] arguitur BCDGH 13 tunc]
om. G 16 nutrimentum necessario] inv. C 22 quod] om. B 22 potest] ut A
22-23 potest habere geminum] geminum potest habere BCDGH 23 convertatur] conver-
titur BCDGH 24 naturae] creaturae B 24 et hoc] om. G 24 quae] quod C
25 quam] quem BDH quem sed in quam corr. C 26 in] om. sed i. m. al. litt. B
27 amittentia] amittenda DGH amittenda sed in amittentia corr. BC 28 in'] etiam D
28 istorum] istam sed in istorum corr. G 29 aliam] aliquam sed in aliam corr. i. m. al.
litt. C 29 convenientiam] convenientia BH 30 structuram] structu cum lac. G
32 faeculentissimum] faetulentissimum BCDGH non add. H 33 exhalat] exaltat B

19-20 AUGUST., De vera relig., c. 40, n. 74 (CC lat. 32, p. 235,5-7; CSEL 77, p. 53,22-24; PL 34, 155). 26-27 Cf. supra, p. 73,19-20. 27-39 Ibid. (CC lat. 32, p. 235,5-236,21; CSEL 77, p. 53,22-54,8; PL 34, 155).

accipit et inchoatur in prolem et, sive congruentia duorum corporum, sive tali aliquo phantasmate commotum, per genitales vias ab ipso vertice defluit in infima, voluptate. Iamvero in matre per certos numeros temporum coaptatur, ut suas regiones quaeque membra occupent, et si modum parilitatis servaverint, nascitur formosum corpus et a suis dilectoribus amatur acerrime».

Sed quia, ut patet ex primo argumento, quaestio principaliter retor-
 G 18va quetur ad conversionem alimenti in veritatem naturae hominis | aliti,
 non autem progeniti, illa parte de progenito ad praesens ommissa,
 dicendum est de alito quod in veritatem naturae suae corporalis per
 B 42ra nutritionem convertitur substantia alimenti. Nec differunt nutritio | et
 generatio, nisi quod generatio formam suam, similem in specie, aliam
 H 37ra numero, ex materia nutrimenti producit | in genito, nutritio vero sub
 forma sua eadem numero, corrumpendo formam alimenti, sibi coniungit
 materiam alimenti, per quod nutritur et augmentatur per actionem
 «carnis secundum speciem», augmentando carnem illam quae deperdi-
 Zucc. 62vb tur, quae dicitur esse «caro secundum materiam». De quo magnae sunt
 difficultates, de quibus nihil ad propositum.

<AD ARGUMENTA>

Bad. 37^{vi} | Ad argumentum in oppositum, quod «*tunc homo posset esse perpe-*
 C 31ra *tuus*», dicendum | quod non sequitur: tum quia calor naturalis in
 agendo in nutrimentum — quod primo est contrarium, licet in fine sit
 simile — in agendo patitur, quia forma alimenti contra agit, et per hoc
 semper calor naturalis continue debilitatur, et necesse est in fine eum

ABCDGH

34 sive²] a *add. sed exp.* G 35 phantasmate] phantasmata D 35 commotum]
 commotus *sed in commotum corr.* D 35 ab ipso] ab ipsa ab ipsa *sed ab ipsa² del.* C
 35 ipso] ipsa ABCDGH 35 vertice] virtute G 36 voluptate] voluntate D voluntate *sed*
in voluptate corr. C 36 certos] certas *sed in certos corr.* G 41 in] etiam D
 41 veritatem] veritate BGH 41 aliti] alimenti *sed in aliti corr.* H 43 in] rei G
 43 veritatem] veritate BCDGH 44 Nec] *om. sed i. m. al. litt.* B 45 aliam] in *add. sed*
exp. A 49 augmentando] *scr. in ras. al. man.* A 53 homo] esset *add. sed exp.* G
 53-54 perpetuus] perpetuo CD 54 tum] tamen *sed del. et tum i. m.* A 57 semper]
om. C 57 fine] finem BCDH 57 eum] cum G

40 Cf. *supra*, p. 73,12-17. 53-54 Cf. *supra*, p. 73,13.

omnino exstingui; tum quia in corpore humano calor viget in humido
 unctuosus, sicut ignis ardet in oleo. Humidum autem huiusmodi duplex
 60 est: radicale ex prima generatione a parentibus in semine contractum, et
 nutrimentale per nutritionem a nutrimento attractum. Et in utroque
 viget calor naturalis, sed in humido radicali essentialiter, cui admiscetur
 humidum nutrimentale et fit cum ipso pabulum caloris naturalis, ne
 humidum radicale citius depascatur, quia, illo consumpto, necesse est
 65 morte naturali hominem mori. Et quia numquam tantum interponit se
 humidum nutrimentale pro humido radicali ut sit pabulum caloris, quin
 semper simul cum humido nutrimentali necesse sit aliquid consumi de
 humido | radicali, ideo, cum sit finitum, necesse est ad ultimum consumi
 et hominem mori, quia humidum nutrimentale per se ad continuationem
 70 vitae et conservationem caloris naturalis non sufficit. Et quomodo hoc,
 gravem in se habet quaestionem.

QUAESTIO 11

UTRUM PARVULI A PARENTIBUS ALIQUAM CONTRAHUNT CULPAM

| Circa secundum arguitur quod parvulus contrahat culpam secundum
 5 illud APOSTOLI: «*Omnes in Adam peccaverunt*», et hoc non nisi contra-
 hendo culpam ab ipso. Ergo etc.

Contra. Peccatum consistit formaliter in actu voluntatis. Sed parvulus
 numquam habuit actum voluntatis propriae, neque aliquid voluntatis
 primi parentis potuit devenire ad parvulum. Ergo etc.

ABCDGH

58 tum] cum B 59 unctuosus] unituosus *sed in unctuosus corr.* B venctuosus *sed in unctuosus*
corr. C victuosus H victuosus *sed in unctuosus corr.* D cf. R.E. LATHAM, *Revised Medieval*
Latin Word-List ..., p. 500 61 Et] *om.* D 62 viget] uget *sed in viget corr. sup. lin. al.*
litt. D 62 sed] si BGH 62 essentialiter] *conieci cum 8 et 16 essentielle* A essentiae
 BCDGH 64 depascatur] depascatur G 65 interponit] interposuit *sed in interponit*
corr. D 66 humido] habendo G 66 quin] quando G 67 nutrimentali] nutrimentale
sed in nutrimentali corr. C 67 sit] est BCDGH 68 ad ultimum] aliquid *sed in ultimum*
mut. G 71 habet] iter. B 7 Peccatum] non *add. sed del.* C

5 Rom., v, 12.

<SOLUTIO>

10

Bad. 37^{vi} | Dicendum ad hoc, omitta recitatione opinionum haereticarum dicen-
 Bad. 37^{vk} tium parvulos nullum peccatum contrahere a parentibus nihilque esse
 originale peccatum, et disputatione contra illud, | dicendum quod parvuli
 contrahunt culpam, non solum poenam pro reatu culpaе, secundum
 quod AUGUSTINUS prolixе pertractat in libris contra Donatistas, qui 15
 peccatum originale negabant. Sed quia, ut visum fuit in opponendo,
 propter modum contrahendi originale quaestio fuit principaliter proposi-
 ta, idcirco ad huius intellectum intelligendum quod originalis iustitia in
 primo parente nihil aliud fuit quam quaedam supernaturalis gratia 20
 (utrum gratuita vel gratis data, de hoc nihil ad praesens), quae naturalem
 iustitiam roborabat et pronitatem inclinandi ad bonum quasi ad dexte-
 ram | dabat. Quam cum primus homo perversitate voluntatis suae divino
 A 61ra praecepto | contrariando contempsit, illam iustitiam amisit qua inclina-
 B 42rb batur ad dexteram virtutis, sed e contra in rectitudine naturalis voluntatis
 H 37rb debilitatus est | et pronitatem contrariam inclinationis ad sinistram 25
 peccati incurrit. Nunc autem formaliter virtus et vitium (sive culpa aut
 peccatum) in voluntate nihil aliud est quam dispositio quaedam dans
 pronitatem rectitudini naturali voluntatis inclinandi se ad bonum dexte-
 Zucc. 63rb rae vel ad malum sinistrae. Et ab ista inordinatione voluntatis in se ipsa |
 consecuta est statim in poenam quasi dyscrasia naturalis in carnem, qua 30
 caro cum sensibus suis incepit rebellare contra spiritum. Caro autem sic
 infecta, cum virtute sua semen debuit informare ad procreationem
 prolis, morbidam qualitatem suam ei impressit, quae semper in ea

ABCDGH

11 haereticarum] haereticorum BCDGH 12 nihilque] nihil A 15 libris] libro G
 15 Donatistas] (sic) scr. ABCDGH 17-18 principaliter proposita] inv. G 18 intellec-
 tum] ad add. B 19 quaedam] quae cum H 21 roborabat] roborant sed in roborabat
 corr. i. m. al. litt. C roborat G 23 contrariando] contradicendo A 25 debilitatus]
 debilitate sed in debilitatus corr. B 25 et] ad D 28 naturalij] naturalis G 29 Et] Ut
 sed exp. et Et sup. lin. al. litt. C 29 inordinatione] deordinatione BCDGH 30 qua]
 quam sed m. eras. D 32 debuit informare] inv. BCDGH 33 qualitatem] om. G
 33-34 in ea remansit] remansit in ea G

15 AUGUST., *Contra duas epistolas Pelagianorum; Contra Iulianum; Contra secundam Iuliani responsonem imperfectum opus; De gestis Pelagii; De gratia Christi et de pecc. orig.; De natura et gratia; De natura et origine animae; De nupt. et conc.; De peccatorum meritis et remissione et de baptismo parvulorum; De perfectione iustitiae hominis; De spiritu et littera* (CSEL 42 et 60; PL 44 et 45). 16 Cf. *supra*, p. 75,7-9.

remansit. Cumque complete dispositum esset et organizatum ad animam
 35 rationalem, et ei infundebatur, ex ipsius animae naturali connexionе cum
 tali carne in ipsa statim pronitatem ad consentiendum carni in peccatum
 concepit, qua parvulus statim aptus erat ad concupiscendum et, factus
 adultus, actu concupisceret. Talis dispositio pronitatis ad peccatum non
 nisi culpa est: in ea enim consistit ratio formalis | omnis culpaе, tam Bad. 38^{rk}
 40 actualis quam originalis. Quomodo tamen | peccata alias distinguuntur C 31rb
 per speciem, bonam habet quaestionem. Simpliciter ergo dicendum quod
 parvuli contrahunt culpam peccati, non solum poenam reatus.

<AD ARGUMENTA>

| Ad argumentum in oppositum, quod «*peccatum formaliter consistit in* Bad. 38^{rl}
 45 *actu voluntatis*, qui numquam fuit in parvulo, nec suus nec alterius»,
 dicendum quod illud dictum «*Peccatum consistit in actu voluntatis*»
 verum est tamquam in causante, non autem tamquam in subiecto, sed in
 ipsa volitiva potentia. Sic ergo dicendum quod peccatum parvuli tam-
 quam in causante primo fuit in actu voluntatis Adae, in quo eramus
 50 omnes materialiter et «*in quo idcirco omnes peccavimus*» secundum
 APOSTOLUM. Unde AUGUSTINUS in fine *De libero arbitrio* peccatum
 originale ostendit quodam modo fuisse voluntarium propter voluntatem
 Adae. Tamquam autem in subiecto, peccatum parvuli originale consistit
 in sua voluntate, non ex actu proprio, sed ex actu voluntatis Adae
 55 imprimendis in voluntate pueri mediante natura carnis cui unitur, licet
 per multos medios, per quos virtus generativa et simul seminis infectiva
 descendit ab Adam usque ad parvulum.

ABCDGH

34 dispositum] dispositionis CG dispositionem H dispositionem sed in dispositum corr. sup.
 lin. al. litt. B 35 naturalij] rationali CDH rationalis G rationali sed in rationalis mut. sup.
 lin. al. litt. B 37 qua] quo GH scr. sed vel quo i. m. al. litt. C 40 distinguuntur]
 distinguitur G 45-46 qui ... voluntatis] om. (hom.) G 46 dictum] om. D
 47 verum] non (?) add. sed eras. D 47-49 non ... causante] om. (hom.) G 49 in actu]
 iter. sed exp. B 50 et] sit H sicut BCDG 50 idcirco] scr. sed exp. D 52 quodam
 modo] quodam GH quodam sed in quodam modo corr. i. m. al. litt. B 55 voluntate]
 voluntatem B 55 mediante ... carnis] materiae carnis sed del. et mediante natura carnis i.
 m. al. man. A 55 licet] atque G

44-45 Cf. *supra*, p. 75,7-9. 50 Rom., v, 12. 51-52 AUGUST., *De lib. arb.*, III, c. 19,
 n. 54 (CC lat. 29, p. 306,23-307,39; CSEL 74, p. 134,6-23; PL 32, 1297).

QUAESTIO 12

UTRUM DIGNI LICENTIARI IN THEOLOGIA,
QUI NON LICENTIANTUR,
ADIPISCANTUR AUREOLAM

Zucc. 64va | Sequuntur quaestiones pertinentes ad aliquos homines specialiter. Et
erant quaedam pertinentes ad eorum bona spiritualia, quaedam vero
pertinentes ad eorum bona carnalia.

Et circa primum erat unum pertinens ad bonum vitae futurae, et duo
alia, pertinentia ad bona vitae praesentis.

Primum erat utrum digni licentiari in theologia, qui non licentiantur,
adipiscantur aureolam.

Et arguitur quod sic, quia virgo adipiscitur aureolam, etsi dignitas eius
ab hominibus non approbatur. Sed promotio ad magisterium per
B 42va licentiam non est nisi quaedam | approbatio dignitatis apud homines.
Ergo etc.

D 26ra Contra. Iudicium Ecclesiae triumphantis conforme est iudicio |
Zucc. 64vb Ecclesiae militantis. Si ergo militans Ecclesia non approbat aliquem
H 37va dignum ad statum magisterii, in quo mereretur aureolam, ergo nec
Ecclesia triumphans. Non ergo adipiscetur aureolam.

<SOLUTIO>

Bad. 38^{rm} | Dicendum ad hoc quod ad promerendum aureolam plus respicitur
G 18vb actus quo meretur, quam status. Unde cuiuscumque | status et conditio-
nis sit homo, si mortem sustinet pro fide et iustitia, meretur aureolam
martyrum. Similiter, cuiuscumque status et conditionis sit virgo, si

ABCDGH

5 specialiter] spiritualiter B 6 spiritualia] spiritualissima *sed in* spiritualia *corr.* B
10 licentiari] *scr. sed in* licentia *mut.* D 13 non] *om. sed sup. lin. al. litt.* C 14 est] *om.*
GH *om. sed sup. lin. al. litt.* B 14 quaedam] quoniam H quoniam *sed del. et* quaedam *i.*
m. al. litt. B quoniam *sed in* quando *mut.* G 17 militantis] militans *sed in* militantis *corr.*
sup. lin. al. litt. D 17 militans] militantis *sed in* militans *corr.* B 17 militans Ecclesia]
inv. BCDGH 18 mereretur] meretur BCDGH 19 triumphans] triumphantis *sed in*
triumphans corr. sup. lin. al. litt. D 21 hoc ... ad] *om. (hom.)* G 21 promerendum]
promovendum sed in promerendum *corr. sup. lin. al. litt.* B 22 et] *om.* BGH
23 iustitia] iustitiam *sed in exp.* D 23-24 aureolam martyrum] *i. m. al. man.* A 24 et]
om. D 24 sit] sic G

25 pudicitiam virginalem custodit propter Deum, meretur aureolam virgi-
num. Similiter ergo docens verbo praedicationis et lectionis alios, ut per
viam veritatis ad vitam aeternam eos perducatur, cuiuscumque status sit,
sive magister, sive non magister, meretur aureolam doctorum. In talibus
enim magis consideratur actus quam status.

<AD ARGUMENTA>

| Ad argumentum in oppositum, quod «*Ecclesia militans non approbat* Bad. 38^{rn}
eum dignum ad magisterium, ergo nec triumphans ad praemium magistro- Zucc. 65ra
rum», dicendum quod si aliquis sit dignus promoveri ad magisterium,
omnibus consideratis, credo, si non promovetur cum aliis, error est non
35 promoventis. Et ideo, si alias docet sicut Ecclesiae expedit extra statum
magisterii, propter actum doctoris, licet non habet statum, aureolam
promeretur. Unde et si non esset omnino dignus | ad tam arduum statum A 61rb
doctoris, cuiusmodi est magistri theologiae, si tamen alias bene facit Zucc. 65rb
actum praedicando et docendo, credo quod bene promeretur aureolam.
40 Si vero per hoc quod non admittitur tamquam dignus ad magisterium,
impeditur ne alias poterit habere locum vel opportunitatem docendi —
licet bonam voluntatem habeat docendi alios —, licet propter bonam
voluntatem suam remuneretur praemio essentiali, ut credo, tamen
aureolam non obtinebit, quia ad promerendum aureolam non sufficit
45 voluntas, sed requiritur actus, ut credo. Quod tamen in se bonam habet
quaestionem.

ABCDGH

27 viam] illam G 27 eos] vos *sed in* eos *corr. sup. lin. al. litt.* B 27 perducatur] producat
sed in perducatur *corr.* D 29 magis consideratur] *inv.* BDGH 32 praemium] primum
GH primum *sed del. et* praemium *i. m. al. litt.* B 34 promovetur] promoveretur G
41 ne alias] *inv. sed in* ne alias *corr.* B 41-42 docendi ... habeat] *om. (homioceph.)* H
42 bonam voluntatem] *inv.* BCDG 42 habeat] *om. sed i. m. eadem manu* A
43 remuneretur] in *add.* BCDGH 43 praemio] *om. sed i. m. al. man.* A 45 Quod
tamen] Quoniam G 45 in se] *om.* D

31-33 Cf. *supra*, p. 78,16-19.

QUAESTIO 13

UTRUM REVELATIO IN SOMNO FIAT
POTENTIAE INTELLECTIVAE VEL IMAGINATIVAE

C 31va | Sequuntur duae quaestiones pertinentes ad bona vitae praesentis,
Zucc. 65ra quarum una pertinet ad bonum intellectus, altera vero ad bonum affectus. 5

Prima erat utrum revelatio in somno fiat potentiae intellectivae vel imaginativae.

Secunda, utrum religio viventium in vita solitaria sit perfectior religione viventium in societate magna. 10

Zucc. 65rb | Circa primum arguitur quod revelatio in somnis fiat virtuti intellectivae, quia secundum COMMENTATOREM De somno et vigilia «ipsa fit immediate a Deo vel per angelum». Talium autem revelatio, quia est perfectissima, videtur quod fiat potentiae perfectiori, cuiusmodi est intellectiva. 15

B 42vb In contrarium est COMMENTATOR dicens quod «si alicui fieret revelatio secundum intellectum, ille esset *aequivoce homo* | cum aliis». Consequens falsum est. Ergo etc.

<SOLUTIO>

Bad. 38ro | Dicendum ad hoc quod revelatio diversimode | potest fieri et facta est 20
Zucc. 65va sanctis: vel secundum diversitatem ipsorum quibus facta est revelatio, vel ipsorum revelandorum, vel populi cui revelatio est proponenda. Et ita facta est | aliquando intellectui sine omni velamine imaginum, sicut facta fuit Moysi, secundum quod dicitur Numerorum XII°: «*Ore ad os loquor ei, palam et non per aenigmata Deum videt*», et David prophetae, 25

ABCDGH

11 virtuti] virtute BGH 14 perfectiori] inferiori G 14 cuiusmodi] cuius sed in cuiusmodi corr. B 18 falsum est] inv. G 18 etc.] et antecedens C 20 ad] iter. sed exp. B 20 est] in add. sed exp. A 21 ipsorum] eorum BCDGH 22 proponenda] scr. sed in proposita mut. sup. lin. al. litt. C 23 sicut] sic AH 25 loquor] loquar BCDGH 25 et²] om. ABCGH om. sed sup. lin. al. litt. D

12-13 AVERR., *De somno et vigilia Paraphr.* (CCAA Vers. lat. 7, p. 102,53-54; Iunt., vi, f. 341). 16-17 *Ibid.* (CCAA Vers. lat. 7, p. 123,41; Iunt., vi, f. 37A). 24-25 Num., xii, 8.

propter quod dictus est «*eximius prophetarum*», ut habetur in glossa super principium Psalmorum; aliquando vero imaginationi in rerum similitudinibus, sicut facta est Ieremiae quando «*vidit ollam succensam ab aquilone*», et similiter aliis prophetis.

30 Unde dicitur in principio glossarum super Psalterium: «*Cum omnes prophetas Spiritus Sancti revelatione constat esse locutos, David prophetarum eximius quodam digniori et excellentiori modo quam alii velut tuba Spiritus Sancti prophetavit. Alii namque prophetae per quasdam rerum imagines ac verborum integumenta, scilicet per somnia ac visiones facta ac*
35 *dicta prophetaverunt, David autem solius instinctu Spiritus Sancti sine omni exteriori adminiculo | suam edidit prophetiam*». Bad. 38vo

Unde de istis duobus modis revelationum | factis prophetis dicitur Numerorum XII°: «*Si quis inter vos fuerit propheta Domini, in visione apparebo ei, vel per somnia loquar ad illum*». Zucc. 65vb

40

<AD ARGUMENTA>

| Ad primum <dicendum> quod, licet revelatio fiat immediate a Deo Bad. 38^{vp}
vel per angelum, nihilominus tamen potest fieri utrique virtuti, sicut congruit, nec perfectio revelantis ad alterum determinat.

| Ad secundum, quod «*cui fieret revelatio apud intellectum, esset aequi-*
45 *voce homo*», dicendum quod hoc dixit iuxta errorem suae philosophiae, quo aestivavit intellectum humanum nihil posse intelligere nisi per faciem inferiorem conversam ad phantasmata. Propter quod posuit quod intellectus sine phantasmate per faciem intellectus superiorem, qua Deum et beatos angelos videbunt sancti in patria, non esset intellectus Bad. 38^{vq}

ABCDGH

26 dictus] Deus H 27 principium] primum BCDGH 27-28 rerum similitudinibus] rebus similibus sed rebus in rerum corr. i. m. A 29 et] i. m. al. man. A 29 similiter] i. m. al. man. A om. BCDGH 32 quodam] quo H 32 et] om. B 35 sine] sive (?) B 38 vos] nos BH 44-45 aequivoce homo] inv. CDG hoc aequivoce BH 46 aestivavit] unum add. sed exp. B existimavit C 48 sine] sive H 48 qua] om. sed i. m. al. litt. B 49 angelos] sanctos G

26 PETRUS LOMBARDUS, *Comm. in Psalmos*, Prol. (PL 191, 55A). 28-29 Ier., i, 13. 30-36 PETRUS LOMBARDUS, *Comm. in Psalmos*, Prol. (PL 191, 55A). 38-39 Num., xii, 6. 44-45 Cf. *supra*, p. 80,16-17.

humanus. Et ideo dicit quod «qui sic intelligeret, aut non esset homo, aut esset *aequivoce homo*». Quod error est et privat hominem visione beata, quae non potest fieri aspiciendo ad phantasmata, sed facie immediate ad superiora conversa.

QUAESTIO 14

UTRUM RELIGIO VIVENTIIUM IN VITA SOLITARIA
SIT PERFECTOR
RELIGIONE VIVENTIIUM IN SOCIETATE MAGNA

D 26rb | Circa secundum arguitur quod perfectior est religio viventium in
Zucc. 65va magna societate, quia perfectior est illa religio in qua perfectius habetur
societas Christi. Haec est illa quae est in vita communi cum multis,
secundum illud quod Christus dixit: «*Ubi duo vel tres congregati sunt in*
Zucc. 65vb *nomine meo, ego | in medio eorum*». Ergo etc.

In contrarium dicebat quod AUGUSTINUS dicit illos sanctiores qui a
conspectu hominum separati, ut liberius orationi et contemplationi
vacant, nulli suum praebent aspectum. Isti sunt religiosi solitarii. Ergo
etc.

Item. Consideratio PHILOSOPHI in Topicis est: «*Si optimum in hoc*
B 43ra *genere est melius optimo in illo, ergo hoc | illo simpliciter melius | est*». 15
Zucc. 66ra Optimus in solitariis melior est optimo in aliis, quia dicit PHILOSOPHUS in

ABCDGH

50 dicit] *i. m. al. man.* A 51 Quod] Per G 51 error est] errorem G 51 hominem] a
add. BCDH ad add. *sed in a mut.* G 52 aspiciendo] quae non add. *sed del.* B 52 ad¹] *om.* B 52 ad²] a *sed in ad corr.* B 5 arguitur] quaeritur an religio viventium in vita
solitaria sit perfectior religione viventium in magna societate. Et arguitur add. H
6-7 religio ... illa] *om. (hom.)* B 6 qua] quam G 9 eorum] sum add. BCDGH
10 contrarium] est add. *sed exp.* A 10-11 a conspectu] aspectu BCDGH 12 sunt]
autem BCDGH 15 illo¹] hoc genere *sed in hoc illo mut.* G 15 illo²] *om.* D illius G
15 est²] Sed add. BCDGH 16 dicit] *om.* A

50-51 AVERR., *De somno et vigilia Paraphr.* (CCAA Vers. lat. 7, p. 123,41; Iunt., vi, f. 37A). 8-9 MATTH., XVIII, 20. 10-12 AUGUST., *De mor. eccl.*, c. 31, n. 66 (PL 32, 1337-1338). 14-15 ARIST., *Topica*, III, c. 2 (Transl. Boethii, ed. L. MINIO-PALUELLO, p. 55,18-21; in ANON., *Auct. Arist.*, ed. J. HAMESSE, 36,51; Iunt., i, p. 2b, f. 52C-D; 117b 33-37).

I^o Politicae: «*Homo solitarius aut deus est et melior quam homo, aut bestia et pessimus*». Ergo etc.

<SOLUTIO>

20 | Quia quaestio ista est de religio|num perfectione, videndum est primo A 61va
quid sit religio et quid perfectio, ut ex his duobus appareat quomodo Bad. 38^{vr}
perfecta dicatur religio, et quae perfectior. C 31vb

Religio est modus | quidam et ordo vivendi sub certae regulae H 38ra
professione et alicuius superioris regimine. Unde dicitur religio quasi
25 quaedam religatio superiori per oboedientiam et Deo per vitae observan-
tiam.

De perfectione dicit CASSIANUS in Collationibus Patrum, coll.^e I^a:
«*Apostolus inquit: «Si distribuero in cibos pauperum omnes facultates
meas et si tradidero corpus meum ut ardeam, caritatem autem non
habuero, nihil | mihi prodest*». Unde liquido comprobatur quod perfectio G 19ra
non statim nuditate nec privatione omnium facultatum seu dignitatum
abiectione contingit, nisi fuerit caritas illa quae in sola cordis puritate
consistit». Ipsa enim secundum Apostolum «*est vinculum perfectionis*».
«*Pro hac solitudo sectanda est. Pro hac ieiunia et vigiliis et labores debere*
35 *nos suscipere noverimus*, insuper et vincula et carceres et demum, si opus
est, mortis subire supplicium, uti scilicet per illa ab universis passionibus
noxiis illaesum parare cor nostrum et conservare possimus, et ad

ABCDGH

17 est] *om.* BDG 21 his] eis G 22 perfectior] fector D fector *sed in perfectior corr. al.*
litt. B 23 Religio] Regio *sed in Religio corr. sup. lin. al. litt.* BD 23 modus quidam]
inv. G 23 et ordo] *sup. lin. al. man.* A 24 alicuius] aliquis *sed in alicuius corr.* C
24 superioris] sanctioris H 30 liquido] compo add. D 30 comprobatur] approbatur A
31 statim] *scr. sed in stat in mut.* CD 32 sola] *om. sed sup. lin. al. man.* A 32 puritate]
caritate *sed in puritate corr. sup. lin. al. litt.* B 33 perfectionis] perfectum *sed vel*
perfectionis *sup. lin. sed perfectum vel exp.* A 34 debere] orbe G 35 demum]
deinde BCDGH 36 est] *scr. sed exp.* C 36 subire] periculum add. *sed exp.* G
36 scilicet] *om.* A 37 illaesum] illum G 37 possimus] possumus BCDG

17-18 ARIST., *Polit.*, I, c. 2 (ed. F. SUSEMIHL, p. 7,11-12, p. 10,3-5; in ANON., *Auct. Arist.*, ed. J. HAMESSE, 15, 8; Iunt., III, f. 227A, f. 227D; 1253a 3-4, 1253a 27-29). 28-33 IOANNES CASSIANUS, *Collationes*, I, c. 6 (CSEL 13², p. 12,22-29; PL 49, 488B-C). 28-30 I Cor., XIII, 3. 33 Col., III, 14. 34-38 IOANNES CASSIANUS, *Collationes*, I, c. 7 (CSEL 13², p. 13,7-12; PL 49, 489A).

perfectionem caritatis istis gradibus conscendere». «Igitur ieiunia, vigiliae, meditatio scripturarum, nuditas ac privatio omnium facultatum et cetera huiusmodi non perfectio, sed perfectionis instrumenta sunt, quia non in ipsis consistit illius finis, sed per illa pervenitur ad finem. In cassum igitur haec exercitia molietur quisque his velut summo bono contentus, habens quidem disciplinae illius instrumenta, finem vero, in quo omnis omnis vitae suae actus dirigit et secundum tale genus vitae in quadam praerogativa regulas disciplinae huius custodit, de hoc dicimus quod in statu perfectionis sit. Qui duplex est, secundum quod dupliciter homo iuxta regulas illius disciplinae vivit.

Est enim quidam status perfectionis acquirendae, quidam vero perfectionis exercendae. In primo enim homo per opera virtutis ad perfectionis habitum tendit. In secundo vero ex habitu perfectionis acquisito, quae homini in vita ista competit, iam opus perfectionis agit. De quorum statuum comparatione, nihil ad praesens.

Bad. 38^{VS} | Est autem status religionis sive perfectionis acquirendae qui institutus est ad rudes animos, etiam a saecularibus artibus translatos, omnino ad mandatorum Dei et moralium institutionum observantias inexercitatos erudiendum | per instrumenta virtutum sub certae professionis regula.

B 43rb Status vero perfectionis exercendae duplex est, secundum quod duplex Zucc. 66rb est genus vitae et duplex genus operis perfectionis in illis exercitae: opus scilicet vitae activae et contemplativae. Status perfectionis exercendae vitae activae praelatorum est in publico conversantium. Status vero perfectionis <exercendae> vitae contemplativae anachoretarum est in so-

ABCDGH

38 conscendere]consendere Bcontendere G 38 Igitur]Sibi G 38-39 ieiunia vigiliae]inv. C 39 meditatio]medio sed in meditatio corr. al. litt. B med cum lac. G medicus H 40 non]f add. sed exp. G 42 quisque]quisquisque sed quis exp. B 43 quidem]qualis BCH quo D 43 omnis]eis D 45 omnis]omnes BCDGH 45 vitae]scr. sed seq. lac. quam al. man. del. A 45 quadam]qua sed in quadam corr. sup. lin. A 46 huius]huiusmodi G 47 dupliciter homo]inv. BCDGH 48 illius disciplinae]inv. H 50 exercendae]exercendae H 51 acquisito]acquisita BDGH acquisita sed in acquisitae mut. C 51 quae]qui sed in quae corr. A qui BCDGH 52 perfectionis]perfectum BCDGH 53 praesens]status perfectionis acquirendae add. sed del. A 55 rudes]rudos H 55 artibus]actibus A arcibus H 57 professionis]perfectionis BCDGH 58 est]om. ABDGH om. sed post perfectionis inser. C 59 vitae]om. BDG 59 et ... genus]scr. sed exp. B 59 operis]operatio G 60 perfectionis]eum add. sed exp. D 60 exercendae]i. m. al. man. A

38-44 Ibid. (CSEL 13², p. 14,5-13; PL 49, 490A).

litudine degentium. De quorum comparatione, adhuc nihil ad praesens.

65 Sed statum anachoretarum et religiosorum videtur tangere quae-
tio. Sed non tangit, ut mihi | videtur. Statum enim anachoretarum H 38rb
statum religionis non reputo, quamvis religiosi viri sint anachoretae,
sicut nec statum praelatorum, licet praelati possint esse religiosi viri.

Anachoretae enim sunt qui, in religione vel alibi religiose vivendo, iam perfecti facti sunt et instinctu Spiritus Sancti, dimissa fratrum et humanae societatis congregatione, ad artissimae solitudinis secretum convolant et ab humano consortio, quantum vita mortalis patitur, sese sequestrant, | ut liberius Deo orationibus et devotionibus vacent. Qui C 32ra
nullius religionis regulis in quantum tales sunt specialiter astricti, sed tamquam onagri in montibus liberi et viri iusti, quibus non est lex posita,
75 solius Spiritus Sancti ductu reguntur, quia, secundum APOSTOLUM, «ubi Spiritus Dei, ibi libertas», et, <ad> Galatas V^o, «Si Spiritu ducimini, |
non estis sub lege». Bad. 39^{rs}

Unde beatus BENEDICTUS | in principio Regulae suae distinguens A 61vb
monachos coenobitas, quorum nomine omnes religiosi ex statu religionis intelliguntur, ab anachoretis, dicit quod «primum genus monachorum,
80 scilicet coenobitarum, hoc est monasteriale, militans | sub regula vel
abbate. Deinde secundum genus est anachoretarum, horum scilicet qui iam D 26va
non conversionis fervore novitio, sed monasterii probatione diuturna didice-
runt contra diabolum, multorum solatio iam docti, pugnare et, bene instructi
85 fraterna ex acie ad singularem pugnam eremi, securi iam sine consolatione
alterius sola manu vel brachio contra vitia carnis vel cogitationum Deo auxiliante sufficiunt pugnare». Unde anachoretae in quantum huiusmodi omnino status alterius sunt quam coenobitae et religiosi ex statu. Et ideo

ABCDGH

63 adhuc] om. BCDGH 66 religiosi] anachoretae add. sed exp. H 67 possint] possunt G 67 religiosi viri] inv. BCDGH 68 sunt qui] inv. sed in sunt qui corr. B 68 religiose] religiosi sed in religiose corr. B religioseque sed in religiose corr. D 70 artissimae] arctissimae ABCDG 71 convolant] post corr. scr. D convolutum G 72 sequestrant] sequant sed in sequestrant corr. H 72 Qui] Quae BCDGH 73 regulis] om. D 73 specialiter] spiritualiter B 73 astricti] abstracti sed in astricti corr. B 76 Dei] sancti sed del. et in Domini mut. i. m. al. litt. D 76 ducimini] duci mivi (?) H 80 dicit] om. sed i. m. al. litt. D 80 quod ... genus] iter. B 80 genus] et add. C 82 qui iam] quidam sed in qui iam corr. D 83 conversionis] conversio vis H 83 novitio] novitio H 85 securi] scuri sed in securi corr. sup. lin. al. litt. BD 87 Unde] om. B 88 religiosi] religiose D

75-76 II Cor., III, 18. 76-77 Gal., v, 18. 80-87 BENEDICTUS, Regula, c. 1, n. 1-5 (CSEL 75, p. 18-19; PL 66, 245A-B). 88-90 Ibid., c. 1, n. 13 (CSEL 75, p. 20; PL 66, 246B).

beatus BENEDICTUS statum anachoretarum omittendum dicit, cum de statu coenobitarum intendit prosequi.

90

Unde si aliqui in modicis congregationibus viventes sub regula et abbate vivunt, in quantum huiusmodi, non anachoretae sunt, sed coenobitae, licet quandoque in aliquo congruunt cum statu anachoretarum. Bene enim possunt status perfectionis exercendae mixti esse cum statibus perfectionis acquirendae et, secundum hoc, religio una perfectior esse potest altera, ut alias poterit exponi. Sed sufficit nobis ad praesens quod anachoretae in quantum huiusmodi non possunt dici | ex genere status coenobitae sive religiosi. Propter quod status anachoretarum ad istam quaestionem non pertinet, quae est de perfectione religiosorum in quantum sunt in statu religionis sive alicuius religionis. Anachoresis enim religio dici non potest, licet forte aliquid maius.

95

00

Ut enim ex dicto verbo beati BENEDICTI patet, ad statum anachoreticum nullus | idoneus est nisi qui super ceteros in statu religionis coenobiticae iam perfectus est.

Zucc. 66^{va}Bad. 39^{ft}H 38va

5

| Hinc dicit HIERONYMUS in epistola ad Rusticum: «Nunc monachi cunabula moresque | discutimus, qui in adolescentia sua iugum Christi collo suo imposuit. Primumque tractandum est an solus, an cum aliis in monasterio vivere debeas. Mihi placet ut habeas sanctum contubernium, nec ipse te doceas et absque doctore ingrediaris viam quam numquam ingressus es, statimque ad alteram partem declinandum sit et errorem patiaris. In solitudine statim subrepiit superbia, et si parumper ieiunaverit hominemque non viderit, putat se esse alicuius momenti, omnes inferiores putat. Quid igitur? Solitariam vitam reprehendimus? Minime, quippe quam saepe laudamus. Sed de iugo monasteriorum huiusmodi volumus egredi milites quos eremi dura rudimenta non terreant, qui specimen

10

15

ABCDGH

89 cum] tum H 92 abbate] abesse sed del. et abbate i. m. D 93 congruunt] conveniunt BCDGH 96 potest] om. BCDGH 96 nobis] vobis H 99 de] om. G 2 Ut] Unde BCDGH 2 enim] om. B om. sed sup. lin. al. litt. D 2 ex ... patet] patet ex ... Benedicti BCDGH 2-3 anachoreticum] anachoretarum G 3 qui] quia sed in qui corr. G 4 coenobiticae] coenobitae BDG 10 et] om. sed sup. lin. al. litt. D 11 patiaris] pastiarum G 11 et] etiam BD 11 ieiunaverit] ieiuniaverit D 12 hominemque] hominem quem sed in hominemque corr. B 12 inferiores] esse add. sed exp. H 13 putat] om. BG om. sed i. m. al. litt. D 13 igitur] ergo D 13 vitam] om. sed i. m. al. man. A om. G 13 reprehendimus] comprehendimus C 15 specimen] scr. in lac. al. man. A scriptum G

2 Cf. supra, p. 85,80-87. 5-19 HIERONYMUS, *Epist.* 125, n. 8-9 (CSEL 56, p. 127,15-129,3; PL 22, 1078).

conversationis suae multo tempore dederint, qui omnium fuerint minimi ut primi omnium fierent, quorum habitus, sermo, vultus, incessus, doctrina virtutum est, qui nesciunt portenta confingere ut apud homines miraculum sui faciant et exinde lucra sectentur».

- 20 Idem in epistola ad Demetriadem: «Solet inter plerosque certamen esse utrum solitarii an cum multis vita sit melior. Quarum prior quidem praefertur secundae», quoniam, ut dicit CASSIANUS in prologo Collationum: «A coenobiis anachoresis et ab | activa vita quae in C 32va congregationibus exercetur, contemplatio Dei maior atque sublimior est».
- 25 Sed, ut continuo subdit HIERONYMUS: «Viris quidem periculosa est, ne abstracti ab hominum frequentia sordidis et impiis cogitationibus pateant et pleni arrogantiae ac supercilii cunctos despiciant. Quanto magis feminis, quarum mutabilis fluctuansque sententia, si suo arbitrio relinquatur, cito ad deteriora dilabatur!» Unde Demetriadi, quae ad talem vitam anhelabat,
- 30 dissuasit, «quamquam», ut dicit in principio epistolae, «puellares annos fidei ardore superavit | et inde coeperit, ubi alias desisse perfecte A 62va consummatae virtutis est». Ad quam in fine epistolae dicit: «Graves feminae, et maxime viduae ac virgines, tibi comites eligantur, quarum probata est conversatio, sermo moderatus, sancta verecundia».
- 35 Unde et de perfectione vitae anachoreticae dicit AUGUSTINUS De moribus Ecclesiae: «Multi usque adeo Dei amore flagrant, ut eos in summa continentia atque mundi huius incredibili contemptu etiam | B 43va

ABCDGH

16 conversationis] post corr. scr. A 16 qui] om. sed i. m. al. litt. B 16 fuerint] fuerunt BCDGH 17 incessus] et cessus C 19 sui] suum G 20 Demetriadem] Demetridem ABD Democridem sed in Democridem mut. sup. lin. C 21 an] aut G 21 Quarum] Quorum BCDGH 23 et] om. H 25 quidem] qualis BCDH 26 pateant] patent G 27 pleni] plene BG plene sed in pleni corr. D 28 mutabilis] imitabilis G 28 arbitrio] arbitrio C 28 relinquatur] relinquuntur G 29 Demetriadi] Demetriade ABCDH Demetriade sed in Demetriadem mut. al. litt. C 29 anhelabat] eam add. BCDGH 30 quamquam] quam quoniam D 31 superavit] superant sed in superavit corr. i. m. al. man. A 31 desisse] decisse BG decisse sed in desisse corr. al. litt. D 32 consummatae] conservante G 32 in] om. sed sup. lin. al. litt. B 34 sancta verecundia] sat verecundia sed del. A om. BCDGH 35 anachoreticae] anachoretae BDGH anachoretae sed in anachoreticae corr. C 37 etiam] et H

20-22 HIERONYMUS, *Epist.* 130, n. 17 (CSEL 56, p. 197,26-27; PL 22,1121). 23-24 IOANNES CASSIANUS, *Collationes*, Prol. (CSEL 13², p. 4,7-9; PL 49, 479B). 25-27 HIERONYMUS, *Epist.* 130, n. 17 (CSEL 56, p. 197,28-198,1; PL 22,1121). 27-29 *Ibid.* (CSEL 56, p. 198,4-6; PL 22, 1121). 30-32 *Ibid.*, n. 1 (CSEL 56, p. 176,11-13; PL 22, 1107). 32-34 *Ibid.*, n. 18 (CSEL 56, p. 199,1-3; PL 22, 1121-1122). 36-56 AUGUST., *De mor. eccl.*, c. 30, n. 64, — c. 31, n. 67 (PL 32, 1337-1338).

solitudo delectet, quid est, quaeso, quod vident, qui non possunt hominem non diligere et tamen possunt hominem non videre? Profecto, quidquid illud est, praestantius est rebus humanis, cuius contemplatione potest homo sine homine vivere. Quis enim nescit summe continentium hominum christianorum multitudinem per totum orbem in dies magis magisque diffundi et in Oriente maxime atque | Aegypto? Qui secretissimi penitus ab omni hominum aspectu, pane solo, qui eis per certa intervalla temporum affertur, et aqua | contenti, desertissimas terras incolunt perfruentes colloquio Dei, cui puris mentibus inhaeserunt, et eius pulchritudinis contemplatione beatissimi, quae nisi sanctorum intellectu percipi <non> potest. Videntur nonnullis res humanas plus quam oportet, deseruisse, non intelligentibus quantum nobis eorum animus in orationibus prosit et vita ad | exemplum, quorum corpora videre non sinimur. Hoc excellens fastigium sanctitatis, cui non sua sponte mirandum et honorandum videtur? In tantum processisse temperantiam et continentiam sanctissimorum catholicae fidei christianorum, ut restringenda nonnullis et quasi ad humanos fines revocanda videatur, et usque adeo super homines illorum animos evasisse ab his etiam, quibus non displicet, iudicatur. Sed si hoc excedit nostram tolerantiam, quis non illos miretur?» Etc.

De his etiam HIERONYMUS in epistola ad Eustochium virginem, ubi distinguit tria genera monachorum sicut distinguit ea beatus BENEDICTUS in principio Regulae suae, dicens: «De coenobiis exeuntes, excepto pane et sale, amplius ad deserta nihil proferunt. Huius vitae auctor Paulus, illustrator Antonius et, ut ad superiora conscendam, princeps Ioannes Baptista fuit».

ABCDGH

38 delectet] delectent G 38 qui] quae G 38 hominem] perfectio quidquid add. sed exp. et del. B 39 non²] om. G 39 videre] videtur sed in videre corr. i. m. al. litt. B 39 Profecto] Perfectio BG 43 maxime] magis BCDGH 43 omni] omnium BCDG 43-44 omni hominum] hominum omnium H 44 certa] cetera BG 44 certa ... affertur] cetera valla temporamitur sed del. et affertur per certa temporum intervalla i. m. al. litt. D 45 aqua] a quo D 48 nonnullis] nonnullus sed in nonnullis corr. sup. lin. al. litt. BD 48 plus] post G 48 oportet] opus BCDGH 48 non] ut H 49 nobis] vobis H 49 exemplum] exempla B 54 adeo] ad eos ABCDGH 54 animos] animus ABCDGH 54 evasisse] evasisset BCDGH 55 iudicatur] indicatur G 55 excedit] om. sed i. m. al. litt. sed post nostram inser. C 60 nihil] om. G 61 ut] om. B 61 superiora] post corr. scr. D 61 conscendam] post corr. scr. D

58 HIERONYMUS, Epist. 22, n. 34 (CSEL 54, p. 196,10-197,2; PL 22, 419). 58-59 BENEDICTUS, Regula, c. 1, n. 2-5 (CSEL 75, p. 18-19; PL 66, 245A-B). 59-62 HIERONYMUS, Epist. 22, n. 36 (CSEL 54, p. 200,12-15; PL 22, 421).

Sic ergo, ut patet ex iam inductis auctoritatibus, | anachoresis est aliud aliud et maius qualibet coenobitica sive monastica religione viventium in vita communi.

| Et sic quaestio ista mota inter religiosos viventes in coenobica congregatione in quantum huiusmodi debet tractari. De quibus potest intelligi dupliciter.

Uno modo, ut intelligatur religio solitaria viventium in nemoribus et locis desertis remotis a conversatione populi, intelligatur autem religio viventium in societate magna eorum qui commorantur in civitatibus et strepitu populorum.

Alio | vero modo, ut intelligatur religio solitaria, quando est in uno coenobio paucorum congregatio, quae respectu multitudinis congregatorum in alio solitudo appellatur.

Et est tunc in isto secundo casu dicendum quod, cum religio in quantum religio non est nisi status perfectionis acquirendae et eorum qui sunt in acquirendo perfectionem per exercitium et instrumenta virtutum, et ita tamquam imperfectorum in quantum huiusmodi indigentium fratrum consolatione et adiutorio — licet forte multi sint perfecti in eis, qui sufficerent | ad statum perfectionis exercendae —, quia igitur indigentes adiutorio et consolatione copiosius et facilius et expeditius ea habere possunt in religione ubi est multorum fratrum congregatio — dico ad bona promoventium et in nullo distrahentium —, quam in religione solitaria, ubi est paucorum fratrum congregatio, dicendum quod, quantum est ex dispositione paucitatis sive solitudinis et multitudinis — quae in quantum huiusmodi solum materialiter faciunt differre religiones vel coenobia ad invicem —, perfectior est religio congregationis multorum fratrum, sive comparando inter se diversa coenobia

ABCDGH

64 qualibet] quamlibet sed in qualibet corr. B quolibet G 64 coenobitica] coenobita BCDGH 66 Et] scr. sed in per (?) aliud (?) mut. i. m. al. litt. D 66 coenobica] coenobita BDGH scr. sed in coenobitica mut. C cf. A. BLAISE, Dictionnaire latin-français ..., 1967, p. 163; R.E. LATHAM, Revised Medieval Latin Word-List ..., 1973, p. 79. 69 et] in G 70 autem] alio modo ACDGH alio modo sed del. et autem i. m. al. litt. B 71 et] in BCDGH 72 populorum] om. BG om. sed i. m. al. litt. D 75 alio] quo G 76 isto] illo sed in isto corr. G 80 sint] sunt D 83 religione] regione C 84 ad] sup. lin. al. man. A om. BCDGH 84 promoventium] promovens sed in promoventium corr. sup. lin. al. man. A promovens BCDGH 84 distrahentium] distrahens sed in distrahentium corr. sup. lin. al. man. A distrahens BCDGH 85 paucorum fratrum] fratrum pauperum sed pauperum in paucorum corr. i. m. al. litt. B 87 quae] om. G 89 comparando] comparatio G

63 Cf. supra, p. 86,2-88,62.

Zucc. 67ra eiusdem | generis, sive eiusdem modi religionis, sive diversi generis. Forte 90
 A 62rb tamen in religione solitaria, | ubi est paucorum fratrum congregatio,
 potest esse maior perfectio per aliquid aliud reformans, in quantum
 scilicet religio solitaria quodam modo magis communicat cum statu
 perfectionis exercendae in vita contemplativa anachoretarum, quam
 communicet religio multorum congregatorum; sicut e converso religio 95
 multorum congregatorum potest esse perfectior quam sit aliqua religio
 solitaria paucorum sive etiam multorum, in quantum ipsa communicat
 quodam modo cum statu perfectionis exercendae in vita activorum
 praelatorum, secundum quod alias potest declarari.

Bad. 39^{vx} | Si vero religio solitaria viventium extra civitates in locis desertis, sive 00
 G 19va sint multi fratres, sive pauci, | comparetur ad religionem viventium in
 civitatibus et tumultu populi, sic, cum, ut dictum est, religio in quantum
 religio sit status perfectionis acquirendae et ei semper fert impedimentum
 populi saecularis conversatio, dico quod religio sic solitaria, in quantum
 est extra civitates et populi tumultum, perfectior est illa quae degit in 5
 tumultu populi. In hoc enim status religionis, in quantum est religio et
 status perfectionis generandae, non considerata ea ut communicans cum
 statu perfectionis exercendae, semper tanto est perfectior, quanto habet
 plura promotiva et pauciora impeditiva ad perfectionem citius et facilius
 acquirendam. 10

Unde dicit beatus BERNARDUS in epistola ad Sugerium abba-
 tem Sancti Dionysii: «*Clastrum ipsum frequenter stipari militibus,*
urgeri negotiis, iurgiis personare, patere interdum et feminis, quid inter
haec caeleste, quid divinum, quid spirituale poterit cogitari? Iuge quippe
silentium et ab omni strepitu saecularium perpetua quies cogit caelestia 15
meditari».

Unde super illud Canticorum III°: «*En lectulum Salomonis*»,

ABCDGH

92 aliud] ergo G 2 cum] est H est sed exp. et cum sup. lin. al. litt. B est sed del. et cum i.
 m. al. litt. D est sed vel cum i. m. al. litt. C 3 fert] sit sed exp. et fert sup. lin. al. man. A
 sunt CDGH om. sed sit i. m. al. litt. et post impedimentum inser. B 4 sic] sit (?) B
 5 populi] post corr. scr. D 6 religionis ... est] iter. G 7 generandae] generata G
 7 communicans] communicant BCDGH 8 quanto] quando B 9 impeditiva] impedi-
 menta G 9 citius] cuius sed in citius corr. B 13 negotiis] negotii G 13 et] in G
 14 quid'] om. G 17 lectulum] post corr. scr. D

2 Cf. supra, p. 84,54-57. 12-16 BERNARDUS CLARAEVALLENSIS, Epist. 78, n. 4 (ed.
 J. LECLERCQ, 7, p. 203,21-26; PL 182, 193B-C). 17 Cant., III, 7.

Glossa: «*Dum anima a mundi strepitu se dividit, locum, in quo Sponsus
 quiescat, in se componit*».

20 Idem in epistola ad Henricum Maguntinum archiepis-
 copum: «*Monachus non docentis, sed plangentis habet officium, quippe
 cui oppidum carcer esse debet et solitudo paradisus*».

Et HIERONYMUS | in epistola ad Rusticum: «*Unusquisque suo D 27ra
 sensu ducitur. Mihi oppidum carcer est et solitudo paradisus*».

25 Item BERNARDUS ad Henricum Senonensem archiepiscopum: | «*Labor B 44rb
 et latebrae et voluntaria paupertas, haec sunt monachorum insignia, haec
 vitam solent nobilitare monasticam*».

Unde religio talis solitudinis, cum eo quod est perfectior ad perfectio-
 nem generandam, etiam est perfectior in quantum communicat cum
 30 statu anachoretarum ad perfectionem vitae contemplativae exercendam,
 | ita quod solum in unico religio in oppidis et strepitu populi custodita C 32vb
 praecellit solitariam, si scilicet comminice in aliquo cum statu praelato-
 rum ad perfectionem vitae activae exercendam. «*Difficillimum enim est
 talem conservare vitae tenorem, ut, etsi in medio urbis quis videatur habita-*
 35 *re, quasi in eremi tamen | quiescat vastitate, et inter solitudines montium H 39rb
 secretaque convallium*», sicut de quibusdam dicit CHRYSOSTOMUS super Zucc. 67rb
 Matthaei cap.^m II^{um}.

<AD ARGUMENTA>

| Ad primum obiectum, quod «*perfectior est religio multorum, quia in ea* Bad. 39^{vy}
 40 *perfectius habetur Christi societas*», dicendum quod Christi societas

ABCDGH

20 Maguntinum] Maguntinensem G 21 non] om. sed i. m. C 22 cui] qui sed del. et cui
 i. m. al. litt. B 24 est] om. BCDGH 27 nobilitare] ni nobilitare sed ni exp. et del. A
 31 custodita] constituta custodita sed constituta exp. A 33 enim est] inv. B 34 etsi]
 si G 35 eremi tamen] eremitam H 35 tamen] om. BDG 39 ea] eo B

18-19 Glossa ord. in Cant., III, 1 (3, 1849A; PL 113, 1142C). 21-22 BERNARDUS
 CLARAEVALLENSIS, Epist. 365, n. 1 (ed. J. LECLERCQ, 8, p. 321,3-4; PL 182, 570B).
 23-24 HIERONYMUS, Epist. 125, n. 8 (CSEL 56, p. 126,20-127,1; PL 22, 1078).
 25-27 BERNARDUS CLARAEVALLENSIS, De moribus et officio episcoporum (Epist. ad Henr.
 Senon. archiep.) (ep. 42), c. 9, n. 37 (ed. J. LECLERCQ, 7, p. 130,21-22; PL 182, 835A).
 33-36 IOANNES CHRYS., In Matthaeum homiliae, hom. 6, n. 5 (ed. D. ERASMUS, 2, p. 43B;
 PG 57, 68). 39-40 Cf. supra, p. 82,5-9.

habetur a quocumque in tantum quantum sibi aperuerit ostium cordis per caritatis dilatationem, iuxta illud in I o a n n e: «Ego sto ad ostium. Si quis mihi aperuerit, intrabo ad illum et cenabo cum illo». Cor autem aperitur Christo per caritatis dilatationem tam erga proximum in vita activa quam erga Deum in vita contemplativa, et ita utrobique habetur caritas Christi. Et ita utrobique habetur societas Christi, et etiam in eodem genere vitae, sive activae sive contemplativae, tam in congregatione multorum quam paucorum, sive etiam in contemplativa omnino solitaria. (De cuius comparatione ad aliam contemplativam sive etiam ad activam, nihil ad praesens, sed solummodo de comparatione activae et contemplativae congregatorum in paucitate et multitudine, in quibus fratres per exercitium in campo actionis et opera virtutum ascendunt ad gradus contemplationis et ad illos se disponunt, ita quod in illis contemplatio sit principalis intentione, | etsi quandoque sit actio magis in exercitio). Et quia status perfectionis acquirendae principaliter consistit in tendendo ad perfectionem quam utendo ea, et in tendendo plus adiuvat, ut dictum est, maior fratrum congregatio, ideo absolute religio magnae congregationis, in quantum religio, perfectior est quam solitaria paucorum, ut dictum est. Quod et bene concludit argumentum. Quod tamen status coenobicus sit perfectior anachoretico, ex hoc concludi non potest, quia actus solitariae contemplationis ad Deum multo amplius potest dilatare cor ad Christum suscipiendum quam quicumque actus dilectionis ad proximum.

Bad. 40^{ry}A 62^{va}Bad. 40^{rz}

| Argumenta duo in oppositum non probant nisi quod solitaria vita anachoretarum vel solitaria religio paucorum in quantum habet aliquid anachoreticae contemplationis, in exercendo videlicet perfectionem vitae

ABCDGH

41 in] et G 41 tantum] etiam tamen G 41 aperuerit] aperierit sed in aperuerit corr. sup. lin. al. man. A 42 dilatationem] dilationem D dilationem sed in dilatationem corr. i. m. al. litt. B 42 ostium] et pulso add. G 44 aperitur] aperietur B aperiatu G 44 Christo] et add. ABGH 44 dilatationem] dilationem sed in dilatationem corr. sup. lin. BD 48 etiam] et G 52 ascendunt] ostendunt BDH ostendunt sed in ascendunt corr. i. al. litt. C 54 principalis] in add. C 54 sit actio] inv. BCDGH 54 actio magis] inv. sed in actio magis corr. A 54 in] et sed exp. et in sup. lin. G 56 tendendo¹] cre tenendo sed cre exp. C 56 plus] plusquam G 57 maior] maiorum BCDGH 57 ideo] idcirco BCDGH 59 et] om. G 60 coenobicus] coenobiticus BCDGH 65 vel] etiam sed exp. et vel i. m. B 66 anachoreticae] anachoretae CDGH anachoretae (?) B 66 in] om. BCDGH

42-43 *Apoc.*, III, 20. 57 Cf. *supra*, p. 89,76-90,90. 59 Cf. *Ibid.* 64 Cf. *supra*, p. 82,10-83,18.

contemplativae, perfectior sit religione multorum congregatorum, (qui ad exercendam | perfectionem contemplativae magis ex consortio impediunt quam promovent, propter quod, ut dictum est, religiosi perfecti transferunt se ad solitariam vitam et fiunt anachoretae). Quod forte verum est maxime de religione paucorum habitantium in locis secretis quasi eremitae, et indubitanter verum est secundum praedictas auctoritates HIERONYMI. Sed non determino ad praesens.

Non tamen possunt probare quod religio solitaria paucorum, in quantum religio, perfectior sit religione plurium congregatorum. In quantum enim huiusmodi, sanctiores sunt et citius acquirentes perfectionem habitantes cum multis quam cum paucis, et optimus istorum melior est optimo illorum, et citius fit coenobita dispositus in congregatione multorum ut sit bonus anachoreta, quam in congregatione paucorum in quantum huiusmodi, sive in eodem genere religionis, sive in diversis.

Nec etiam possunt argumenta probare quin | religio multorum congregatorum possit esse multo perfectior etiam forte vita anachoretarum, in quantum communicat quodam modo cum statu vitae activae utendae perfectionis praelatorum, vel ad minus quin possit esse multo perfectior qualibet religione alia congregatorum citra | vitam excellentem anachoretarum.

Nec etiam possunt concludere quin regulariter hominibus a saeculari vita recedentibus et perfectionem sibi acquirere volentibus multo melior sit et sanctior vita monastica cum multis quam anachoretica. Licet enim fortassis vita anachoretica sit perfectior in se, et dispositio ad ipsam, multi tamen in monastica proficerent per aliorum societatem, qui per se in anachoretica deficerent, et fierent deteriores in vita anachoretica quam in vita | saeculari. Regulare enim est quod ibi defectus est maior, ubi maior natus est esse profectus, dicente beato AUGUSTINO in epistola ad Hipponenses: «*Simpliciter fateor caritati vestrae coram Domino*

ABCDGH

67 qui] quae G 68-69 impediunt] impediuntur sed ur eras. A 72 secundum] si C 75 sit] est sit sed est exp. B 75 religione] religio G 76 enim] om. sed i. m. al. litt. B 76 sanctiores] satisfactores G 80 genere] gratiae B gratiae sed del. et genere i. m. al. litt. CD 87 etiam] et D 89 sanctior] securior G 91 in] sup. lin. al. man. A lac. sed i. m. al. litt. C 91 per¹] propter BCDGH 92 vita] saeculari add. (homioceph.) sed exp. D 94 esse profectus] inv. G

69 Cf. *supra*, p. 85,68-72. 72-73 Cf. *supra*, p. 87,20-22, p. 88,59-62. 95-98 AUGUST., *Epist.* 78, n. 9 (CSEL 34², p. 341,14-342,1; PL 33, 272).

Deo nostro, qui testis est super animam meam: ex quo Deo servire coepi, quomodo difficile sum expertus meliores quam qui in monasteriis profecerunt, ita non sum expertus peiores quam qui in monasteriis ceciderunt». Unde propter perfectionem anachoresis dicit PHILOSOPHUS in I^o Politicae, ut assumptum erat in argumento: «Nullo indigens communicare propter per se sufficientiam, aut deus est aut melior quam homo». 00

Unde regulariter vita anachoretica a nullo imperfecto aggredienda est, nec ante supplantationem vitiorum in vita monastica cuiquam suadenda. Sed tunc demum, cum «*quisque Iacob illius intelligibilis nomen carnalium vitiorum supplantatione promeruit, divinae iam puritatis intuitu ad meritum et, ut ita dixerim, dignitatem transeat Israelis*», secundum quod dicit CASSIANUS in prologo Collationum.

B 44^b Mulieribus autem propter sexus fragilitatem omnino est interdicenda, | sed consortium coenobiticum eis est suadendum, et potius plurimarum quam paucarum, dicente BERNARDO in epistola ad quandam monialem: «*Relatum est mihi te quasi asperioris vitae desiderio tuum monasterium velle deserere. Potes in hac re | zelum Dei habere, ut excusabilis sit tua intentio, sed quomodo secundum scientiam tua talis voluntas impleatur, omnino non video. «Cur?» inquis. «Non est sapere: ut opulentiam, ut urbis frequentiam, ut pingua fugiam et delicias? An non mea mihi pudicitia tutior erit in eremo, ubi in pace cum paucis aut sola conversans, soli | placeam cui me probavi?» Nequaquam. Nam volenti perperam agere et desertum abundantiam habet et nemus umbram. Malum* 10 15

ABCDGH

96 nostro] meo *sed exp. et nostro i. m. al. man.* A 96 testis est] inv. D 99 anachoresis] anachoretis BCH anachoretis *sed in anachoresis corr.* D 1 per] om. H 1 sufficientiam] om. *sed i. m. al. litt.* D 2 regulariter] regularis G 2 anachoretica] anachoreta D 2 imperfecto] perfecto *sed in imperfecto corr. sup. lin.* G 3 ante] autem DGH autem *sed del. et ante i. m. al. litt.* B 3 suadenda] facienda *sed exp. et suadenda i. m. al. man.* A 5 promeruit ... meritum] om. *sed i. m. al. man.* A 5 promeruit] promeruerit BCDGH 9 plurimarum] plurimorum BCDGH 10 paucarum] paucorum BCDGH 11 Relatum] Quia elatum H 12 deserere] deserente G 13 tua²] tuam BG 14 video] modo *sed in video corr.* D 14 inquis] inquit *sed in inquis corr. sup. lin.* G 16 in pace] in pauce *sed u exp.* D 18 perperam] praeparam H 18 desertum] defectum BCGH defectum *sed in defectus mut. sup. lin. al. litt.* D 18 abundantiam] habentiam *sed in abundantiam corr. i. m. al. litt.* B 18 Malum] Malam G

00 Cf. *supra*, p. 82, 16-83, 17. 00-1 ARIST., *Polit.*, I, c. 2 (ed. F. SUSEMHL, p. 10, 3-5, p. 7, 12; Iunt., III, f. 227D, f. 227A; 1253a 28-29, 1253a 4). 4-6 IOANNES CASSIANUS, *Collationes*, Prol. (CSEL 13², p. 4, 17-22; PL 49, 480A). 11-32 BERNARDUS CLARAEVALLENSIS, *Epist.* 115, n. 1-2 (ed. J. LECLERCQ, 7, p. 294, 5-6, 12-22, p. 295, 4-6, 13-19; PL 182, 261B-262C).

quippe quod nemo videt, nemo arguit; ubi autem non timetur reprehensor, securius accedit tentator, licentius perpetratur iniquitas. In conventu vero bona si qua facis, nemo prohibet, malum autem facere si vis, non licet: mox enim a pluribus comperitur, arguitur, emendatur, sicut e contrario bonum cum vident, omnes imitantur, mirantur, venerantur. | Denique, ut ex illa evangelica partitione omnem tibi auferam tui executionem erroris, aut de fatuis virginibus una es, si tamen virgo es, aut de prudentibus. Si de fatuis, congregatio tibi necessaria est, si de prudentibus, tu congregationi. Agnosco, filia, agnosco, utinam et tu mecum agnoscas serpentinum virus, fraudulentum dolum, versipellis astutiam. Si sola ovicula umbras nemoris penetras, praeda vis esse lupo. Sed audi me, filia, fidele audi consilium: sive peccatrix sive sancta sis, noli te separare a grege, nequando rapiat et non sit qui eripiat. Sancta es? Stude tuo exemplo tuae socias acquirere sanctitatis. Peccatrix es? Noli addere peccata peccatis». H 39^b

Nec tamen BERNARDUS per hoc implicat esse impossibile mulierem vitam sanctam anachoreticam ducere, qualem duxit Maria Aegyptiaca, sed casus est magis ad admirandum quam ad regulariter imitandum, qualem recitat HIERONYMUS | in epistola ad Oceanum: «*In beatissimi*, inquit, «*Martini vita legimus quod transiens sanctus Martinus quandam virginem moribus et castitate praecelsam cuperet visitare. Illa noluit; sed exenium misit ei, ac, per fenestras respiciens, ait: «Ibi, pater, ora, quia a viro numquam sum visitata».* Gratias egit Deo sanctus Martinus quod talibus imbuta moribus castam custodierit voluntatem, benedixit eam et abiit laetus».

ABCDGH

19 videt] debet *sed in videt corr.* B 21 bona si qua] si qua bona G 22 comperitur] coparatur BCGH operatur D 22 contrario] converso G 23 vident] viderit G 23 Denique] Deinde G 26 tibi] om. G 26 congregationi] congregationem G 27 mecum] victum *sed in mecum corr.* G 28 versipellis] versucii *sed in versipellis corr. i. m. al. litt.* C 28 ovicula] oracula BCDGH 28 nemoris] nemores D 30 sancta] causa *sed del. et sancta i. m. al. litt.* D 31 eripiat] erat *sed in eripiat corr.* G 31 Stude] Studo H 33 implicat] multiplicat G multiplicat *sed in implicat corr.* D multiplicat *sed in implicat corr. i. m. al. litt.* B 33 esse] om. A 34 anachoreticam] anachoretam BGH anachoretam *sed in anachoreticam corr. sup. lin. al. litt.* C 34 anachoricam D 34 Maria] illa ABCDH illa Maria G 35 casus] non add. *sed exp.* G 35 ad²] om. D 35 regulariter] ad add. *sed exp.* B 35 imitandum] scilicet add. BD 40 egit] agit BCDGH 40 sanctus] beatus D

36-42 ANONYMUS (Ps. HIERONYMUS), *Epist.* 42, n. 10 (PL 30, 291C-D (300D-301A)).

QUAESTIO 15

UTRUM LICITUM SIT VENDERE
REDDITUS AD VITAM

Bad. 40^{vZ} | Sequuntur quaestiones pertinentes ad aliquorum hominum bona car-
Zucc. 68ra nalia sive temporalia. Et erant quaedam pertinentes communiter ad bona
B 45ra ecclesiasticarum et saecularium personarum, quaedam vero aliae perti-
nentes specialiter ad bona personarum | ecclesiasticarum.

Circa primum erant duae, quarum prima erat de modo acquirendi
bona quorumcumque a quibuscumque; secunda erat specialiter de modo
acquirendi bona subditorum a principibus et praelatis.

Prima erat, utrum licitum sit vendere redditus ad vitam.

Secunda erat, utrum princeps licite possit tenere bona alicuius sibi per
publicam iustitiam adiudicata propter culpam illi impositam, quem in rei
veritate scit esse innocentem.

Circa primum arguebatur quod nullo modo licet vendere redditus ad
vitam, quia non licet emere redditus ad vitam, ut alias determinatum fuit,
et eadem est ratio illiciti ex parte vendentis, quae est ex parte ementis.
D 27va Probatio: quia non est illiciti ratio ex parte ementis, nisi quia exspectat
Zucc. 68ra plus accipere de alieno per partes successive quam dedit de | suo,
sperando diutius vivere postquam sortem receperit, et | eadem est ratio ex
parte vendentis: exspectat enim minus dare de suo per partes successive
quam recepit simul de alieno, sperando quod emptor citius moriatur
quam acceperit usque ad sortem.

In contrarium est quoniam facto approbatur a multis et verbo a nullo
H 40ra contradicatur. Quod non videtur posse | fieri, nisi esset licitum.

ABCDGH

4 quaestiones pertinentes] inv. sed in quaestiones pertinentes corr. B 4 bona] seq.
lac. D 5 communiter] om. C 6 ecclesiasticarum] ecclesiarum BCDGH 7 spe-
cialiter] spiritualiter B 8 erat] erant BD 9 secunda] secundum BCDGH 9 spe-
cialiter] spiritualiter B 12 erat utrum] inv. B 12 princeps licite] inv. G 12 possit]
potes BCDGH 15 Circa] Contra sed exp. et Circa sup. lin. A 15 arguebatur]
arguitur BCDGH 18 Probatio ... ementis] om. (hom.) BDG 18 illiciti] liciti sed in
illiciti corr. sup. lin. al. litt. C 18-19 exspectat plus] inv. BCDGH 20 et] iter. H
21 per] om. DG om. sed sup. lin. al. litt. B 22 quam] quoniam D 22 recepit]
recipit BCGH 22 moriatur] speratur sed in moriatur corr. B 23 usque ad] ultra
BCDGH 24 quoniam] quin G 25 nisi] non G

16 HENR. DE GAND., *Quodl. I*, q. 39 (ed. R. MACKEN, p. 209,1-218,13; ed. 1518, I, f. 25rK-26rO; ed. 1613, I, f. 40va-41vb).

<SOLUTIO>

| Ista quaestio, ut credo, mota fuit propter conversam huius: «an liceat
emere redditus | ad vitam», de qua determinavi quod non. Quod, ut
intellexi, aliquibus displicuit. Quod re vera non dixi in favorem vel odium
30 alicuius, sed, teste Deo, loquor ipsa veritate, quantum mihi apparuit,
coactus, iuxta hoc quod ibi declaratum fuit. Nec in rei veritate adhuc
mihi aliud quam tunc dixi, apparet. Quod cum apparuerit, quocumque
docente vel | etiam Ecclesia contrarium teneri praecipiente, absque omni
confusione et rebellione paratus ero oboedire in hoc sicut et in omnibus
35 aliis determinatis et determinandis. Aliquantulum tamen certior sum pro
tunc determinato quam eram tunc, quia scio quod magni viri idem
sentiant in dicta quaestione quod ego, secundum quod dixerunt mihi.
Dictum etiam est mihi a quodam quod vidit duas bullas papales
impetratas contra ementes ad vitam ad restituendum perceptum ultra
40 sortem. Sed haec hactenus.

| Ad intellectum ergo eius quod dicendum est in hac quaestione,
reducenda sunt ad memoriam quaedam tacta in quadam alia quaestione
anni praecedentis, videlicet «an liceat emere vilis, ut in continenti
vendatur carius», de qua determinatum fuit quod non. Contra quam
45 determinationem similiter, ut intellexi, multum fuit murmuratum. Et
tamen, ut credo, non continet nisi naturalis iuris aequitatem, secundum
quam pertinet ad theologos huiusmodi quaestiones determinare: si enim
secundum aequitatem iuris civilis aut canonici possunt determinari, hoc
non est nisi in quantum ortum habent ex regulis naturalis iuris et divini.
50 Dictum autem fuit in determinatione illius quaestionis quod «iustitia,

ABCDGH

29 non] et ideo G 30 apparuit] apparuerit BCDH 31 ibi] ibidem G 33 Ecclesia]
om. G 33 teneri] tenere G 34 et²] om. C 36 eram tunc] inv. BCDGH 37 quod¹]
es add. sed in et mut. sup. lin. al. litt. B et add. G 38 est] om. G om. sed i. m. al. litt. ita
tamen ut etiam est inv. B om. sed etiam in est mut. et etiam scr. i. m. al. litt. ita tamen ut etiam
est inv. D 43 in continenti] incontinenti ABCDGH 48-49 possunt ... divini] om.
(hom.) sed i. m. al. man. A 50 determinatione] declaratione BCDH declaratione sed in
determinatione corr. G

27-28 Ibid. 31 Ibid. 38-40 Cf. F. VERAJA, *Le origini della controversia teologica sul contratto di censo nel XIII secolo (Storia ed Economia. Studi, Testi, Documenti, Quaderni a cura di Gabriele De Rosa, VII)*, Roma, 1960, p. 63, note 23. 42-44 HENR. DE GAND., *Quodl. I*, q. 40 (ed. R. MACKEN, p. 219,1-230,74; ed. 1518, I, f. 26rO-27vT; ed. 1613, I, f. 42ra-43vb). 50-55 Ibid. (ed. R. MACKEN, p. 220,28-32; ed. 1518, I, 26vP; ed. 1613, I, 42rb).

B 45rb *quae est moralis virtus, medietas | quaedam est inter plus et minus circa commutationes et communicationes rerum faciendas hominum inter se, ut*
 C 33va *| in mutua conversatione sive communicatione naturalem servant aequitatem, nec indebite subtrahatur uni quod addatur alteri et sic fiant inaequales»* et recedant ab aequalitate, quam prius habuerunt inter se, quando
 55 *neuter alteri debebat aliud quam mutuam caritatis dilectionem, iuxta illud quod dicit APOSTOLUS <ad> Romanos XIII°: «Nemini quidquam debeatis, nisi quod invicem diligatis».* Talis enim est aequitas sive
«aequalitas quae debet custodiri in mutuis contractibus inter homines», ut
 60 *ibi bene, sicut credo, fuit probatum. Et hoc fit, «quando neuter plus recipit de eo quod est alterius, quam det de suo»,* ut similiter fuit ibi expositum.

Dico igitur quod, quia in mutuis contractibus commutationis nullus, voluntate absoluta et sciens, plus dare vellet quam recipere, et, si daret, vel quodam modo iam coactum se sentiret propter necessitatem emendi
 65 *alienum vel vendendi suum, vel postmodum, cum perciperet, deceptum se intelligeret (quod autem a quoquam obtinetur quasi coactum, et ita per extorsionem, vel per eius nescientiam, et ita per deceptionem, iniuste obtinetur) |,* igitur in tali contractu, quo quis vendit redditus ad vitam et
 70 *intendit minus dare de suo quam accipiat vel accepturus est de alieno, sperans, ut dictum est, illum minus victurum, dicendum est idem cum eo quod dicit GAUFRIDUS de ementibus ad vitam. Sicut enim, ut ibi dictum*

ABCDGH

53 conversatione sive] *om.* (homoiocceph.) A 55 aequalitate] aequitate *sed in* aequalitate *corr. sup. lin. al. litt.* C 56 debebat] debebant BDG debeat *sed in* debebat *corr. sup. lin.* H 57 Apostolus] apud DH apud *sed in* Apostolus *corr. sup. lin. al. litt.* B 58 quod] ut BCDGH 58 sive] vel G 63 commutationis] *post corr. scr.* G 64 absoluta] absolute *sed in* absoluta *corr.* D 64 recipere] reciperet G 65 coactum] actum G 66 vendendi] vendi *sed in* vendendi *corr. sup. lin.* B 66 cum] *om. sed i. m. al. litt.* B 67 autem] *post corr. scr.* D 67 ita] vel *add.* B 68 per¹] *om. sed i. m.* B 69 obtinetur] obtinentur G obtinentur *sed in* obtinetur *corr.* BD 69 vendit] vendat CH 69 et] *om.* G *om. sed sup. lin. al. litt.* BD 71-72 cum eo quod] quod eo cum *sed in* cum eo quod *corr. sup. lin. al. litt.* B 71 eo] secundum *add. sed exp.* A 72 enim] *om.* G 72 ibi] *om. sed sup. lin. al. litt.* B 72 dictum] est *add. sed exp.* B

57-58 Rom., XIII, 8. 58-62 HENR. DE GAND., *Quodl.* I, q. 40 (ed. R. MACKEN, p. 221, 51-53; ed. 1518, I, f. 26vP; ed. 1613, I, f. 42va). 71 Cf. *supra*, p. 96, 21-23. 72 Goffridus de Trano, *Summa in Titulos Decretalium*, V, tit. 19, n. 30 (ed. Venet., 444). 72-77 *Ibid.*; HENR. DE GAND., *Quodl.* I, q. 39 (ed. R. MACKEN, p. 216, 60-65; ed. 1518, I, f. 26rM; ed. 1613, I, f. 41va).

fuit, GAUFRIDUS inquit: «*Quid de quibusdam qui dant pecuniam ecclesiis et ab eis recipiunt certas possessiones tenendas toto tempore vitae suae?* credo», dicit, «*quod illicitus est contractus, eo quod homines sperant diu vivere, et sic taliter contrahentes credunt se amplius percepturos de proventibus possessionum quam sit pecunia quam dederunt*», sic non video ego — et forte non video quia decipior et res se aliter habet quam mihi apparet —, quomodo non hic dicendum sit de vendentibus quod ibi de
 80 *ementibus. | Quid ergo, inquit, de quibusdam, qui accipiunt pecuniam et concedunt certas possessiones tenendas toto tempore vitae illorum a quibus pecuniam accipiunt? Non video, aio, quomodo non sit illicitus contractus, eo quod homines sperant alios cito mori, et sic taliter contrahentes credunt illos minus accepturos de proventibus possessionum, quam sit pecunia quam dederunt.*

Unde, etsi propter necessitatem habendi paratam pecuniam istud ab initio fecerunt, non sperando ementes minus percepturos, si tamen contingat illos citius | mori et minus percipere, non video quo titulo
 90 *dedi: non enim ratione pactionis dedisset emptor aliquid de suo, nisi sperasset se percepturum tantumdem vel | amplius de alieno.*

Si autem praeter aequitatem iuris naturalis, quae stat in medio indivisibili secundum naturam inter emptum et venditum, | sicut lingula
 95 *librae stat perpendiculariter inter | brachia librae aequaliter ponderantia (licet ex parte nostra medium illud est divisibile, quia nescimus singula ad unguem aestimare, et ideo relinquatur conscientiae ementium et vendentium, ne quis plus vendat quod suum est, quam bona fide credat pro tempore et loco debere valere, neque similiter minus emat), si, inquam, praeter talem aequitatem ius humanum positivum aliquid statuerit per*
 100 *illos qui omnes res humanae possessionis habent in sua potestate, ut videlicet liceat vendentes et ementes, inter quos solent fieri contractus,*

ABCDGH

75 credo] quod *add.* C 76 vivere] videre *sed del. et vivere i. m. al. litt.* D 78 quia] res *add. sed exp.* G 78 et²] quia *sed exp. et et sup. lin.* G 78 se aliter] *inv.* BCDGH 79 apparet] appareat C 79 quomodo non] *coniec.* cum ABCDGH cf. p. 99, 82 quod ABCGH quod *sed in* quin mut. i. m. al. litt. D 79 ibi] hic BG hic *sed exp. et ibi sup. lin. al. litt.* D 80 ergo] igitur G 80 inquit] inquit BCDGH 80 de quibus (dam)] debemus *sed in* de quibus (dam) *corr.* B 80 qui] *om. sed sup. lin.* B 82 aio] *scr. sed in* ait mut. *sup. lin. al. litt.* C 83 sperant] sperans BH sperans *sed in* sperant *corr.* CD 83 et] *om.* BCDGH 83 sic] sit G 88 minus] ninus G 93 inter] *om.* B 96 ad unguem] *post corr. scr.* B 97 vendat] vendant *sed n exp.* D 97 quam] quasi G 98 emat] emant BCDGH 00 possessionis] inter quos solent fieri contractus *add. hic* ABCDGH 1 inter ... contractus] *coniec.* cum ABCDGH cf. p. 100, 15 *om. hic* ABCDGH

citra medietatem iusti pretii se decipere, et ius positivum sic poterit usque
ad talem gradum determinare medium naturae, vel aliqua alia huiusmodi
statuerit, et quomodo ex virtute iuris positivi talia liceant, non me
C 33vb intromitto. Omnino tamen statuta iuris positi|vi scio a primis regulis 5
naturae derivari et ad ipsas reduci et cum eis concordare. Si qua igitur
iura scripta videantur discordare in aliquo ab eo quod credimus nunc et
H 40va alias circa hanc materiam | ex regulis iuris naturalis insinuassee, credo
G 20rb quod sane intellecta et exquisite exposita in nullo discordabunt, quia vel |
habent casus suos speciales alios ab hoc casu de quo quaestiones nostrae 10
fuerunt propositae, in quibus suam habent veritatem, vel loquuntur de
aliquibus donationibus seu praestationibus liberalibus usus fructus ali-
quarum possessionum factis aliquibus personis in recompensationem
eorum quae liberaliter contulerunt ecclesiis vel piis locis, non sub
pactione alicuius contractus emptionis et venditionis super his quae 15
contulerunt et acceperunt, etsi forte ea quae acceperunt in usum,
acceperunt sub forma alicuius pactionis de restituendo quandoque
ecclesiae id quod ab ea in usum acceperunt, ne omnino ab ea alienetur.
Bad. 41rd | Si vero Ecclesia virtute et auctoritate alicuius canonici instituti iudicet
aliter sentiendum esse de aequitate iuris naturalis in dictis quaestionibus 20
quam ego insinuerim, paratus sum in hoc et in aliis consentire cum ea,
qui nondum video, ut dixi, quomodo aliquis contractus dictorum licitus
esse possit, nec quomodo sive persona seu ecclesia plus quam dedit,
potest sumere scienter contra liberam et absolutam voluntatem eius a
Zucc. 69ra quo recipit. | Super quo, licet non videam quomodo licitum sit, an tamen 25
ex parte vendentis plus accipere quam dedit, licitum sit an non, nihil
omnino sententiare curavi; videtur tamen mihi quod aeque illicitum sit

ABCDGH

2 citra] circa C 2 se decipere] inv. C 2 decipere] recipere G 6 naturae] i. m. A
6 naturae] Dei add. sed exp. D 7 iura ... discordare] discordare iura scripta videantur
BCDGH discordare iura scripta videantur sed in iura scripta videantur discordare corr. A
9 exquisite] exquisita sed in exquisite corr. G 9 in] et G 10 speciales] spirituales B
10 quo] om. H 13 possessionum] scr. sed vel poenae i. m. al. litt. C 14 quae] qui B
16 et] om. sed sup. lin. al. litt. B 16-17 in ... acceperunt] om. (hom.) D 18 in ... ea²] om.
(hom.) H 19 et] etiam G 19 instituti] instituta G 19 iudicet] videlicet H videlicet
sed in iudicet corr. D videlicet sed del. et iudicet i. m. al. litt. B videt cum lac. C
20 sentiendum] sciendum G 20 naturalis] naturis B 21 insinuerim] insinuavi
BCDGH 22 contractus] contractuum BCDGH 23 seu] sive sed in seu corr. B 23
plus] post G 25 quo licet] quolibet G 25 videam] video BCDGH 26 an] aut G
27 illicitum] licitum DGH

22 Cf. *supra*, p. 99, 82-85.

vendere spe plus percipiendi sicut emere eadem spe, ut probat primum
obiectum.

30

<AD ARGUMENTA>

Ad obiectum in oppositum, quod «*facto approbatur*», | dicendum Zucc. 69rb
quod qui illud approbant faciendo, ipsi viderint. Mihi videtur quia B 45vb
perniciosum exemplum dant. Quod vero additur, quod «*verbo non*
contradicitur», dicendum, ut credo, quod hoc ideo est quia «*in iudicium*
35 non deducitur et multa per patientiam tolerantur» etc.

QUAESTIO 16

UTRUM PRINCEPS LICITE POSSIT TENERE
BONA ALICUIUS SIBI PER PUBLICAM IUSTITIAM ADIUDICATA
PROPTER CULPAM ILLI IMPOSITAM,
5 QUEM IN REI VERITATE SCIT ESSE INNOCENTEM

| Circa secundum arguitur quod princeps non potest tenere bona eius F 186^r
quem credit esse innocentem, a publica iustitia sibi adiudicata, quia Zucc. 69ra
voluntarie punire innocentem sine peccato esse non potest. Princeps iste
talis est, si detinet bona talis sic sibi adiudicata, quia lex non cogit ipsum
10 ea non reddere. Ergo etc.

Contra. Quod quis possidet auctoritate legis, iuste possidet nec reddere
tenetur. Iste sic sibi adiudicata possidet auctoritate legis. Ergo iuste
possidet nec reddere tenetur.

ABCDFGH

32 approbant] approbavit D 32 quia] quod BCDGH 33 Quod] Quid G 34 in] om.
BH om. sed i. m. al. litt. C om. sed sup. lin. al. litt. D 35 etc.] om. DH (post corr. ?) scr. C
6 bona] bonum BD 7 credit] creditur G creditur sed in credit corr. BD 7 quia]
iter. G 8 voluntarie ... innocentem] qui punit innocentem voluntarie BCDFGH
8 innocentem] a publica iustitia sibi adiudicata add. (homioceph.) sed va -cat sup. lin.
apposito del. B 9 cogit] eum add. sed exp. F 11 nec] non BCDGH 11-12 nec ...
tenetur] i. m. al. man. A 12 tenetur] Sed add. BCDFGH 12-13 iuste ... tenetur] etc.
BCDFGH

28-29 Cf. *supra*, p. 96, 15-23. 31 Cf. *supra*, p. 96, 24. 33-34 *Ibid.*, 24-25.
34-35 GREGOR. IX, *Decretales*, III, tit. 5, c. 18 (ed. A. FRIEDBERG, II, 471).

Quod etiam debet non reddere, arguitur, quia talis poena non solum
est in favorem principis, sed magis in odium criminis. Sed tale non debet
iudex omittere. Talem ergo poenam debet tenere.

<SOLUTIO>

Bad. 41re | Dicendum ad hoc quod duplex est lex: divina et humana.

Lex divina lex naturae est, quae iubet innocentem non puniri, quae
custodienda est a quolibet erga Deum per pacem conscientiae, nihil
agendo quod est contra conscientiam, quia secundum APOSTOLUM
«Omne quod non est ex fide (Glossa: contra conscientiam), peccatum
est».

H 40vb Lex humana est, quae populis regendis publice | instituta est, quae, ut
dicit AUGUSTINUS I° De libero arbitrio: «Saepe minoribus malefac-
tis dedit licentiam, ne maiora committerentur», ut occidendi volentem
occidere. Secundum enim quod dicit, «multo mitius est eum, qui alienae
vitae insidiatur, quam eum, qui suam tuetur, occidi». | Quae custodienda
est erga proximum, et hoc a quolibet, ne faciat quod lex publica prohibet,
quia, ut dicit AUGUSTINUS, «causa tuendi populi lata est», «et ea
vindicanda sibi assumit, quae satis sunt | conciliandae paci hominibus
imperitis, et in quanta pos[sunt] per hominem regi», «et multa impunita
relinquit, quae per divinam providentiam vindicantur». «Laudo», inquit,

ABCDGHI

14 debet non] inv. AC non debet non G 15 favorem] favore D 15 principis] iudicis
sed in principis corr. F 16 ergo] om. sed i. m. al. litt. B 18 lex] om. sed i. m. al. litt. D
18 et] om. sed sup. lin. F 19 lex] om. sed i. m. F 19 naturae] nec G 21 agendo ...
Apostolum] om. sed i. m. al. litt. B 21 secundum] om. CH om. sed sup. lin. D
21 Apostolum] populum H 22 contra] s add. sed exp. A 24 publice instituta] inv. F
25 I°] om. B In libro G 26 ne maiora] iter. sed del. B 26 occidendi] occidenti B
occidenti sed in occidendi corr. D occideretur G 27 enim] om. G 27 mitius] om. G
minus H qui add. sed exp. F 28 eum] si add. sed exp. F 30 ut] om. C 30 et] om. B
31 conciliandae] consiliandae ABCDGH 31 paci] pati B pati sed in paci corr. D
33 vindicantur] om. BG om. sed i. m. al. litt. D

22-23 Rom., XIV, 23. 22 Glossa interl. in Rom., XIV, 23 (6, 177-178; deest in PL 114,
516B-C). 25-26 AUGUST., De lib. arb., I, c. 5, n. 12 (CC lat. 29, p. 217,22-23; CSEL 74,
p. 12,8-9; PL 32, 1227). 27-28 Ibid. (CC lat. 29, p. 217,23-24; CSEL 74, p. 12,9-10; PL
32, 1227). 30 Ibid. (CC lat. 29, p. 217,28-29; CSEL 74, p. 12,14-15; PL 32, 1227).
30-32 Ibid., n. 13 (CC lat. 29, p. 218,66-68; CSEL 74, p. 13,23-25; PL 32, 1228).
32-33 Ibid. (CC lat. 29, p. 219,74-75; CSEL 74, p. 14,1-2; PL 32, 1228). 33-34 Ibid.
(CC lat. 29, p. 219,71; CSEL 74, p. 13,28-29; PL 32, 1228).

«et approbo istam inchoatam minusque perfectam iustitiam». «Neque
enim quia non omnia facit, ideo quae facit, improbanda sunt».

Et ita, quia quaecumque prohibet, si lex bona est, illa simpliciter mala
sunt vel etiam si simpliciter mala non sunt, bonum | est tamen ea esse
prohibita, ideo quaecumque huiusmodi lex prohibet, ab omnibus sunt
cavenda, propter quod dicit SENECA: «Sapiens non perturbat publicos
mores». Non tamen quaecumque permittit, illa sunt licita et facienda,
quia, ut dicit AUGUSTINUS: «Illi homines» qui «pro vita sive pro libertate
sive pro pudicitia» hostem occidunt, «quomodo lege inculcata quae hoc
permittit, inculpati queant esse, non video. Non enim eos lex cogit occidere,
sed relinquit in potestate». «Quapropter legem quidem non reprehendo,
quae tales permittit interfici, sed quo pacto | istos defendit qui interficiunt,
non invenio», quos reos «nulla lex fortasse tenet, sed earum quae apparent
hominibus. Nam nescio utrum non aliqua vehementiori ac severissima lege
teneantur, si nihil rerum est quod non administrat divina providentia.
Quomodo enim apud eam sunt illi omnino liberi, qui pro his rebus quas
contemni oportet, humana caede polluuntur?»
| Secundum haec ergo respondendum est ad propositam quaestionem
quod princeps (per quem intelligo praelatum Ecclesiae), in quantum ad
ipsum pertinet, minister est legis publicae ad iustitiam eius exsequendam,

ABCDGHI

35 enim] om. F 35 improbanda] improbanda sed in improbanda corr. sup. lin. al. litt. B
36 quia] licet sed eras. et quia sup. lin. A 36 si] quia si sed quia del. A 36 mala] nulla
sed del. et mala i. m. al. litt. B 37 vel ... sunt] iter. F 37 non] om. sed sup. lin. F
37-38 esse prohibita] inv. F 38 ideo ... prohibet] om. (hom.) sed i. m. al. man. A
40 licita] illicita G illicita sed in licita corr. BD 40 facienda] faciendo sed in facienda
corr. F 41 ut] cum sed in ut corr. F 42-43 quae ... inculpati] om. (hom.) G
43 permittit] promittit D 43 inculpati] inculpari BD scr. sed in inculpari mut. sup. lin. al.
litt. C 43 queant] quae aut cum lac. D scr. sed in quae aut mut. C 43 video] om. sed i.
m. F 43 Non enim] om. sed i. m. F 43 eos lex] inv. G 44 quidem] quae sed in
quidem corr. i. m. F 45 tales] non add. F 45 pacto] peccato sed in pacto corr. sup.
lin. F 46 apparent] apparat H 48 administrat] administret C autem ministrat G
49 enim] om. sed sup. lin. F 49 eam] eum CH 49 quas] quae ABCDFGH 50 caede]
sede DGH sede sed in caede corr. sup. lin. al. litt. BC hoc ede sed in caede corr. F
51 haec] hoc D Bernardum H Bernardum sed in haec corr. C 53 est] om. sed i. m. F
53 ad iustitiam] iter. B

34-35 Ibid. (CC lat. 29, p. 219,76-77; CSEL 74, p. 14,3-4; PL 32, 1228). 39-40 SENECA,
Ad Lucilium epist. mor., (II,) 14, n. 14 (ed. F. PRÉCHAC, I, p. 57). 41 AUGUST., De lib.
arb., I, c. 5, n. 12 (CC lat. 29, p. 218,42; CSEL 74, p. 12,28; PL 32, 1227). 41-42 Ibid.,
n. 11 (CC lat. 29, p. 217,6; CSEL 74, p. 11,20; PL 32, 1227). 42-44 Ibid., n. 12 (CC lat.
29, p. 218,42-44; CSEL 74, p. 12,28-13,1; PL 32, 1227). 44-46 Ibid. (CC lat. 29,
p. 218,54-56; CSEL 74, p. 13,11-13; PL 32, 1228). 46-50 Ibid., n. 13 (CC lat. 29,
p. 218,59-64; CSEL 74, p. 13,15-21; PL 32, 1228).

Zucc. 69va

sed subditus est legi divinae et astrictus ad ei, quantum in se est, obtemperandum. Nunc autem ita est | quod publica lex aliquid principi ut ministro suo ad exsequendum praecepit et aliquid in sua potestate relinquit, sicut et subditis, ut dictum est.

Bad. 41^{vg}
H 41ra

In eo ergo quod absolute ei praecipit, ut publicum hostem occidere, omnino obtemperare per executionem debet. Unde dicit AUGUSTINUS: «Miles iubetur lege ut hostem necet, a qua caede si temperaverit, ab imperatore poenas luit». «Iam miles in hoste interficiendo minister legis est, quare officium suum facile nulla libidine implebit». «Et de omnibus ministris», ut dicit, «qui iure atque ordine potestatibus quibusque subiecti sunt, id dici potest». Unde etiam, ut dicit, «illi legi, quae tuendorum civium causa vim hostilem eadem vi repelli iubet, potest sine libidine» (ab omnibus, dico) «obtemperari». | In talibus ergo, in quibus | princeps necesse habet ratione officii sui legi obtemperare, sine peccato potest et debet exsequi legis edictum, quia, si lex illa bona sit et iusta, legi divinae contraria esse non potest, quia a divina lege omnis lex humana bona et iusta ortum sumit. Unde dicit BERNARDUS in epistola ad comitem Theobaldum: «Et quidem in talibus ubi culpa tam aperta atque inexcusabilis esse videtur, quatenus nulla, nisi cum periculo | iustitiae, misericordiae occasio relinquatur, etiam tunc tremens et dolens vindicem vos exhibere debetis, magis videlicet officii compulsus necessitate quam vindicandi libidine». Immo omnino omnis debet abesse libido, quia

ABCDFGH

54 ad] om. FG 54 ei] enim sed in eam mut. i. m. al. litt. C scr. sed del. G 55 publica lex] inv. BCDFGH 55 principi] princi sed in principi corr. sup. lin. BD praecipi G 57 relinquit] reliquit BCDFGH 57 et] ut F 58 praecipit] praecepit BCDFGH 58 occidere] occideret G 59 per ... debet] debet per executionem G 59 debet] habet sed in debet corr. B dicitur sed exp. et debet i. m. al. litt. sed ante per inser. C 60 necet] tenet H 61 luit] sumit C suit H 63 quibusque] quibuscumque G scr. sed in quibuscumque mut. sup. lin. al. litt. C 64 Unde etiam] om. G 64 quae tuendorum] intuendorum H 67 necesse habet] inv. sed in necesse habet corr. B 67 ratione] princi add. sed del. C 68 illa] om. BCDGH 69 quia] quod G 69 omnis] omnium sed in omnis corr. sup. lin. al. litt. C 71 Et quidem] Equidem G 71 quidem] qualis BCH qui D quid F 73 misericordiae] minime BCDFGH 74 officii] officiis G

57 Cf. supra, p. 103,38-39, p. 103,43-44. 60-61 AUGUST., *De lib. arb.*, I, c. 5, n. 11 (CC lat. 29, p. 217,16-17; CSEL 74, p. 12,2-3; PL 32, 1227). 61-62 *Ibid.*, n. 12 (CC lat. 29, p. 217,26-28; CSEL 74, p. 12,12-14; PL 32, 1227). 62-64 *Ibid.* (CC lat. 29, p. 218,40-41; CSEL 74, p. 12,26-27; PL 32, 1227). 64-66 *Ibid.* (CC lat. 29, p. 218,38-40; CSEL 74, p. 12,24-26; PL 32, 1227). 71-75 BERNARDUS CLARAEVALLENSIS, *Epist.* 37, n. 2 (ed. L. LECLERCQ, 7, p. 95,12-15; PL 182, 145A).

secundum AUGUSTINUM I^o De libero arbitrio «clarum est nihil aliud quam libidinem in toto maleficiendi genere damnari».

In eo vero quod in sua potestate relinquit nec ad eum exsequendum ulla necessitate astringit, si in hoc lex divina aliquid exsequi prohibet (bene enim potest prohibere lex divina, quod bona et iusta lex humana permittit et iuste permittere debet, quia non omnia mala debet punire: aliqua enim non punire expedit humanae paci conciliandae, ut dictum est), hoc omnino a principe | exsequendum non est.

B 46rb

Sic autem est in casu propositae quaestionis. Cum enim lex publica ordine iuris quemquam convictum | de crimine sententialiter in certa summa pecuniae principi obnoxium condemnat, accipere pecuniam huiusmodi sibi adiudicatam in potestate principis relinquit nec praecepto | aliquo ad eam accipiendam ipsum compellit.

A 63vb

In hoc ergo casu opus est principi ut semetipsum in hoc facto ad regulam divinae legis dirigat ut, iuxta illud quod dicit BERNARDUS libro II° De consideratione, tamquam «spiritualis homo omnia diiudicet, ut ipse a nemine iudicetur, et omne opus suum trina quadam consideratione praeveniat: primum quidem an liceat, deinde an deceat, postremo an expediat. Nam etsi constet in christiana utique philosophia non decere nisi quod licet, nec expedire nisi quod decet et liceat, non continuo tamen omne quod licet, decere aut expedire consequens erit», dicente APOSTOLO: «Omnia mihi licent, sed non omnia expediunt».

ABCDFGH

76 Augustinum] in libro add. G 78 quod] qui F 78 in] om. G 79 ulla] nulla BF 79 in] om. sed i. m. al. litt. D 80 enim] om. DF 81 punire] post corr. scr. F 82 enim] om. F 82 humanae paci] inv. F 82 paci] pati BD pasci sed in paci corr. F potestati G 82 conciliandae] consiliandae BD consiliante G 84 autem] om. BCDGH 84 est] enim G 84 enim] om. F 84 publica] publicam G 85 ordine] ordinem DG ordinem et in secundum ordinem mut. sup. lin. al. litt. B 86 principi ... pecuniam] iter. sed va-cat apposito sup. lin. del. F 87 principis relinquit] inv. C 87 relinquit] reliquit BDG 88 accipiendam] recipiendam sed in accipiendam corr. F 90 regulam ... legis] divinae legis regulam BCDFGH 90 ut] et BCDFGH 90 Bernardus] om. sed i. m. F 90 libro] om. BCDFGH 91 consideratione] conscientia divinae sed in consideratione corr. sup. lin. F 92-93 a ... praeveniat] iter. sed exp. F 92 iudicetur] iudicet H 93 quidem] qualis CH quam qualis F 93 an²] om. sed i. m. F 94 constet] constat BCDGH 95 licet] iter. sed exp. F 95 nec] non G

76-77 AUGUST., *De lib. arb.*, I, c. 3, n. 8 (CC lat. 29, p. 215,56-58; CSEL 74, p. 8,30-9, 2; PL 32, 1225). 82-83 Cf. supra, p. 102,30-33. 91-96 BERNARDUS CLARAEVALLENSIS, *De consideratione*, III, c. 4, n. 15 (ed. J. LECLERCQ, 3, p. 442,20-25; PL 182, 767A). 91-92 I Cor., II, 15. 97 I Cor., VI, 12.

Bad. 41^{vh} Aptemus ergo ista tria, si possumus, isti proposito. | Princeps ergo in
 Zucc. 69vb accipienda emenda | pecuniaria vel alia a lege sibi taxata, quam in sua
 potestate dimittit, sic circumspecte omnia consideret ut conscientiae suae (00)
 caveat, et scandalo quod ex suo facto posset oriri, quantum potest salva
 veritate vitae et iustitiae, parcat. Et ne scandalum oriatur, id quod sibi
 licet accipere et forte decet, si tamen non expediat accipere propter
 periculum scandali, non accipiat, et e contra id quod accipere licet, sive
 deceat sive non, dum tamen non expedit dimittere propter periculum (5)
 scandali, omnino accipiat.

Propter scandalum, dico, quod oriri posset propter infirmitatem aut
 D 28rb propter ignorantiam, non propter malitiam, cui omnino | indulgendum
 H 41rb non est, sed per medium scandali malitia refrenanda est, Christo
 dicente Phariseis Matthaei XV°: «*Hypocritae, bene prophetavit de* (10)
vobis Isaias, dicens: «Populus hic labiis me honorat, cor autem eorum
longe est a me»». «*Et accedentes discipuli eius dixerunt ei: «Scis quia*
 F 186^v *Pharisei, audito hoc verbo, scandalizati sunt?»* At ille respondens | ait:
 «*Omnis plantatio, quam non plantavit Pater meus, eradicabitur. Sinite*
illos: caeci sunt»»; e contra autem Matthaei XVII°, cum peteretur ab (15)
 eo tributum Caesaris et ostendisset Petro quia ipse et sui non tenerentur
 B 46va ad solutionem, | dixit illi Iesus: «*Ut autem non scandalizemus eos*» etc.
 Unde BERNARDUS, comparans ista duo dicta Christi, dicit: «*Illorum*»,
 Phariseorum scilicet, «*scandalum ex malitia procedit, istorum ex igno-*
rantia descendit. Isti scandalizantur eo quod veritatem nesciunt, illi quia (20)
odiunt».

ABCDFGH

98 Aptemus] *scr. sed in appetemus mut. sup. lin.* G 99 a lege sibi] sibi a lege CF
 00 circumspecte] circumspecte G 1 oriri] orari D 2 parcat] pareat G 2 oriatur]
 moriatur *sed m exp.* B 2-3 sibi licet] *inv.* F 3 expediat] expedit BCDFGH 4 licet]
 Nam ... Aptemus (*p. 105,94-98*) *add. sed va-* cat *apposito del.* B 5 deceat] decet H
 8 propter¹] per BDGH *per sed in propter corr. i. m. al. litt.* C 8 non] nisi G 9 non]
om. sed sup. lin. F 9 scandalij] scandalum A 9 est²] secundum quod *add.* A
 10 dicente] dicit *add.* F 10 Hypocritae] Hypocrita G 10 de] *om. sed sup. lin. al. litt.* B
 11 cor autem] coram B coram *sed in cor autem corr.* D 11 eorum] eo cum lac. D
 12 Scis] scitis *sed in scis corr.* B 13 Pharisei] Prophetas *sed Pharisei post verbo scr. et*
 Prophetas *exp.* F 15 peteretur] pateretur *sed in peteretur corr. sup. lin. al. litt.* B
 16 et²] *om.* H 20 descendit] descendit F 20 scandalizantur] scandalizant DH
 20 quia] quantum *sed exp. et quia sup. lin.* F 21 odiunt] ostendunt *sed exp. et odiunt*
i. m. F

10-15 *Matth.*, xv, 7-8, 12-14. 11-12 *Is.*, xxix, 13. 15-16 Cf. *Matth.*, xvii, 23-25.
 17 *Ibid.*, 26. 18-21 BERNARDUS CLARAEVALLENSIS, *De praecepto et dispensatione*, c. 9,
 n. 20 (ed. J. LECLERCQ, 3, p. 267,21-22; PL 182, 872D).

Si ergo, ut ad propositum descendam, scandalum ignorantium et
 infirmorum esset et perniciosum exemplum talem sic convictum publice
 non puniri iuxta legis edictum, in hoc casu debet poenam legis exigere et
 25 pecuniam taxatam ab innocente, quem etiam scit esse innocentem,
 condemnato auferre. Et hoc iuxta legem divinam, quae bene patitur
 innocentem temporaliter puniri sine culpa sibi imposita, sed non sine
 causa. Pro qua etiam ipse potius deberet velle poenam illam a se exigere
 quam scandalum oboriri. Sed quia, iuxta suppositum in quaestione,
 30 ipsum innocentem esse cognoscit, etiam quamvis lex publica illam |
 pecuniam principem in suos usus convertere permittit nec ullo modo ex
 hoc eum reum tenet, procul dubio tamen lex divina illud prohibet et, si
 pecuniam illam quasi suam et in usus suos convertendum detineat, eum
 in conscientia sua reum tenet.
 35 | Unde ex praecepto divinae legis debet eam, ad evitandum scandalum
 quantum potest occultius, restituere. Sic enim propter periculum scandali
 etiam opera misericordiae caveri possunt ne in aperto fiant, et etiam ad
 tempus, ne fiant, quia, licet semper obligent, non tamen ad semper. Unde
 Glossa super illud Matthaei XVIII°: «*Vae illi per|quem scandalum* (C 34va)
venit»: «*Quod sine peccato possumus facere, debemus facere pro vitando*
scandalo proximi»; et Lucae XVII° dicitur: «*Nota quod, in quantum*
sine peccato potes vitare scandalum proximi, debes». Sed si omnino sine
 scandalo nec occulte restituere posset—|quod vix|posset contingere—, Zucc. 70ra
 A 64ra positio tamen quod sic, hic adhuc credo dicendum quod animo retinendi

ABCDFGH

22 ut] *om.* C 23 talem] tale G 23 convictum] coniunctum FG 24 poenam] causam
sed exp. et poenam i. m. F 25 quem] quam G 25 quem ... innocentem] *om. sed quem*
scit innocentem i. m. al. litt. C 25 scit] sit A sit *sed in scit corr. sup. lin. al. litt.* B
 25 esse] *om.* G 26 hoc] haec D 28 illam] potius *add.* A 28 exigij] exigere
 BCDFGH 29 oboriri] aboriri BCDFGH 29 iuxta] iuxta s *sed in iuxta corr.* F
 31 ullo] nullo *sed n exp.* G 32 reum] rerum *sed del. et reum i. m. al. litt.* B rerum *sed r*
exp. H 32 illud] id BDFGH 33 et] *om.* C 33 convertendum] convertendam F
 35 evitandum] evitandam F 36 Sic] Si *sed in sicut mut. sup. lin. sed vel sic i. m. al. litt.* C
 37 etiam¹] *om. sed i. m. F* 37 fiant] fiunt H 37-38 et ... fiant] *om. (hom.) sed i. m. F*
 37 ad] *om. sed i. m. B* 38 semper¹] *om. sed i. m. A* 38 obligent] obligant BCDFGH
 38 tamen] tum H 39 Matthaei] *om.* F 39 XVIII°] VIII° B 11° F 39 scandalum]
 scandalum *sed exp.* B 41 proximi] Christi H 44 sic] sit B *iter. sed exp.* F 44 adhuc
 credo] *inv.* BCDFGH 44 adhuc] tamen F 44 animo] omnino G

39-40 *Matth.*, xviii, 7. 40-41 *Glossa ord. in Matth.*, xviii, 6 (5, 301A; *deest* in PL 114,
 146B). 41 *Luc.*, xvii, 1. 41-42 *Glossa ord. in Luc.*, xvii, 1 (5, 915B; *deest* in PL 114,
 317C).

ne scandalum fiat, et restituendi cum opportunitas sine scandalo occur-
rat, debet et potest detinere et non restituere, et debet facere quod in se
est, ut illi vel haeredi suo ipse vel aliquis loco sui quandoque restituat.
Sed quod animo convertendi in usus suos et sibi appropriandi detineat,
cum nulla lex id eum contra divinam iustitiam facere iubet, nec pericu-
lum aliquod scandali ad hoc volendum eum compellat, nullo modo licet.

Unde, posito per impossibile quod populus animum suum de resti-
tuendo | sciret et, nisi animum mutaret ut sibi illam pecuniam appropria-
re vellet, in populo scandalum fieret, in hoc casu, si contingere posset,
princeps potius scandalum oboriri deberet permittere, quam veritatem
vitae derelinquere.

Quod enim indifferenter fieri potest vel non fieri sine peccato, salva
triplici veritate, vitae scilicet, iustitiae et doctrinae, omittendum est ne
scandalum fiat, sed si in aliquo faciendo vel omittendo ne scandalum fiat
(qualecumque fuerit, sive ex infirmitate, sive ex ignorantia, sive ex
malitia), si in periculo ex hoc sit aliqua dictarum | trium veritatum,
veritas teneatur, et quod faciendum est, fiat vel quod omittendum est,
omittatur, et scandalum exinde oriri permittatur. Talis enim occasio
scandali est non active, sed passive solum, et ex tali facto, quod nullo
modo eum dimittere licet, unde dicit GREGORIUS super Ezechielem:
«Si de veritate scandalum sumitur, utilius permittitur nasci scandalum
quam veritas relinquatur», et BERNARDUS in epistola ad
Drogonem: «Melius est ut scandalum oriatur quam veritas relinqua-
tur».

ABCDFGH

45 sine] sive (?) D 45-46 occurrit] occurrit C 46 detinere] restituere sed in detinere
corr. F 46 non] si H 47 sui] suo G 48 animo] omnino G 48 detineat]
determinat G 49 id] illud D 49 eum] cum D 51 posito] ponendo G 52 illam
pecuniam] inv. C 52 pecuniam] illam add. DH illam add. sed exp. B 52-53 appropriare]
appariare G 53 in'] om. D 53 contingere] contingeret sed in contingere corr. F
54 oboriri] aboriri CDFGH aborideret sed in aboriri mut. B 54 permittere] permit-
terrere H 56 sine peccato] inv. sed in sine peccato corr. D 57 ne] non sed in ne corr. G
58 fiat ... fiat] om. B 58 ne] non sed in ne corr. G 60 malitia] contingat add. i. m. al.
litt. B 60 si] vero add. i. m. al. litt. B 60 ex] om. B 60 sit] fit BCDFGH
62 exinde] inde BCDFGH 62 oriri] oriri B origi sed in oriri corr. D 63 passive]
tantum add. sed exp. et del. A 63-64 nullo modo eum] eum nullo modo G 65 veritate]
voluntate sed exp. et veritate i. m. F 66 quam] quod sed in quam corr. sup. lin. al. litt. B
67 Drogonem] Dragonem G

65-66 GREGOR., *Homiliae in Ezechielem*, I, hom. 7, n. 5 (CC lat. 142, p. 85,89-90; PL 76, 842C). 67-68 BERNARDUS CLARAEVALLENSIS, *Epist.* 34, n. 2 (ed. J. LECLERCQ, 7, p. 91,6-7; PL 182, 140C).

Unde si scandalizentur auditores quia magister docet veritatem oppor-
tunam ad docendum, non debet dimittere propter scandalum, quia
veritas doctrinae esset in periculo. Si etiam reus et amici eius scandalizen-
tur quia iudex profert contra eum iustam et opportunam sententiam, non
debet dimittere propter scandalum, quia veritas iustitiae esset in periculo.
Si scandalizentur parentes quia post votum non ex eas religionem vel
nubere non vis, non debes votum dimittere propter scandalum, quia
veritas vitae esset in periculo. Sic est in proposito. Recedere enim a
proposito restituendi alienum retinendum contra conscientiam et ius
divinum, est | in periculo, immo in subversionem veritatis vitae.

Zucc. 70rb

<AD ARGUMENTA>

80 | Ad primum in oppositum, quod «possidet illam pecuniam auctoritate
legis», dicendum quod verum | est: legis humanae permittentis, quae
non omnia mala prohibet, maxime occulta, sed non praecipientis, ut
dictum est. Nunc autem, licet quod praecipit, non sit nisi bonum et
iustum, ut dictum est, malum tamen bene potest esse quod permittit, et
per divinam legem puniendum et ideo nullo modo faciendum, ut dictum
est.
| Ad secundum, quod «princeps debet eam non restituere, quia accepta
est non solum in favorem principis, sed etiam in odium criminis», verum est
quando crimen est in veritate commissum. Tunc ex praecepto legis
divinae debet illam pecuniam exigere in toto vel in parte, secundum quod
ei videbitur expedire, et similiter eam detinere, ne peccatum maneat

Bad. 42^{rk}
D 28va
Bad. 42^{rl}

ABCDFGH

69 si] sic sed c exp. F 69 scandalizentur] scandalizarentur F 69-70 opportunam]
optimam D 71 esset] esse D 72 opportunam] optimam D 72 non] neque sed in
non corr. G 74 votum] notum H 76 esset] esse sed in esset corr. sup. lin. al. litt. B
76 Sic] sicut BCDFGH 76 est in proposito] in proposito est G 77 restituendi]
instituendi H 78 subversionem] subversione BCDFGH 80 primum] om. G
80 auctoritate] lucrative H 81 legis] om. sed i. m. al. man. A 82 mala] necessaria H
83 sit] est BCDFGH 87 debet eam non] non debet eam ABCDFGH 88 principis]
iudicis sed in principis corr. F 88 criminis] principis sed in criminis corr. G 88 verum]
crimen add. sed exp. B 89 quando] quod G 90 divinae] om. G

80-81 Cf. *supra*, p. 101,11-13. 82-83 Cf. *supra*, p. 102,24-103,35, p. 104,55-57,
p. 105,84-88. 84 Cf. *supra*, p. 103,36-40. 85-86 Cf. *supra*, p. 103,40-50. 87-
88 Cf. *supra*, p. 102,14-16.

impunitum et ne facilitas veniae incentivum praebeat delinquendi, unde bonum quod hic forte quandoque lex humana permittit non fieri, lex divina praecipit fieri. Quando vero crimen non est in rei veritate | C 34vb commissum et hoc novit princeps, licet | innocens ordine iuris legitime sit H 41vb convictus, tunc debet in odium criminis, ad terrendum alios et ne scandalum fiat, pecuniam exigere et, non nisi animo tamen restituendi, eam detinere secundum expositum modum, quia nihil iuris in ea habet secundum legem divinam, sed secundum legem humanam deceptam falsis probationibus vel suspicionibus. Lex autem decepta nihil iuris 00 confert coram Deo in conscientia, licet tantum iuris conferat quod contra eius edictum nullus impetitur in iudicio humano, secundum quod privilegia et dispensationes per fraudem vel tacita veritate vel per importunitatem obtenta coram Deo neminem a crimine | excusant in A 64rb Ecclesia | triumphante, licet ab inquietatione defendant in Ecclesia B 47ra militante, ut infra dicemus, loquendo de dispensationibus. 5

Argumentum in oppositum non probat nisi quod princeps non possit tenere bona illius innocentis tamquam propria, animo non restituendi. Quin tamen possit ea ei auferre et detinere quousque sine scandalo possint restitui, non probat: licet enim in hoc puniat innocentem sine culpa, non tamen sine causa, ut dictum est. 10

ABCDFGH

92 veniae] ne *sed in* veniae *corr.* F 92 praebeat] *om.* H *om. sed* tribuat *i. m. al. litt.* D 96 odium] odio BCDFGH 96 ne] se non D 97 fiat] alios *add. sed exp.* F 97 animo tamen] a *sed exp. et continuo* tamen animo *scr.* F 99 sed] licet BCDFGH 00 falsis] falsi D 00 probationibus] propositionibus F 00 nihil] vel *sed in* nihil *corr.* F 1 coram ... conferat] *om. (hom.)* D *om. (hom.) sed i. m.* B 1 conferat] confert BCFGH 3 et] *om. sed sup. lin. al. man.* A 3 tacita] tacitam D 5 defendant] defendunt BCDFGH 6 ut] unde *sed in* ut *corr.* F 7 Argumentum] Ad argumentum *sed* Ad *exp.* A 7 non probat] *iter. sed exp.* F 8 non] *om.* D 9 ea ei] *inv. sed in* ea ei *corr.* A ei eam G

6 Cf. *infra*, p. 126,65-69. 11 Cf. *supra*, p. 107,26-28.

QUAESTIO 17

UTRUM LICITUM SIT TENERE PLURA BENEFICIA ECCLESIASTICA
AUT HOC MALUM SIT SECUNDUM SE

| Sequuntur quaestiones pertinentes specialiter ad bona virorum eccle- Bad. 42^{VL}
5 siasticorum. Et erant tres: duae pertinentes ad ius obtinendi ea, una vero Zucc. 70va
pertinens ad modum dispensandi ea.

Prima erat, utrum licitum sit tenere plura beneficia ecclesiastica aut hoc malum sit secundum se.

Secunda, utrum licitum sit aliquem petere pro se ipso dispensationem | F 187^r
10 ad tenendum simul plura.

Tertia, utrum liceat viros ecclesiasticos de bonis Ecclesiae delicatam ducere vitam pro semetipsis, luciis magnis et delicatis cibariis vescendo et pretiosis vestibus et equis et talibus utendo.

Circa primum arguitur quod non liceret tenere plura beneficia eccle-
15 siastica simul, sic: contrarium eius bonum est et iustum, quia beneficia singula singulis servitoribus sunt instituta, ut tot sint ser|vitores in Zucc. 70vb
ecclesia quot de bonis ecclesiae poterunt sustentari, unde Extravagante de constitutionibus «Cum Martinus Ferrariensis» dicitur quod «*in constitutione* qualibet ecclesiae et
20 *confirmatione* eius a *sede apostolica* super certo numero praebendarum debet esse expressum» (vel intelligitur, si non exprimatur), «*nisi in tantum excreverint ecclesiae facultates quod pluribus possint sufficienter compete-*re». Ergo oppositum est malum et iniustum.

Contra. Super eo quod in se est malum, papa non potest dispensare,
25 quia est contra legem divinam et evangelium. Sed papa bene dispensat in

ABCDFGH

4 Sequuntur] per *add. sed exp.* B 6 pertinens] *om.* F 6 ad] autem G 7 licitum] vitium erat *sed erat exp.* H 9 Secunda] Sed *sed in* Secunda *corr.* F 10 plura] beneficia *add.* F 11 Tertia] Tertio F 11 delicatam] declinatam F 12 luciis] liceis DH liceis *sed in* luciis *corr. i. m.* B liceis *sed in* luciis *corr. sup. lin. al. litt.* C 13 et²] *om. sed inser.* F 13 talibus] te *sed in* talibus *corr.* G 14 liceret] licet BCDFGH 14 tenere ... beneficia] plura beneficia tenere F 15 sic] primo sic *sed* primo *exp.* A *om.* BCDFGH 18 de] *om.* BCDGH 18 Cum Martinus] Cumque DH 19 Ferrariensis] fem' (fens?) AF fere DGH 19 constitutione] institutione G 23 iniustum] in vanum G 24 in se est malum] est malum in se G 24 papa non potest] non potest papa G 25 evangelium] evidentiam *sed in* evangelium *corr. i. m. al. litt.* B 25 Sed] Et *sed del. et* Sed *i. m.* F 25-26 in pluralitate] multiplicitate *sed in* in multiplicitate *mut. i. m.* B

19-23 GREGOR. IX, *Decretales*, I, tit. 2, c. 9 (ed. A. FRIEDBERG, II, 11-12).

pluralitate praebendarum. Ergo simul habere plures praebendas non est in se malum, quare neque illicitum.

Secundo sic: Ecclesia et sedes romana non sustinent nec debent sustinere id quod vergit in periculum animarum tamquam illicitum factum. Ecclesia autem generalis et sedes romana scienter et publice hoc sustinent. Ergo etc.

<SOLUTIO>

Bad. 42^{VM} | Cum ista quaestio | sit de licito et ita petat consilium an plura beneficia
Zucc. 71ra ecclesiastica simul tenere liceat, bonum ordinem tenet ut nemo praesu-
H 42ra mat prius impetrare a papa ut simul plura beneficia obtinere sibi liceat, 35
quam sciat quomodo liceat, ne petat licentiam faciendi quod facere non
licet omnino, et sic «quanto licentius, tanto securius, et quanto securius, eo
et periculosius quis peccet, dum non ideo malum esse desiit aut minoratum
est, quia papa concessit. Quod tamen Summum Pontificem numquam
fecisse crediderim nisi aut circumventum mendacio aut importunitate 40
victum», | secundum quod dicit beatus BERNARDUS in epistola ad
Adam monachum.

Quia igitur licitum in quantum licitum non est nisi bonum, et illicitum
C 35ra in quantum illicitum non est nisi malum, et e converso | bonum omne in
quantum bonum licitum est, et malum in quantum malum illicitum est 45
G 21ra (ut, si bonum fiat | illicitum, hoc non est, nisi in quantum non expedit
fieri, et ita in quantum aliquam habet rationem mali, et e converso si
malum fiat licitum, hoc non est, nisi in quantum expedit fieri et ita
assumit rationem boni aliqualem, quia expedientia in quantum expedien-
tia bona sunt), oportet igitur incipere a consideratione boni et mali 50

ABCDGHI

27 neque] nec H 33 de licito] delicato sed in de licito corr. B scr. sed vel a i. m. al. litt. C
33 petat] peccat H peccat sed in petat corr. D 33 consilium] concilium H concilium sed in
consilium corr. D 35 impetrare] tenere sed in impetrare corr. F 35 ut] vel F
35 simul] om. sed i. m. B 36 quomodo] sibi add. C 36 ne] ut sed non add. sup. lin. al.
litt. B 36 licentiam] om. sed i. m. F 36 non] om. sed i. m. al. litt. B 39 concessit]
incessit F 39-40 numquam fecisse] fecisse non F 40 importunitate] importunitatem
CGH importunitatem sed in importunitate corr. BD 43 Quia] Quoniam D Qui H
44 omne] esse GH esse sed del. et omne i. m. al. litt. B esse sed in et mut. i. m. al. litt. D
confus. C scr. sed in esse mut. i. m. F 45 illicitum est] licitum est illicitum sed licitum
exp. F 46-47 in ... ita] om. (homoiocéph.) F 47 aliquam habet] inv. BCDGH 47 si]
sed G 50 consideratione] considerationem D

37-41 BERNARDUS CLARAEVALLENSIS, *Epist.* 7, n. 9 (ed. J. LECLERCQ, 7, p. 38,2-3, 6-9; PL 182, 98D-99A).

simpliciter | et expedientis vel non expedientis. Ex hoc enim, ut credo, D 28vb
videbimus clare rationem liciti et illiciti simpliciter et in casu.

| Est igitur sciendum in principio quod beatus BERNARDUS in praedicta Bad. 42^{VM}
epistola distinguit duplex bonum, dicens: «Sane hoc advertendum,
55 quod quaedam sunt pura bona, quaedam pura mala, et in his nullam debere
fieri hominibus oboedientiam, quoniam nec illa omittenda sunt, etiam cum
prohibentur, nec ista, vel cum iubentur, committenda. Porro inter haec sunt
media quaedam, quae, pro modo, loco, tempore vel persona, et mala
possunt esse et bona, et in his lex posita est oboedientiae, | tamquam in A 64va
60 ligno scientiae boni et mali quod erat in medio paradisi». De quo dicit
AUGUSTINUS: «Si venenosam herbam quis prohibitus tetigerit, poena
sequitur; etiam si nemo prohibuisset, similiter sequeretur. Non sic autem
in proposito, quia si homo lignum illud non prohibitus tetigisset, non
peccasset; quod ergo prohibitum tangenti obfuit, non natura ligni, sed
65 inoboedientiae malum fecit». «In his autem», dicit BERNARDUS, «profecto
fas non est nostrum sensum sententiae praescribere magistrorum; in his
omnino praelatorum nec iussio nec prohibitio contemnenda est».

De intermediis autem subdit exempla, dicens: «Fides, spes, caritas et
cetera huiusmodi pura sunt bona, quia male non possunt vel iuberi vel
70 teneri, bene non possunt vel prohiberi vel non teneri. Pura mala sunt
furtum, sacrilegium, adulterium et cetera talia, quae utique nec vel bene

ABCDGHI

52 clare] terminare H 53 sciendum] quod add. sed exp. G 55 pura¹] plura CGH plura
sed in pura corr. i. m. al. litt. B plura sed in pura corr. sup. lin. al. litt. D 55 pura bona]
plura bona pura sed plura exp. F 55 pura²] plura CGH plura sed in pura corr. i. m. al.
litt. B plura sed in pura corr. sup. lin. al. litt. D 56 hominibus] om. sed i. m. al. man. A
58 loco] et add. CG 59 possunt] post sed del. et possunt i. m. al. litt. B 59 et¹] om. CG
59 est] et add. BCDGH 61 poena] om. sed i. m. F 63 non¹] om. F 63 prohibitus
tetigisset] tetigisset prohibitionem sed in prohibitus tetigisset corr. i. m. F 63 tetigisset]
tetigisset DH 64 prohibitus] prohibitus ABCDFGH 64 tangenti] tangi ABCDFGH
64 natura ligni] inv. F 65 fecit] fuit sed in fecit corr. sup. lin. A fuit fecit sed fuit exp. F
65 profecto] praefecto F 66 nostrum] vestrum DH 66 sensum] consensum sed con
exp. F sensitivus G 69 pura] plura CGH plura sed in pura corr. sup. lin. al. litt. B plura
sed in pura corr. i. m. al. litt. D 69 male] mala G 69 vel¹] nec sed exp. et del. et vel sup.
lin. A 69-70 vel¹ ... possunt] om. (hom.) sed i. m. al. litt. D 69 vel²] nec sed exp. et
del. et vel sup. lin. A 70 bene] unde BCDGH 70 Pura] Plura CGH Plura sed in Pura
corr. sup. lin. al. litt. BD Plura sed exp. et Pura sup. lin. F 71 talia] alia sed in talia corr.
sup. lin. F 71 nec] om. sed. sup. lin. F

54-60 *Ibid.*, n. 4 (ed. J. LECLERCQ, 7, p. 33,22-27; PL 182, 95C-D). 61-65 AUGUST.,
De Gen. ad litt., VIII, c. 13, n. 29 (CSEL 28¹, p. 251,14-252,5; PL 34, 383-384).
65-67 BERNARDUS CLARAEVALLENSIS, *Epist.* 7, n. 4 (ed. J. LECLERCQ, 7, p. 33,27-34,2;
PL 182, 95D). 68-74 *Ibid.* (ed. J. LECLERCQ, 7, p. 34,4-9; PL 182, 95D-96A).

H 42^{rb}Zucc. 71rb

praecipi vel perfici possunt, nec male prohiberi vel non fieri. Adversus huiusmodi non est lex: nullius quippe prohibitio valet obviare praeceptis, nullius iussio praeiudicare prohibitis. Liquido apparet | mala imperantibus non esse parendum, praesertim dum pravis obtemperans imperiis, in quo homini videris oboediens, Deo plane, qui omne quod perperam agitur, interdicit, inoboedientem te exhibes. Quid enim? Quod iubet homo, prohibet Deus, et ego audiam hominem surdus Deo? Non sic apostoli clamant, quippe dicentes: «Melius est oboedire Deo quam hominibus». Vides quam inanis est excusatio de humana oboedientia, ubi in Deum convincitur facta transgressio? Sunt deinde media, quae per se nec bona noscuntur nec mala. Possunt tamen indifferenter, et bene pariter et male, vel iuberi vel prohiberi, | sed male nullatenus in his a subditis oboediri. Ex his sunt, ut exempli gratia, ieiunare, vigilare, legere et quaeque talia».

B 47^{va}Bad. 43^{rn}

De primis ergo, scilicet de simpliciter bonis et simpliciter malis, non est habere plura beneficia. Tunc enim oporteret quod omnes haberent plura, si esset simpliciter bonum, vel nullus, si esset simpliciter malum, ita quod nulla humana dispensatio illud faceret licitum, quia esset simpliciter et omnino illicitum. «Quomodo enim», ut dicit BERNARDUS, «permissio papae licitum facere valuit, quod | purum malum fuit?» Et, ut dicit in epistola ad Robertum: «Quid tibi frustra quispiam blanditur de absolutione apostolica, cuius conscientiam divina ligatam tenet sententia?» Plura ergo beneficia tenere simul, necessario est de bonis mediis.

ABCDFGH

72 perfici possunt] percipi possunt perfici *sed* percipi *exp.* F 75 esse] est G 75 parendum] parcendum G 75 obtemperans] obtemperantis *sed* in obtemperans *corr.* G 76 videris] *scr. in lac. al. man.* A 77 inoboedientem] oboedientem CDGH oboedientem *sed* in inoboedientem *corr. sup. lin. al. litt.* B 77 Quid enim? Quod] Quid enim? Quibus *sed* Quid in Quod *mut. et* enim? Quibus *exp.* F 79 oboedire Deo] *inv.* BCDFGH 80 de] *om. sed sup. lin.* A 81 convincitur] coniungitur G 82 noscuntur] nascuntur G 82 et¹] *om.* A 82 male] pariter *add. sed exp.* F 83 vel prohiberi] *om. (hom.) sed i. m. al. litt.* B 84 ut] in B *om.* G 84 quaeque] quaecumque BCDFGH 85 est] *om.* H *om. sed i. m. al. litt.* D 87 nullus] nulla *sed* in nullus *corr. al. man.* A nullus G 87 esset²] *om.* G 90 purum] parum *sed* in purum *corr. sup. lin.* F 91 Quid] Quod G 92 cuius] *om.* GH *om. sed i. m. al. litt.* D 92 ligatam] ligatum BGH ligatum *sed* in ligatum *corr.* C ligatum *sed* in ligatum *corr. sup. lin. al. litt.* D 92 ligatam tenet] *inv.* F

72-73 *Gal.*, v. 23. 74-79 BERNARDUS CLARAEVALLENSIS, *Epist.* 7, n. 3 (ed. J. LECLERCQ, 7, p. 33,9-11, 13-15; PL 182, 95B). 79 *Act.*, v. 29. 80-81 BERNARDUS CLARAEVALLENSIS, *Epist.* 7, n. 8 (ed. J. LECLERCQ, 7, p. 37,1-2; PL 182, 98A). 81-84 *Ibid.*, n. 4 (ed. J. LECLERCQ, 7, p. 34,9-12; PL 182, 96A). 89-90 *Ibid.*, n. 8 (ed. J. LECLERCQ, 7, p. 36,26-27; PL 182, 98A). 91-92 BERNARDUS CLARAEVALLENSIS, *Epist.* 1, n. 9 (ed. J. LECLERCQ, 7, p. 15-17; PL 182, 75B).

Sed aliqui, non distinguendo media bona, dicunt quod omnia sunt talia quod, quantum est de se, neque bona sunt neque mala (bonitate, dico, moris), sed omnia indifferentia, et ita licita quantum est de se, licet non semper expedientia, ita quod, si sint illicita, hoc non est nisi ex sola prohibitionem, | sicut erat illicitus primo homini esus ligni vitae post prohibitionem, qui erat indifferens ante prohibitionem et medius inter simpliciter bonum et simpliciter malum. Sic ergo dicunt quod plures praeendas habere simul si non esset prohibitum, non esset magis malum neque illicitum habere duas quam habere unam, sicut non est modo magis illicitum habere unam magnam quam habere unam parvam.

C 35rb

Sed hoc, ut videtur, non potest stare. Immo de mediis videtur esse distinguendum, licet BERNARDUS non distinguat, quia nihil ad suum propositum erat, quia illicitum quod intendebat dissuadere, erat de malo in extremo, ut patet inspicienti epistolam.

| Sciendum igitur quod mediorum inter bonum simpliciter licitum et malum simpliciter illicitum est triplex medium.

Bad. 43ro

Quoddam quod est simpliciter bonum et licitum, malum autem in casu.

Quoddam vero quod est simpliciter malum et illicitum, bonum vero in casu.

Quoddam vero medium inter ista duo quantum est de se indifferens omnino, neque bonum simpliciter neque malum simpliciter, et ita licitum per indifferentiam, quod ex casu posset esse bonum et ita licitum quoad quid, et ex casu malum et illicitum quoad quid, sicut erat tactus ligni | scientiae boni et mali, qui, quantum est ex se, omnino fuit indifferens, fuisset | autem bonus et licitus tamquam opportunus ad tactum, si fuisset

H 42^{va}Zucc. 71va

ABCDFGH

94 non] tamen *sed* in non *corr.* F 94 sunt] *om.* F 95 quod] *om. sed sup. lin.* A 96 ita] *om.* DH 96 ita licita] illicita ita F 97 si] *om.* DGH 97 sint] sunt G 97 ex] lex G 99 ante] autem *sed* in ante *corr.* D 00 simpliciter²] bonum et *add. sed exp.* F 2 neque] magis *add. sed exp.* F 2 unam] magnam *add. sed exp.* F 2 sicut] *om. sed i. m.* F 6 dissuadere] suadere B 8 Sciendum] est *add.* F 9 illicitum] bonum autem in casu quodam erat vero medium *add. sed va-cat apposito sup. lin. del.* F 12 vero¹] medium inter duo *add. sed exp.* F 12 vero²] autem BCDFGH 17 et¹] ex F 17 et¹ ... quid] *om. (hom.)* BCDGH 19 fuisset¹] fuisse H fuisse *sed* in fuisset *corr.* BD 19 tactum] tamquam *sed del. et* tactum *i. m. al. litt.* B

94-3 Cf. THOMAS DE AQUINO, *Quodl. IX*, q. 7, art. 15 (ed. Parma, IX, 1869, p. 598), ubi eadem opinio, a Thoma reiecta, recitatur. 5-7 BERNARDUS CLARAEVALLENSIS, *Epist.* 7 (ed. J. LECLERCQ, 7, p. 31,6-46,17; PL 182, 93D-105A).

- A 64vb praeceptus, sicut malus fuit et | illicitus tamquam perniciosus ad tactum, 20
postquam fuit prohibitus.
- D 29ra Et | ad istud genus mediorum omnia media illi reducebant, et de tali
genere dicebant esse pluralitatem praebendarum habere. Sed non est ita.
- F 187^v Praedicta enim duo | genera mediorum inveniuntur in rebus diversa
omnino ab isto tertio, et de altero illorum est pluralitas beneficiorum, ut 25
patebit.
- Bad. 43^p | Est igitur aliquid bonum simpliciter et absolute quia est de genere legis
naturae, quod tamen malum potest esse in casu. Verbi gratia ordo
- B 47vb graduum | ecclesiasticorum, qui est ex lege divinae ordinationis et ita 30
simpliciter bonus et ad instar hierarchiae caelestis ordinatus, bonus est
simpliciter, secundum quod dicit BERNARDUS libro II° De considera-
tione ad Eugenium papam loquens: «Erras si, ut summam, ita et solam
institutam a Domino; sunt et mediocres, sunt et inferiores. Nec vilem reputes
formam hanc quia in terra est: exemplar habet in caelo. Sicut illic 35
Seraphim et Cherubim ac ceteri quique usque ad archangelos et angelos
ordinantur sub uno capite Deo, ita hic quoque sub uno Summo Pontifice
primates vel patriarchae, archiepiscopi, episcopi, presbyteri vel abbates et
reliqui in hunc modum. Non est parvipendendum quod et Deum habet
auctorem et de caelo ducit originem. Quod si dicat episcopus: «Nolo esse 40
sub archiepiscopo», aut abbas: «Nolo oboedire episcopo», hoc de caelo non
est, nisi tu forte angelorum quempiam dicentem audisti: «Nolo sub
archangelis esse»».

ABCD FGH

20 praeceptus] praeceptivus G 20 tactum] tamquam G 22 Et] om. BCDFGH
27 absolute] absolutum H 28 tamen] non F 29 divinae] divina H divina sed in divinae
corr. D 32 Erras] erratis F 35 quia] scr. sed quod i. m. al. litt. C 35 est] et add. G
35 habet] habes sed in habet corr. sup. lin. al. litt. C 36 Seraphim] Sepharin sed in
Seraphim corr. B 36 quique] quinque H 36 et angelos] om. (hom.) sed i. m. F
39 parvipendendum] paripendendum sed in parvipendendum corr. F 39 et] est sed in et
corr. sup. lin. F 40 Quod] Quia F 42 nisi] ni H ni sed in nisi corr. D 42 quempiam]
quam piam G 42 audisti] audistis sed in audisti corr. F 43 esse] om. DH

22-23 Cf. supra, p. 115,94-3. 32-33 BERNARDUS CLARAEVALLENSIS, *De considera-*
tione, III, c. 4, n. 17 (ed. J. LECLERCQ, 3, p. 444,16-17; PL 182, 768B). 33-34 *Ibid.* (ed.
J. LECLERCQ, 3, p. 444,22-23; PL 182, 768B-C). 34-35 *Ibid.* (ed. J. LECLERCQ, 3,
p. 445,7-8; PL 182, 768D). 35-43 *Ibid.*, n. 18 (ed. J. LECLERCQ, 3, p. 445,14-21; PL 182,
769A).

Est ergo plane talis ordo simpliciter bonus, quia de iure divino et legis
45 naturae, et tamen potest esse malus in casu, ut non expediat quod iste
abbas sit sub illo episcopo, unde et in hoc casu papa dispensat et
abbatem eximit, ne sub episcopo sit.

Et ideo BERNARDUS, quia visus est sic ordinare dictos ordines ex iure
divino, sibi ipsi opponens subdit, exponendo quando in talibus dispensa-
50 tio habet locum et quando non, dicens: ««*Quid?*», inquis. «*Prohibes*
dispensare?» Non, sed dissipare. Non sum tam rudis, ut ignorem positos vos
dispensatores, sed in aedificationem, non in destructionem. Ubi necessitas
urget, excusabilis dispensatio est. Ubi utilitas provocat, dispensatio lauda-
bilis est; utilitas, dico, communis, non | propria. Nam cum nihil horum est, C 35va
55 *non plane fidelis dispensatio, sed crudelis dissipatio est.*»

Vult ergo quod in illo ordine simpliciter bono et de iure divino in casu
rationabiliter dispensandum est, ut plane dicit in epistola ad
Mediolanenses: «*Plenitudo*», inquit, «*potestatis super universalis*
orbis ecclesias singulari praerogativa apostolicae se|di donata est. Potest, si H 42vb
60 *utile iudicaverit, novos ordinare episcopatus, ubi hactenus non fuerunt.*
Potest eos qui sunt, alios deprimere alios sublimare, prout ratio sibi
dictaverit.» Alias enim non reputat BERNARDUS dispensationem, sed
potius dissipationem, secundum quod ante praedicta | ad Eugenium Zucc. 71vb
65 *praemisit, dicens: «Subtrahuntur abbates episcopis, episcopi archiepis-*
copis, archiepiscopi patriarchis sive primatibus. Bonane species haec? Miror

ABCD FGH

46 casu] om. DGH 47 sit] emit sed in sit corr. B 48 ideo] ratio G 50 locum] loco G
50 et] om. G 50 dicens] in add. sed exp. B 51 Non sed] inv. sed in Non sed corr. i. m.
al. litt. B 51 dissipare] dispensare dissipare sed dispensare exp. F 51 tam] causa G
55 dissipatio] dispensatio G 56 simpliciter bono] inv. F 57 rationabiliter] rationabili
A rationaliter G 57 est] om. F 58 Mediolanenses] Medistanenses ABCDFGH 58 po-
testatis] potestates H potestates sed in potestatis corr. D paternitatis G 58 universalis]
universales ABDFGH universales sed in universalis corr. sup. lin. al. litt. C
59 apostolicae sedi] inv. F 59 sedi] sede GH sede sed in sedi corr. CD sede sed in sedi corr.
sup. lin. al. litt. B 60 utile] fuerit sive add. C 60 ordinare] om. C 61 Potest]
Potestis C 61 sublimare] sublimare D 63 dissipationem] dispensationem sed in
dissipationem corr. D 63 ad] om. B 63 ad Eugenium] iter. sed exp. D 64 dicens]
dicunt sed in dicens corr. F 64 abbates] post corr. scr. G

50-55 *Ibid.* (ed. J. LECLERCQ, 3, p. 445,22-28; PL 182, 769A-B). 58-62 BERNARDUS
CLARAEVALLENSIS, *Epist.* 131, n. 2 (ed. J. LECLERCQ, 7, p. 327,12-16; PL 182,
286C-287A). 64-68 BERNARDUS CLARAEVALLENSIS, *De consideratione*, III, c. 4, n. 14
(ed. J. LECLERCQ, 3, p. 442,13-17; PL 182, 766C-D).

si excusari queat vel opus. Sic factitando, probatis vos habere plenitudinem potestatis, sed iustitiae forte non ita. Facitis hoc et potestis, sed utrum et debeatis, quaestio est.» Et infra: «*At quomodo | non indecens tibi voluntate pro ratione uti et, quia non est ad quem appelleris, potestatem exercere, negligere rationem?»* Et infra: «*Nolo praetendas mihi fructum emancipationis. Nullus est enim, nisi quod inde episcopi insolentiores, monachi dissolutiores sunt, quid quod et pauperiores?»*»

Bad. 43^Q | Patet ergo quod aliquid est simpliciter bonum et tamen in casu non expedit, et quod tunc in eo dispensari potest et debet.

E contra patet aperte quod aliquid est simpliciter malum, ut hominem occidere, et tamen in casu est bonum, cum quis est publicus hostis, in quo dispensat cum iudice | ius commune divinum, ut liceat eum occidere, vel etiam cum toto populo, ut dictum est secundum AUGUSTINUM in praecedenti quaestione, secundum quod etiam de hoc infra plurima alia ponentur exempla.

A 65TA Sic ergo plane | patet quod sunt tria media inter bonum omnino et simpliciter licitum et malum omnino et simpliciter illicitum, de quorum numero, ut dictum est, non est habere plures praebendas simul. Restat ergo videre ad quem modum dictorum trium mediorum pertinet.

Bad. 43^{VR} | Et est manifestum quod non pertinet ad illum in quo continetur id quod est simpliciter bonum, et in casu malum, quia tunc absolute liceret

ABCDFGH

66 excusari] excutari *sed in excusari corr.* C 66 factitando] fatigando G *scr. sed vel fatigando i. m. al. litt.* C 66 vos] nos H 67 iustitiae] *scr. sed vel iuste i. m. al. litt.* C 67 et¹] *vi add. sed exp.* B 67 potestis] potestatis DGH *scr. sed in potestatis mut. sup. lin. al. litt.* B 67 utrum] utrumque BDGH utrumque *sed vel utrum i. m. al. litt.* C 68 debeatis] debetis G 70-71 emancipationis] mancipationis F 71 nisi] visi D 71 quod] qui DH 71 monachi] in *add. sed exp.* F 72 dissolutiores] dissolutiones D 72 sunt] *om.* G 72 quid] quidam F 72 quod] quid G 73 aliquid] quid H 73 tamen] tunc G 77 commune] *et add. sed exp.* F 79 praecedenti] praesenti BFGH praesenti *sed in praecedenti corr. sup. lin.* CD 79 plurima] prima *sed in plurima corr.* F 81 Sic] Sicut *sed ut del.* G 83 plures ... simul] simul plures praebendas BCDFGH 84 modum] modorum B 84 mediorum] modorum BCDFGH dictorum *add. sed exp.* B 86 liceret] licet *sed in liceret corr. i. m. al. litt.* BC licentiam pateret liceret *sed licentiam pateret del.* F

68-70 *Ibid.*, n. 15 (ed. J. LECLERCQ, 3, p. 442,25-27; PL 182, 767A). 70-72 *Ibid.*, n. 16 (ed. J. LECLERCQ, 3, p. 443,15-17; PL 182, 767C). 76-77 AUGUST., *De lib. arb.*, I, c. 5, n. 12 (CC lat. 29, p. 217,28-218,31; CSEL 74, p. 12,14-17; PL 32, 1227). 77-79 Cf. *supra*, p. 104,62-66; AUGUST., *De lib. arb.*, I, c. 5, n. 12 (CC lat. 29, p. 218,40-41; CSEL 74, p. 12,26-27; PL 32, 1227). 79-80 Cf. *infra*, p. 131,77-132,13. 83 Cf. *supra*, p. 114, 85-93. 84 Cf. *supra*, p. 115,10-116,21.

et non esset umquam dispensandum ut plures liceret simul tenere, sed potius in casu prohibendum ne simul plures tenerentur.

Restat an sit aliquis aliorum duorum modorum: an scilicet sit de simpliciter malis, an de omnino indifferentibus. Si enim de simpliciter malis sit, tunc est malum de genere legis naturae et prohibetur quia malum simpliciter. Si vero est de omnino indifferentibus, tunc est malum | non ex natura sua, sed solum quia prohibitum.

D 29rb

Sed quod ad minus sit prohibitum, et ita malum et illicitum quia de iure communi interdictum, sive alias sit in se indifferens et licitum (ita quod dispensatione non indigeat ut liceat, nisi quae prohibitionem auferat et licentiam faciendi id quod secundum se est indifferens, tribuat), sive in se sit malum simpliciter et illicitum (ita quod dispensatione indigeat, non solummodo quae prohibitionem auferat aut quae licentiam faciendi malum tribuat, sed quae casus determinat | in quibus quod simpliciter et communiter malum est, bonum et expediens fiat), manifestum est per iura scripta discurrendo. Et sic ad quaestionem simpliciter et absolute dicendum quod non licet quemquam plura ecclesiastica beneficia simul tenere sine dispensatione.

Nec est in hoc differentia de dignitatibus et beneficiis curam animarum habentibus et simplicibus praebendis, nisi quoad dispensantes. Episcopis enim interdicta est expresse potestas dispensandi «in pluralitate dignitatum et beneficiorum curam animarum habentium», Extravagante de praebendis «De multa». | Utrum autem episcopis sit permissa dispensatio in simplicibus beneficiis, de hoc sunt opiniones doctorum canonis. Sed apud quemcumque resideat potestas in beneficiis dispensandi, et

H 43ra

Zucc. 72ra

C 35vb

ABCDFGH

87 umquam] numquam F numquam *sed in umquam corr.* B 88 simul plures] *inv.* BCDFGH 89 sit¹] *om.* BCDFGH 89 duorum modorum] *inv.* F 91 malis] malum G 92 est de omnino] de omnino est F 94 et²] *ita add.* BCG 96 non] *om. sed sup. lin.* F 96 prohibitionem] *iter. sed exp.* F 97 se est indifferens] inse differens est *sed in se est indifferens corr. sup. lin. al. litt.* B 98 quod] in *add.* G 99 quae] *per add.* CDH *per add. sed exp.* B 00 determinat] *scr. sed vel decernat i. m. al. litt.* B deserat *sed at (pars prior lamina glutinatoris abscisa) i. m. al. litt.* C deceat DH 1 communiter] quare BCGH quare *sed in quasi mut.* D 3 quemquam] quemquem B quemque F 4 ecclesiastica beneficia] *inv.* BCDFGH 6 quo (ad)] qui (ad) H qui ad *sed in quoad corr.* BCD quantum (ad) G 6 dispensantes] dispensantis *sed in dispensantes corr.* B 7 est] *om.* CFGH *om. sed sup. lin. al. litt.* B *om. sed sup. lin. sed ante interdicta inser.* D 7 expresse] expressa H 8 de] Deo H Deo *sed in de corr.* D 9 sit] sic H 9-10 permissa dispensatio] *inv.* D 11 apud] *om. sed i. m.* B 11 resideat] residet BCDFGH 11 in beneficiis] et beneficia G

6-9 GREGOR. IX, *Decretales*, III, tit. 5, c. 28 (ed. A. FRIEDBERG, II, 477-478).

B 48rb qualiter, | et in quibus casibus, et cum qualibus personis dispensandum, nihil ad praesens.

Bad. 43^{vs} | Hoc tamen certum est, quod de iure communi sine dispensatione cuilibet illicitum est plura beneficia etiam simplicia simul tenere, nisi in casibus a iure exceptis. Dicitur enim Extravagante de rescriptis, in cap.^o «Cum adeo» quod «cum papa scribit pro habente unum beneficium: «ut aliud ei conferatur, sub hac conditione, si dignus inveniatur», bene intelligitur quomodo litterae sunt impetratae, quoniam scilicet tacita veritate». Ubi dicit Glossa: «Et sic patet quod qui habet sufficiens beneficium, ad aliud beneficium reputatur indignus». Et hoc ideo, quia in duobus simul deservire non potest, ut Extravagante de praebendis «Super inordinata», ubi dicitur quod «qui non possunt in ecclesia deservire, in eadem non debent idonei reputari». Ubi dicit Glossa: «Nota ergo quod qui habet beneficium sufficiens, non reputatur idoneus ad aliud beneficium, primo retento, quia, dum ad utrumque festinat, neutrum bene peragit, 16^a, q.^e 1^a, cap.^o Presbyteros». Et 70^a dist.^e, | in cap.^o «Episcopi» dicitur: «Singuli tantum clerici per singulos titulos ponendi sunt in ecclesia». Ubi in Glossa de hoc similiter.

Extravagante de exceptionibus «Cum ecclesiasticae» dicitur in Glossa: «Favore ecclesiae et propter utilitatem ius commune statutum est ut clerici debeant in ecclesia residere et continuam residentiam | facere». Et de clericis non residentibus cap.^o «Quia nonnulli» dicitur: «Cum ecclesia vel ecclesiasticum ministerium committi debet, talis ad hoc persona quaeratur, qui residere in loco et curam eius per se ipsum valeat

ABCDFGH

12 et¹] om. sed i. m. al. litt. B 14 certum est] inv. G 14 est] om. F 14 quod] om. G 14 communi] non F 15 beneficia] et add. F 17 cap.^o] cuius H 22 in duobus simul] simul in duobus F 24 idonei reputari] inv. BCDFGH 24 Ubi] Ut G 27 peragit] Ut add. G 27 16^a] VI^a XVI^a sed VI^a exp. F 28 dicitur] dicit BCDFGH 29 similiter] simpliciter F 30 Extravagante] om. BCDGH 31 Glossa] in add. G 31 Favore] et add. F 33 nonnulli] multa ABCDGH nulla sed in multa mut. sup. lin. F 35 persona quaeratur] personaliter D 35 qui] quod F

17-20 *Ibid.*, i, tit. 3, c. 17 (ed. A. FRIEDBERG, II, 23). 20-21 GREGOR. IX, *Decretales, una cum Glossis*, i, tit. 3, c. 17 (35a, 39-43). 23-24 GREGOR. IX, *Decretales*, III, tit. 5, c. 35 (ed. A. FRIEDBERG, II, 480). 25-27 GREGOR. IX, *Decretales, una cum Glossis*, III, tit. 5, c. 35 (749a, 60-63). 27 GRATIANUS, *Decretum*, II, c. XVI, q. 1, c. 38 (ed. A. FRIEDBERG, I, 771; PL 187, 1003B-C). 28-29 *Ibid.* i, dist. 80, c. 3 (ed. A. FRIEDBERG, I, 280; PL 187, 385A). 29 GRATIANUS, *Decretum, una cum Glossis*, i, dist. 80, c. 3 (508M). 31-33 GREGOR. IX, *Decretales, una cum Glossis*, II, tit. 25, c. 3 (594b, 52-53, 54-56). 34-36 GREGOR. IX, *Decretales*, III, tit. 4, c. 3 (ed. A. FRIEDBERG, II, 460).

exercere». Alias enim, ut cap.^o proximo «Relatum», «admissi poterunt amoveri, nisi forte de licentia praelatorum suorum, vel pro studio litterarum vel pro aliis honestis causis, convenit eos abesse».

Idem omnino est in praebendis quod in parochiis quoad hoc, ut cap.^o 40 «Tuae fraternitati» et 21^a, q.^e 1^a dicitur: «In duabus ecclesiis aliquem posse connumerari VII^a synodus prohibet dicens: «Clericus ab instanti tempore non connumeretur in duabus ecclesiis. Negotiationis enim est hoc et turpis lucri commodum et ab ecclesiastica consuetudine penitus alienum». Unde supra cap.^m de electione «Dudum» GLOSSATOR tractans hanc materiam, in fine | totum reducens in | summam, quaerit et repondet, dicens: «Quid dicemus? Numquid possunt esse clerici in pluribus ecclesiis et ibi habere praebendas? De iure communi in pluribus ecclesiis clerici esse non possunt». Unde 70^a dist.^e, «Sanctorum», dicitur: «In qua ecclesia quilibet statutus est, in ea perpetuo perseveret. Omnino autem aliquem in duabus ecclesiis intitulari non licet, sed unusquisque, in qua intitulatus est, in ea tantum canonicus habeatur». Ubi GLOSSATOR similiter hanc materiam tractans dicit: «In summa haec est veritas quod de iure non potest quis habere plures ecclesias vel praebendas in eodem episcopatu vel in diversis, nisi in casibus notatis in summa, 21^a, q.^e 1^a». Quorum duo exprimuntur Extravagante de electione «Dudum», ubi dicitur quod «nullus potest plures parochias obtinere, nisi una pendeat ex altera, vel unam intitulatam, alteram vero commendatam haberet».

ABCDFGH

36 cap.^o] in cap.^o G 37 amoveri] non moveri H 37 nisi] nec D 37 vel] ut C 38 honestis] om. D 39 cap.^o] in cap.^o G 40 fraternitati] fraternitatis ABCDFGH 40 21] 20 G 40 1^a] om. DH 40 aliquem] aliquam D 41 VII^a] XII^a H 42 connumeretur] connumeret F 42 Negotiationis] Negatiationis G 45 summam] summa B 47 ibi habere] inv. G 48 dicitur] quod in add. F 48-49 In qua ecclesia] ecclesia in qua F 49 statutus] constitutus C 51 canonicus] casu BCDH in casu F lac. G 51 similiter] super F 52 hanc] habeat BDH habeat sed del. et hanc i. m. al. litt. C 53 ecclesias] om. G 54 in diversis] indi sed in in divisio mut. A 56 nullus] nullas H 56 plures] duas DH

36-38 *Ibid.*, c. 4 (ed. A. FRIEDBERG, II, 461). 39-40 *Ibid.*, c. 5 (ed. A. FRIEDBERG, II, 461). 40-44 GRATIANUS, *Decretum*, II, c. XXI, q. 1, et q. 1, c. 1 (ed. A. FRIEDBERG, I, 852; PL 187, 1110B-C). 46-48 GREGOR. IX, *Decretales, una cum Glossis*, I, tit. 6, c. 54 (145b, 51-54). 48-51 GRATIANUS, *Decretum*, I, dist. 70, c. 2 (ed. A. FRIEDBERG, I, 257; PL 187, 355C-356A). 52-54 GRATIANUS, *Decretum, una cum Glossis*, i, dist. 70, c. 2 (462R). 54 GRATIANUS, *Decretum*, II, c. XXI, q. 1 (ed. A. FRIEDBERG, I, 852-854; PL 187, 1110B-1112B). 56-58 GREGOR. IX, *Decretales*, I, tit. 6, c. 54 (ed. A. FRIEDBERG, II, 94).

Et addit GLOSSATOR tres alios casus, dicens: «*Item propter paupertatem ecclesiarum, 10^a, q.^e 2^a «Unio»; item propter penuriam clericorum, 21^a, q.^e 1^a, cap.^o 1°; | item propter dispensationem papae, Extravagante de praebendis De multa*».

Sed in talibus non licet modo episcopos dispensare, in praebendis autem possunt, quia talis dispensatio non est eis prohibita. Aliquando autem fuit e converso, quod in curis et dignitatibus licuit eos dispensare, non autem in praebendis simplicibus, 70^a dist.^e, «*Sanctorum*». Et sic dispensatio | super pluralitate beneficiorum quoad dispensantem non est nisi iuris positivi, habere autem unicum tantum est de iure communi, | quantumcumque tenue sit, 21^a, q.^e 1^a, cap.^o 1° «*Clericus*», ubi dicit glossa: «*Ecclesia videtur sufficere, quae tantum necessaria habet*», et alia glossa: «*Si quis capiat parvum beneficium, impu|tet sibi*».

| Restat videre an plura habere beneficia sit solum malum quia prohibitum ex iure humano, ut dispensatio auferens prohibitionem reducat rem ad suam naturam et sic fiat licitum, quod proprie appellatur dispensatio quasi iuris communis quaedam relaxatio. Sed quod non est ita, immo quod in se simpliciter sit malum et ideo prohibitum (ut esset malum, et si non esset prohibitum), nisi in casibus, ex hoc, ut videtur, apertissime declaratur: dicit enim ORIGENES Super Exodum de ministris Ecclesiae, 28° cap.^o: «*Ad hoc solum debent sumere carnalia, quia ministrant spiritualia*». Sic enim, ut dicit APOSTOLUS, «*Dominus ordinavit, ut qui altario deserviunt, de altario vivant*». Propter servitia ergo sunt beneficia.

ABCDFGH

60 penuriam] pecuniariam H pecuniariam sed in penuriam corr. D papae add. sed exp. B 60 clericorum] electorum sed in clericorum corr. G 63 modo episcopos] inv. G 64 autem] vero F aliter G 65 quod] talis add. F 67 pluralitate] pluralitatem B 67 dispensantem] dispensationem sed in dispensantem corr. A 68 est] om. G 71 alia] qualia G 72 habere] om. H om. sed tenere sup. lin. al. litt. D 72 habere beneficia] inv. F 73 ut] unde BCDGH 75 quaedam] i. m. al. man. A 75 est] om. sed sup. lin. al. litt. D 77 esset] esse F 79 Ad] Ex B 79 ministrant] ministrat F 80 spiritualia] specialia B 80 Sic enim ut] Sicut enim F 80 Dominus] Deus BCDFGH 81 altario] altari G 81 servitia] beneficia G

59-62 GREGOR. IX, *Decretales, una cum Glossis*, I, tit. 6, c. 54 (145b, 43-46). 64-66 GRATIANUS, *Decretum*, I, dist. 70, c. 2 (ed. A. FRIEDBERG, I, 257; PL 187, 356A-B). 68-69 *Ibid.*, II, c. XXI, q. 1, c. 1 (ed. A. FRIEDBERG, I, 852; PL 187, 1110C). 70 GRATIANUS, *Decretum, una cum Glossis*, II, c. XXI, q. 1, c. 1 (1633B). 71 *Ibid.* 79-80 *Glossa ord. in Exod.*, XXVIII, 38 (I, 802D; PL 113, 281D). 80-81 I Cor., IX, 13-14.

Et etiam, ut patet ex iuribus praedeterminatis, diversa sunt et distincta beneficia, ut diversae personae in diversis et distinctis beneficiis diversa et distincta faciant servitia, et tot personae in ecclesiis instituantur, ad quot sufficere possunt eius facultates.

Unde et qui in maioribus beneficiis sunt instituti, ad maio|ra tenentur servitia, quia, secundum GREGORIUM, «*cum crescunt dona, crescere debent et rationes donorum*», et, ut dicit ORIGENES ubi supra, «*necesse est ut qui ad maiorem gradum promovendi sunt, maiori mentis industria ad legem Dei se applicant*».

Cum igitur clarum est quia sit de iure divino quod beneficia sunt propter servitia, nunc autem etiam manifestum est quod de iure naturali est in iustitia distributiva quod fiat secundum proportionem geometricam, sicut determinat PHILOSOPHUS in V^o Ethicorum, qui non descripsit nisi regulas iustitiae naturalis, iuxta illud quod dicit TULLIUS pro se et pro aliis philosophis in libro De officiis: «*Propositum nostrum est secundum naturam vivere*». Proportio autem iuris naturalis in iustitia distributiva secundum proportionem geometricam est ut sit aequalitas in omnibus dati servitii ad acceptum beneficium secundum eandem proportionem, licet non secundum eandem quantitatem. Ut qui duplum

ABCDFGH

82 praedeterminatis] praeterminatis F 82 et] in add. F 82 distincta] et add. BCDGH 83 ut ... beneficiis] om. (hom.) G 84 servitia] beneficia servitia sed beneficia exp. F 86 beneficiis] officiis sed exp. et beneficiis sup. lin. A 86 instituti] instituta G 86 tenentur] iter. sed exp. F 87 servitia] beneficia servitia sed beneficia exp. F 87 quia] quod F 87 crescunt] crescant G 90 applicant] amplicent sed in applicant corr. F 91 quia] quod CDGH scr. sed in quod mut. B 93 distributiva] distributam H distributam sed in distributiva corr. D 93 quod] quia F 93 fiat] fiet sed in fiat corr. F 93-94 geometricam] conieci cum corr. in I, 8, 34 arithmetica ABCDFGH 94-95 descripsit] describit DG 95 dicit] om. sed i. m. al. litt. D 98 geometricam] conieci cum corr. in I, 8, 34 arithmetica ABCDFGH 98 est] i. m. al. man. A 98 sit] si F 99 dati] scr. sed in datis mut. i. m. al. litt. B 99 servitii] servitiis BDH servitiis sed in servitii corr. C 99 ad] et ad ABCFG et DH 99 eandem] eadem D 00 non] om. sed sup. lin. al. litt. D

82 Cf. *supra*, p. 111, 19-23; GREGOR. IX, *Decretales*, I, tit. 2, c. 9 (ed. A. FRIEDBERG, II, 11-12); cf. *supra*, p. 120, 28-29; GRATIANUS, *Decretum*, I, dist. 80, c. 3 (ed. A. FRIEDBERG, I, 220; PL 187, 385A); GRATIANUS, *Decretum, una cum Glossis*, I, dist. 80, c. 3 (508M). 87-88 GREGOR., *Homiliae in Evangelia*, I, hom. 9, n. 1 (PL 76, 1106). 88-90 *Glossa ord. in Exod.*, XXVIII, 1 (I, 788D-E; deest in PL 113, 278B-C). 93-94 ARIST., *Eth. Nic.*, v, c. 5-7 (Transl. Grosseteste, ed. R.A. GAUTHIER, p. 457, 16-459, 17; Iunt., III, f. 67E-M; 1130b 30-1131b 24). 96-97 CICERO, *De officiis*, III, c. 13, c. 23, c. 26 (ed. M. TESTARD 2, p. 76, p. 82, p. 83).

apposuit de servitio, duplum recipiat de beneficio, et qui subduplum, subduplum, et qui plus, plus, et qui minus, minus, et qui nihil, nihil omnino, ut, secundum APOSTOLUM, «qui non laborat, non manducet».

B 48vb Unde iniquitas est et contra | naturalis iuris aequitatem dare minus beneficium ei de quo praesumitur quod debeat et poterit deservire 5 amplius, et maius ei de quo praesumitur quod nec debeat nec poterit deservire nisi minus, sicut iniquitas esset et contra naturalis iuris aequitatem pro minori servitio dare maius et pro maiori minus.

Dico, ex debito servitii (non ex gratia), qualiter praelati debent dispensare bona ecclesiastica. Episcopi enim positi sunt «non ut propria- 10 rum rerum largitores, sed ut alienorum dispen[satores]» (10^a, q. 2^a, «Precariae»). Et ita de rebus Ecclesiae iustitiam potest facere dispensando, nullam autem gratiam donando: hoc enim non potest quisquam facere nisi de proprio, iuxta illud 12^a, q. 1^a: «Res Ecclesiae non quasi propriae, sed quasi communes et Domino oblatae, cum summo studio et timore non 15 in alios quam in praefatos usus sunt fide[liter] dispensandae». Unde dicitur dispensatio quasi diversorum pensatio: debet enim dispensator omnia pensare, et sic rationabiliter ad regulam iustitiae omnia agere, ut etiam de bonis Ecclesiae misericordia quam facit, non sit nisi rationalis et iusta.

C 36rb Cum igitur vix sit aliquis qui unicum beneficium in una ecclesia ad| 20 plenum deservire sufficiat ut opus est (sicut Extravagante de clericis non residentibus «Quia nonnulli», ubi dicitur: «Cum unum officium vix implere sufficiant, stipendia sibi vindicant plurimorum», et de praebendis «Quia in tantum» per totum), et sic contra regularem aequita- 25 tem, ut videtur, iuris naturalis est ut in eadem ecclesia quis plura habeat

ABCDFGH

3 ut] om. D 9 Dico] quod add. DGH 10 ecclesiastica] ecclesiae G 11 alienorum] alienarum BCDFGH 13 non] om. sed sup. lin. D 14 Res ecclesiae] non sublineatur BCDFGH 14 quasi propriae] inv. sed in quasi propriae corr. B 17 diversorum] diversarum BCDFGH 18 pensare] dispensare DFGH 18 ut] unde C 19 misericordia] minima DH unam G 19 rationalis] scr. sed in rationabilis mut. sup. lin. al. litt. C 19 et iusta] iustitia sed del. et in et iusta corr. A 20 igitur] ergo sed in igitur corr. B 20 una] unica BCDFGH 23 vix implere] inv. BCDFGH 23 vindicant] vindicans G 25 videtur] dicitur F

3 II Thess., III, 10. 10-11 GRATIANUS, Decretum, II, c. X, q. 2, c. 4 (ed. A. FRIEDBERG, I, 620-621; PL 187, 811A). 14-16 Ibid., c. XII, q. 1, c. 26 (ed. A. FRIEDBERG, I, 686; PL 187, 894C). 22-23 GREGOR. IX, Decretales, III, tit. 4, c. 3 (ed. A. FRIEDBERG, II, 460). 23-24 Ibid., tit. 5, c. 5 (ed. A. FRIEDBERG, II, 465).

beneficia, quare et multo fortius in diversis, et maxime in diversis episcopatibus aut in diversis provinciis, quia quanto beneficia | magis H 43vb sunt distantia, tanto minus potest unus in pluribus deservire, quamquam ex speciali ratione dispensari solet ut aliquis plura beneficia habeat in diversis ecclesiis, non autem ut in unica, | sic ergo plura beneficia simul 30 tenere, quantum mihi apparet, non solum illicitum et malum est quia de iure positivo prohibitum, sed quia ex iure naturali illicitum et malum, et ideo prohibitum, quia vergit in periculum animarum, eo quod sibi bona attrahunt pro quibus Ecclesiae deservire non possunt, quae aliis deberent concedi qui ea possent deservire (ut in dicto cap.º «Quia nonnulli»), quos 35 ipsi defraudant.

Tale tamen malum est hoc quod in casu potest esse bonum, in quo solummodo per dispensationem plura beneficia tenere licitum est. Sine qua etiam non esset licitum ex hoc | solo quod de iure communi est D 29vb prohibitum, et si in se ex natura rei esset licitum, ut dictum est. Zucc. 72vb

Unde BERNARDUS in epistola ad Theobaldum comitem: «Honores et dignitates ecclesiasticas non ignoro deberi his qui eas digne secundum Deum administrare et velint et possint. Porro eas acquiri parvulo vestro precibus meis vel vestris nec vobis iustum nec mihi tutum esse 45 noveritis. Nam nec cuiquam, vel adulto, plures in pluribus ecclesiis habere licet nisi dispensatorie quidem, ob magnam vel Ecclesiae necessitatem vel personae utilitatem», | et hoc non propriam, sed communem Ecclesiae, ut B 49ra dictum | est supra. Istae enim sunt duae causae propter quas facienda est F 188^v dispensatio. Secundum enim quod dicitur Extravagante de sententia et re iudiciaria «In causis», «dispensationem inducunt inspecta neces-

ABCDFGH

26 multo fortius] multoties F 27 beneficia magis] inv. G 28 unus] minus B 29 ex] in BCDGH 29 solet] licet solet sed licet exp. F 29 habeat] habeant G 31 illicitum] licitum illicitum sed licitum exp. F 31 est] om. H om. sed sup. lin. sed ante illicitum inser. D 32 quia] om. G 32 et²] om. B 34 quae] in add. sed exp. F 35 possent] possunt G 37 tamen] tantum sed in tamen corr. B 37 est hoc] inv. G 38 solummodo] solum tum D 39 esset] est DH esse G esse sed in esset corr. sup. lin. BC 40 et si] et G 43 administrare] qui ministrare G 43 et¹] om. sed sup. lin. al. man. A ut B 43 et velint] iter. DH 44 vestro] nostro sed in vestro corr. sup. lin. C nostro sed in vestro corr. B 46 quidem] quidam F quidam sed in quidem corr. D 48 enim] om. C 50 inspecta] naturae add. sed exp. F

34-35 Ibid., tit. 4, c. 3 (ed. A. FRIEDBERG, II, 460). 40 Cf. supra, p. 119,94-2. 42-47 BERNARDUS CLARAEVALLENSIS, Epist. 271 (ed. J. LECLERCQ, 8, p. 181,9-14; PL 182, 475B-C). 47-48 Cf. supra, p. 117,52-54. 50-51 GREGOR. IX, Decretales, II, tit. 27, c. 19 (ed. A. FRIEDBERG, II, 403).

sitas et utilitas». Et Extravagante de praebendis «Exposuisti» dicitur quod tunc dispensatio fiat, «si evidens necessitas et utilitas exigant»; ubi dicit Glossa: «Ista duo dispensationem inducunt, et propter talem necessitatem adiunguntur ecclesiae praebendis».

Aliae vero sunt causae inducentes facilitatem dispensationis ex statu et dispositione personarum. Ut enim Extravagante de electione «Innotuit» dicitur in Glossa: «Dispensationem inducere videntur scientia litterarum, morum honestas, fama personae». Et ut dicitur Extravagante de praebendis «De multa», «circa sublimes et litteratas personas, quae maioribus sunt honorandae beneficiis, cum ratio postulat, poterit dispensari».

Et est advertendum quod dicit: «Cum ratio postulat», ne passim et indiscreta fiat dispensatio, quoniam, ut ibi dicit Glossa, «olim in curis et dignitatibus dispensabant episcopi, sed hoc immutatum fuit propter indiscretas et stultas dispensationes episcoporum». Unde nec papa dispensare debet, nisi iusta ratio hoc postulet, ut habitum est supra ex dictis beati BERNARDI: alias enim, etsi ab Ecclesia militante super eo quod dispensationem quis obtinet, non inquietatur, coram Deo tamen non assecratur, secundum quod Extravagante de voto et voti redemptione, super cap.^m I^{um}, dicit Glossa: «Non est securus quoad Deum, cum quo papa dispensat, nisi subsit causa dispensandi». Nec etiam securum est ipsi dispensanti, si dispensando cuiquam licentiam faciendi tribuat eius quod ei omnino non licet aut non expediat, aut forte petenti modo quo nec licet | nec deceat. Cum enim quodlibet horum in se malum sit vel saltem facienti, «numquid ideo», ut ait BERNARDUS in epistola ad

ABCDFGH

52 si] sic G 53 ubi] ut BCDGH unde F 55 statu] statutu sed in statu corr. F 57 in Glossa] multi BDGH multi sed del. et in Glossa i. m. F multi sed in multa mut. C 58 scientia] scientiae C 59 circa] ita G 62 est advertendum] inv. D 66 hoc] hic B 67 beati] om. G 68 non¹] ne F 69 secundum] per sed secundum sup. lin. F 69 voto] nato A noto C voato sed in voto corr. H 71 quo] om. sed i. m. B 72 dispensanti] dispensandi G 72 si] sed G 72 tribuat] om. sed i. m. al. litt. sed ante faciendi inser. C 73 aut²] ut sed in aut corr. sup. lin. F 73 petenti] petendi BCDGH 74 licet] liceat BCDGH 75-77 ut ... malo] om. sed i. m. A 75 in epistola] om. BCDFGH

52-53 Ibid., III, tit. 5, c. 33 (ed. A. FRIEDBERG, II, 479). 53-54 GREGOR. IX, *Decretales, una cum Glossis*, III, tit. 5, c. 33 (748a, 47-49, 54-56). 57-58 Ibid., I, tit. 6, c. 20 (94b, 70-95a, 1). 59-61 GREGOR. IX, *Decretales*, III, tit. 5, c. 28 (ed. A. FRIEDBERG, II, 478). 63-65 GREGOR. IX, *Decretales, una cum Glossis*, III, tit. 5, c. 28 (745a, 30-32, 36, 39-43). 66-67 Cf. *supra*, p. 117, 64-118, 70. 70-71 GREGOR. IX, *Decretales, una cum Glossis*, III, tit. 34, c. 5 (914a, 38-41). 75-77 BERNARDUS CLARAEVALLENSIS, *Epist.* 7, n. 9 (ed. J. LECLERCQ, 7, p. 38, 6-8; PL 182, 98D).

Adam monachum, «aut malum esse desiit aut minoratum est, quia papa concessit?» «Quis vero malum esse neget, assensum praebere malo», et sic ovem in praecipitium erroris ire permittere? A quo cum diligentia eam revocari deberet, ne forte dicatur ei illud EZECHIELIS: «Quod errabat, non revocasti. Quod perierat, non quaesisti». Sic enim, ut dicit AUGUSTINUS in sermone de pastoribus, debet dicere pastor ovi sic petenti licentiam errandi: «Tu vis errare, tu vis perire, ego nolo. Non vult ille qui me terret si voluero. Revocabo errantem, requiram perditam. Etsi me inquirentem lanient vepres silvarum, per omnia angusta me coartabo, omnes saepes excutiam, omnia peragrabo. Revocabo errantem atque pereuntem requiram. Si me pati non vis, noli errare, noli perire. Parum est quod doleo te errantem atque pereuntem; timeo ne negligens te, etiam quod forte est, occidam.» «Quod tamen», ut ait BERNARDUS in epistola ubi supra, «Summum Pontificem | fecisse non crediderim, nisi aut circumventum mendacio, aut importunitate victum». Quando enim aliter huiuscemodi indulgentiam daret, tunc non esset dispensatio, sed crudelis dissipatio, dico, ex parte eius qui dispensari secum petit.

Est autem hic considerandum quod alius est modus dispensandi in illis quae sunt prohibita quia mala, et in illis quae solum sunt mala et illicita quia prohibita.

In malis tantum quia prohibita, dispensatio, ut dictum est supra, nihil facit nisi quod aufert ipsam prohibitionem et rem ipsam suae naturae

ABCDFGH

76 desiit] deserit G 76 quia] quod DH 78 praecipitium] praecipit sed. in praecipitium corr. sup. lin. al. litt. B praecipitam DH praecipitam sed in praecipitium corr. C praecipitum sed i inser F praecipuum G 78 cum] non sed exp. et cum i. m. F 79 revocari] scr. sed in revocare mut. B 79 dicatur ei] inv. B 81 dicere pastor] inv. F 81 ovi] servi H 82 Tu ... nolo] iter. D 82 nolo] volo H 84 me¹] in sed in me corr. B 84 lanient] laviet D 84 angusta] angusta DF 84 me²] scr. sed ire sup. lin. al. man. A ire BCDFGH 85 peragrabo] propagabo F 86 Parum] Par F 88 Quod] i. m. A 88 ubi] ut BDGH ut sed in ubi corr. sup. lin. C 89 Summum] om. BCDGH 90 mendacio] mendicatio B 91 tunc] enim add. ABCDFGH 91 esset] esse sed in esset corr. sup. lin. al. litt. D 93 dispensandi] dissipandi sed exp. et dispensandi i. m. F 94 prohibita] sunt add. sed del. F

79-80 Ez., xxxiv, 4. 82-83 AUGUST., *Sermones*, sermo 46, c. 7, n. 14 (CC lat. 41, p. 541, 350-351; PL 38, 278). 83-88 Ibid., n. 14-15 (CC lat. 41, p. 541, 357-542, 363; PL 38, 278). 88-89 Cf. *supra*, p. 112, 39-41. 89-90 BERNARDUS CLARAEVALLENSIS, *Epist.* 7, n. 9 (ed. J. LECLERCQ, 7, p. 38, 8-9; PL 182, 99A). 96 Cf. *supra*, p. 119, 95-98.

relinquit, quae de se indifferens est et ideo licita, ut bene possit fieri post prohibitionem, cum propter prohibitionem non licebat, licebat autem quando cum licentia fiebat.

In prohibitis vero quia mala, dispensatio non aufert solum prohibitionem, relinquendo rem suae naturae tamquam de se indifferentem, quae absque licentia | non liceret, liceret autem si cum licentia fieret, sed cum hoc quod dispensatio aufert ipsam prohibitionem, determinat casus in quibus bonum est et licitum quod regulariter tamquam malum et illicitum universaliter est interdictum.

Ut, quoad hoc secundum, | ista dispensatio non sit nisi quaedam iuris declaratio in particularibus factis in quibus dubium est utrum scilicet pertinere debeant ad aliquem casum dispensabilem in iure | expressum an ad aliquem alium qui forte non sit expressus, ut tunc detur licentia facti secundum formam illius, ut «qui habet unum beneficium intitulum, teneat alterum tamquam commendatum», vel «qui habet duas intitulas, teneat illas tamquam tenues respectu conditionis personae», vel «tamquam sit paucitas clericorum sufficientium ad alterum», vel «tamquam unum sit alteri annexum», et si quis alius modus sit possibilis praeter istos. Et sic dispensatio proprie non est unus modus distinctus ab aliis quattuor, sed concurrit cum quolibet et semper cum aliquo illorum in omni actu dispensandi, et hoc, ut dictum est, non nisi in factis dubiis, si ad aliquem illorum casuum pertinent, cuius dubii determinatio pertinet ad industriam et auctoritatem solius dispensantis.

Et istud dubium, cum in dictis casibus vel in aliquo eorum ex consuetudine facti est determinatum ex antiqua observatione in aliquibus beneficiis, tunc pertinet ad ius commune et non requirit dispensationem,

ABCDFGH

98 relinquit] relinquit BCDFGH 98 est] iter. sed exp. F 98 post] propter sed del. et post i. m. al. litt. B 99 propter] per F 99 licebat¹] liceat sed b inser. F 99 licebat²] om. G 00 quando] quod sed in quando corr. i. m. F 00 quando cum] quantum G 1-2 solum prohibitionem] inv. F 1-2 prohibitionem] prohibitio GH prohibitio sed in prohibitionem corr. BCD 3 sed] si G 7 secundum] licet G 7 ista] illa F 10 detur] post corr. scr. B 12 alterum] om. sed i. m. F 13-14 vel ... alterum] om. (homioceph.) F 14 sit] si CGH si sed in sit corr. sup. lin. BD 14 alterum] altaria G 15 sit¹] sic G 15 sit²] ut G 15 possibilis] pluralis (?) A 17 concurrit] coincidit BCDFGH 20 dispensantis] dispensandis sed in dispensantis corr. F 21 istud] istis DH 21 eorum] ipsorum sed in eorum corr. F 22 antiqua] aliqua DH 23 tunc] non sed exp. et tunc i. m. F

18 Cf. supra, p. 128,8-10.

ut, ubi observatum est quod praebendae alicui | maioris ecclesiae annexa est capella aliqua, cui confertur praebenda, simul confertur et capella, vel si quid aliud sit ei annexum. Est enim ab initio facta illorum connexio propter eandem causam propter quam de novo fieret de eis simul obtinendis dispensatio. Unde Extravagante de | praebendis, super cap.^m «Exposuisti», tacta necessitate dispensandi in eo, dicit Glossa: «Propter talem necessitatem adiunguntur ecclesiae praebendis». | Quod autem praedicta iuris | expressio sive determinatio dicatur | dispensatio, patet per hoc quod Extravagante de voto et voti redemptione, super illud cap.^m «Non est dicendus» voti transgressor qui quod vovit, auctoritate apostolica distulit adimplere, dicit Glossa: «Papa in votis non dispensat, sed declarat», et tamen dispensatio appellatur.

Est enim quoad hoc dispensatio, quod statutum iuris communis de pluribus beneficiis non simul tenendis etiam prohibet ne in casibus dispensabilibus simul sine dispensatione teneantur, nisi ubi ex antiqua consuetudine simul obtenta sunt. In aliis enim non licet omnino simul plura tenere, etiam in casibus dispensabilibus, nisi de licentia papae vel habentis potestatem dispensandi, quia hoc de iure communi prohibetur.

Et quoad hoc est dispensatio super alias in se licito, quia solummodo iuris communis relaxatio, quod proprie loquendo est dispensatio. Ut enim dicitur 50^a dist.^e, super cap.^m «Ut constitueretur», in Glossa:

ABCDFGH

24 observatum est] observationem F 24 est] om. DH 24 alicui] alibi sed in alicuius mut. B scr. sed in alicuius mut. C 24 maioris ecclesiae] inv. F 25 confertur et] inv. BCDFGH 26 aliud] aliquid B 26 sit] est sed in sit corr. C 26 ei annexum] inv. DH 27 propter¹] per F 30 ecclesiae] om. G 30 praebendis] praebendas CDGH praebendas sed in praebendis corr. sup. lin. al. litt. B 31 autem] ante F 31 sive] sic F 32 voto] vato A 32-37 et ... communis] lac. H 33 dicendus] Deus sed in dicendus corr. D 34 quod] om. G 34 vovit] novit FG 35 votis] rotis F 37 enim] tamen sed exp. et del. et enim sup. lin. A 37 quod] quoad G 37 statutum] statum sed in statutum corr. sup. lin. A 37-38 de ... simul] non simul de pluribus beneficiis F 38 tenendis] tenendus H 39 dispensabilibus] dispensantibus G dispensantibus (?) BCDFH 39 simul ... dispensatione] om. (hom.) sed simul sine dispensatione teneantur i. m. al. man. A 39 teneantur] teneant BCDH om. G 39 ubi] om. F 39 antiqua] ex add. sed exp. B 40 omnino simul] inv. BCDGH 40 simul] om. F 41 dispensabilibus] dispensantibus (?) DF 43 in se licito] in solitita sed in in se licita mut. i. m. sed licita in licitas mut. sup. lin. al. litt. B 43 licito] licita CG licitas DH 45 50^a] 1^a G 45 in] ibi G

30 GREGOR. IX, *Decretales, una cum Glossis*, III, tit. 5, c. 33 (748a,54-56). 35 Ibid., tit. 34, c. 5 (914a,12-13, 23-25).

«Aliud est ius, aliud rigor, aliud dispensatio. Rigor est excessus iuris et austeritas | facta ad terrorem, et non est servandus, nisi ubi timetur exemplum mali», cuius exemplum habemus in articulo quaestionis praecedentis. «Dispensatio autem est quaedam iuris relaxatio, | et non est utendum ea, nisi sit necessitas vel utilitas», ut dictum est. «Ius vero aequitas est, quae media strata incedit».

Quod autem ea | quae sunt simpliciter prohibita de iure naturali tamquam illicita et mala, in casibus possunt esse bona et licita (super quod fundatur tota praecedens determinatio), patet ex PHILOSOPHO, qui non nisi ius naturale secundum virtutes morales describit. Ipse enim in fine V^{ti} Ethicorum, postquam descripsit iustitiam generalem quoad partem eius cuius est tradere regulas legis universales, quae appellatur «legis positiva», describit in fine libri iustitiam generalem quoad partem eius cuius est declarare universales regulas legis et earum intentionem exponere, explicando casus in quibus regulae legis universales fallunt, et quibus exceptis verificantur, quae appellatur «legis directiva».

Causa autem quare oportet talem iustitiam poni, est quoniam lex iuris positiva universales regulas iuris statuit in talibus rebus in quibus non semper quod universale est, rectum est et iustum, sed accipit lex universale pro eo quod accidit in pluribus recte. Et licet sciat quod aliquando fallit, nihilominus lex, quae sic statuit, recta et iusta est, quia quod regula eius universalis fallit, non est ex parte ipsius legis, sed ex parte materiae rei mutabilis, scilicet de qua sunt legis edicta. | Unde lex

ABCDFGH

46 aliud¹] est add. F 47 et] om. sed sup. lin. al. litt. B 47 est] om. H 47 timetur] tenetur BCDGH 48 exemplum¹] scr. sed vel extremum i. m. al. litt. C 49 autem] vero B 51 strata] stata G 53 possunt] om. sed i. m. al. litt. B 54 praecedens] praesens BCDFGH 55 ius naturale] inv. BCDGH 56 descripsit] describit D 56 generalem] naturalem BCDFGH 57 quae] autem sed del. et quae i. m. al. litt. B 57 appellatur] appellantur CFGH 59 universales ... legis] regulas legis universales DH 59-60 regulas ... universales] om. (hom.) sed i. m. al. litt. C 59 earum] eorum BDGH eorum (?) C 60 explicando] extrafaciendo G 60 casus] leges casus sed leges del. A omnes casus sed omnes exp. F 60 et] in G 61 appellatur] appellantur sed in appellatur corr. C 63 positiva] positam H positam sed in positiva corr. BD positam (?) C 65 sciat] fiat sciat sed fiat exp. F 66 fallit] fiat sed in fallit corr. D 66 quae] iter. F 66 quia] et BCDGH om. sed sup. lin. F

46-48 GRATIANUS, *Decretum, una cum Glossis*, I, dist. 50, c. 25 (331M). 48-49 Cf. *supra*, p. 107,22-29; p. 109,88-110,94; p. 110,7-11. 49-50 GRATIANUS, *Decretum, una cum Glossis*, I, dist. 50, c. 25 (331M). 50 Cf. *supra*, p. 125,48-126,54. 50-51 GRATIANUS, *Decretum, una cum Glossis*, I, dist. 50, c. 25 (332M). 54 Cf. *supra*, p. 112,43-130,51. 55-77 ARIST. *Eth. Nic.*, v, c. 14 (Transl. Grosseteste, ed. R.A. GAUTHIER, p. 473,19-475,9; Iunt., III, f. 78E-L; 1137a 31 - 1138a 3).

bona est, quae universaliter prohibet quod simpliciter et in genere malum est, licet praeter legis intentionem, quae universalium est, accadat aliquis particularis casus. Tunc enim venit legis correctiva, quae apponit illud particulare quod legis positiva in suo statuto universali omisit. Et per hoc legis correctiva quod universale erat legis positivae, verificat et dirigit ad regulam iustitiae perfectae, ad modum quo legislator faceret si praesens esset ubi casus ille particularis contingeret: illud enim quod olim omisit, apponeret. | Et si illum | scivisset et advertisset cum legem universalem statuit, eum non omisisset.

Super quo ponit COMMENTATOR GRAECUS duo exempla (sed tertium ponit, quod ex certa scientia omittimus).

Dicit ergo quod «lex peregrinum, si super murum | ascendat de nocte in tempore belli, iubet occidi a civibus, et est hic occisio iusta. Accidit autem quandoque non esse iustam sed peccatum: oppugnantibus enim adiacentibus, ascendentem peregrinum in murum et triumphantem occidere festinare, quanto peccato plenum est? Lege itaque universaliter prohibente peregrinum murum ascendere, et propter hoc ad poenas tracto eo qui ascendens murum triumphavit, epyeikes dirigit quod deficit. Si enim scivisset hoc legis positor quoniam fieret, adscripsisset utique in lege hoc, et haberet utique lex sic: «Oportet peregrinum ascendentem in bello murum occidi praeter triumphantem». In quibus ergo non est possibile de omnibus recte legem ponere, de his quae ut plurimum fiunt, leges ponunt. Ut

ABCDFGH

69 prohibet] prohibent D 70 est¹] om. DH om. sed sup. lin. al. litt. sed ante simpliciter inser. B 70-74 intentionem ... perfectae] lac. H 70 aliquis] qui sed in aliquis corr. sup. lin. D 71 particularis] particulis sed in particularis corr. sup. lin. al. litt. C 71-73 quae ... correctiva] om. (hom.) sed quia ponit ... correctiva i. m. al. litt. C 72 quod] et BG et sed in quod corr. D et sed del. et quod i. m. F 72 legis positiva] iter. F 74 faceret] et add. sup. lin. al. litt. D iter. sed exp. F 75 omisit] amisit B amisit sed in omisit corr. H amisit sed in obmisit mut. i. m. al. litt. C misit sed in omisit corr. sup. lin. D 77 eum] cum G 78 exempla] om. sed sup. lin. al. man. A 78 tertium] tertiis F 79 ponit] om. sed i. m. al. litt. C 80 quod lex] inv. G 81 est hic] est A est hoc H haec est G 82 non esse] esse non esse F 82 oppugnantibus] oppugnantibus G oppugnantibus (?) BCDFH 82-83 adiacentibus] adlaceretibus D 84 peccato] peccatum G 84 universaliter prohibente] inv. A 85 et ... qui] om. sed i. m. al. man. A 85 tracto] tractato F tradito G 85 qui] quod DH 86 epyeikes] om. sed i. m. al. man. A 87 utique in lege] in lege utique sed in utique in lege corr. A 88 haberet] habet G 88 sic] sit F 88 in bello murum] murum in bello F 89-90 de ... ponere] legem ponere de omnibus recte F

78-79 MICHAEL EPHEMINUS, in *Comm. gr. in Eth. Nic.*, v, c. 14 (CAMBRIDGE, *Peterhouse* 116, f. 114rb-114va). 80-93 *Ibid.* (CAMBRIDGE, *Peterhouse* 116, f. 114rb).

G 22rb plurimum | enim malum peregrinum super murum ascendere, non tamen semper, ut dictum est, et pignus sive depositum non dari, quoniam insipienti non est reddendus gladius depositus vel furi.

A 66rb H 44vb Quartum vero exemplum ponit COMMENTATOR | ARABICUS, dicens: | «In lege Sarracenorum praeceptum bellandi universale est, donec exstirpetur radix eorum qui diversi sunt ab eis, et sunt hic horae in quibus eligibilior est pax bello. Et quia populus Sarracenorum tenuit pro necessario hoc praeceptum universale, et cum hoc fuit eis impossibile exstirpare semper suos inimicos, consecuti sunt damna multa ex hoc, et hoc fuit eis ex ignorantia intentionis legislatoris. Et propter hoc oportet ut dicatur eis quod magis quaerenda est pax quandoque quam bellum».

Quintum exemplum ad hoc habemus in I^o Machabaeorum de eo quod malum est ex sola prohibitione divina et habet casus in quibus prohibitio non est servanda, ubi dicitur quod «exercitus regis Antiochi constituit proelium adversus Iudaeos in die sabbatico. Qui non restiterunt ei, nec lapidem miserunt, dicentes: «Moriatur omnes in simplicitate nostra». Et mortui sunt usque ad mille animas hominum. Quod fecerunt propter universale edictum de feriacione sabbati. Et dixerunt vir proximo suo: «Si omnes fecerimus sicut fratres nostri fecerunt et non pugnaverimus adversus gentes, citius dispergent nos a terra». Et cogitaverunt in illa die, dicentes quasi legem exponentes: «Omnis homo quicumque venit ad nos in bello die sabbatorum, pugnemus adversus eum et non moriemur omnes, sicut mortui sunt fratres nostri»».

Bad. 45rb | Ecce quam planum est ex verissima doctrina legis naturae, quomodo

ABCDFGH

91 malum] est add. A 92 et] sit F 92 depositum] dispositum sed in depositum corr. sup. lin. al. litt. B 93 insipienti] incipienti G 93 reddendus] credendus BCGH credendus sed in tradendus mut. D 94 Arabicus] ambitus H ambitus sed in Arabicus corr. al. litt. D 95 universale est] inv. F 95-96 exstirpetur] stirpetur sed in exstirpetur corr. sup. lin. F 96 hic] om. BCDGH 97 Et] omi. G 97 populus] propter sed del. et populus i. m. al. litt. D 98 semper] super FH 99 ex²] est ex sed est exp. F 00 legislatoris] legis legislatoris sed legis exp. F 2 exemplum] est add. F 2 ad hoc habemus] habemus ad hoc G 3 est ex sola] ex s est ex sola sed ex s del. A 3 divina] ut add. C 4 Antiochi] Antiochi A 7-8 Et ... hominum. Quod ... sabbati] Quod ... sabbati. Et ... hominum sed signis b et a sup. lin. appositis in Et ... hominum. Quod ... sabbati corr. A 8 Et] om. BCDGH 8 vir] unde sed del. et vir i. m. B 9 suo] om. F 10 dispergent] dispergerunt dispergent sed dispergerunt exp. F 11 Omnis] Omni G 12 bello] in add. BCDFGH

92 Cf. supra, p. 131,80-82. 95-1 AVERR., Eth. V Comm. 14 (Iunt., III, f. 79F-G). 4-13 I Mach., II, 32-41.

- 15 potest esse aliquid malum simpliciter et prohibendum quia malum, et hoc per edictum universale legis, quod tamen in casu malum non est, sed bonum et tamquam licitum faciendum. Sic ergo per hunc modum ius commune prohibet pluralitatem beneficiorum | tamquam simpliciter malum et contra ius legis naturae existens, et tamen casus excipit, quos legislator percepit. Qui adhuc plures exciperet, si aliquos praeter exceptos perciperet, ut dictum est.

<AD ARGUMENTA>

Concedenda igitur est ratio probans quod non licet habere plura beneficia simul (intellige: sine dispensatione, ut dictum est).

- 25 | Ad primum in oppositum, quod «in per se malo ex iure legis naturae non habet locum dispensatio», dicendum quod verum est de illo malo quod est extremum malum et in nullo casu bonum, ut dictum est supra. De illo autem malo quod est de mediis, quod habet in aliquo casu rationem boni, non est verum. In illo enim bene potest dispensari secundum modum praeexpositum.

- | Ad secundum, quod «pluralitatem praebendarum sustinet Ecclesia, quod non deberet facere in periculum animarum, si non liceret», dicendum ad hoc, excusando Ecclesiam universalem et praecipue romanam sedem, quod | dissimulatio huius criminis non vergit in culpam <Ecclesiae> vel sedis romanae, quia iustum est multa mala dissimulare propter correctionis difficultatem. Unde dicitur quod in antiqua compilatione, Extravagante de praebendis «Cum non ignores», ita

ABCDFGH

15 esse aliquid] inv. BDFGH 15 malum²] mala GH mala sed in malum corr. BCD 18 prohibet] probet H probet sed in prohibet corr. BD 19 legis] regis F 20 legislator] non add. sup. lin. al. litt. B 20 percepit] praecepit FG 23 igitur est] inv. BCDFGH 24 sine] sive H 30 praeexpositum] expositum C 32 facere] faceret BH faceret sed in facere corr. CD 32 liceret] facere add. sed exp. et del. A 34 dissimulatio] dissimulati GH dissimulati sed in dissimulatio corr. B dissimulati sed in dissimulatio corr. al. litt. CD 34 culpam] Ecclesiae add. i. m. al. litt. B 35 romanae] sedis add. sed romanae sedis inv. D 36 quod] om. BCDGH

21 Cf. supra, p. 131,74-76. 24 Cf. supra, p. 125,37-38. 25-26 Cf. supra, p. 111,24-112,27. 27 Cf. supra, p. 114,85-93. 30 Cf. supra, p. 127,93-130,51. 31-32 Cf. supra, p. 112,28-31.

continetur: «*Mirabile genus et indignum, quod tu in ecclesia tua
H 45ra vis inducere consuetudinem ecclesiae gallicanae | quae, cum unum ad
plura beneficia recipiat contra sacrorum canonum instituta, non appro- 40
batur a nobis, licet non possit prae multitudine delinquentium
emendari*».

Bad. 45^{ve} | Verumtamen distinguendum quod crimen aliquod dissimulare contin-
git dupliciter, publicum, dico, et manifestum: uno modo factum ipsum
criminosum non prohibendo cum quis ipsum possit prohibere, alio modo 45
transgressionem prohibitionis non puniendo.

Primo modo Ecclesia et praelatus Ecclesiae crimen generale et publi-
cum dissimulare non debent, sed per edictum generale prohibere. Et hoc
modo per plurima iuris communis edicta pluralitatem beneficiorum
prohibuerunt, nec sustinuerunt eam quantum in se fuit. 50

Secundo autem modo, cum transgressio respicit facta particularia, non
D 30va debet Ecclesia vel | praelatus Ecclesiae in foro publico excessus aliquos
F 189^v punire, nisi in quantum aperte vergunt in derogationem | pacis rei
publicae, sicut vergunt universaliter furta, homicidia et huiusmodi, quae
Zucc. 74ra statim | puniunt, in quocumque eos inveniunt. Ut secundum hoc 55
intelligatur illud AUGUSTINI I^o De libero arbitrio: «*Lex ista quae
populo regendo scribitur, recte multa permittit per divinam providentiam
vindican- Etenim vindicanda haec assumit, scilicet tantum et non alia,
A 66va quae satis sunt conciliandae paci hominibus imperitis, | quanta possunt per*

ABCDFGH

38 continetur] continetur BCDFGH 38 quod tu] et in *sed exp. et quod tu sup. lin.* F
38 tua] *om.* D 39 gallicanae] gallicae *sed in gallicanae corr. sup. lin.* F
41 delinquentium] delinquantium C 43-44 contingit] convenit BCDFH 44 factum]
facta *sed in factum corr.* B 45 quis] habet *add. sed exp.* F 46 puniendo] pu^{do} A
publicando BCDFGH 49 communis edicta] *inv. sed in communis edicta corr.* A
50 nec] *confus.* F 53 in²] *dereg add. sed exp.* D 54 universaliter] similiter *sed in*
universaliter corr. B 54 huiusmodi] huius *sed in huiusmodi corr.* F 55 eos inveniunt]
inv. sed in eos inveniunt corr. A 56 I^o] II° A 57 multa] multe G 58 vindicanda¹]
vindicare *sed in vindicanda corr. sup. lin. al. man.* A vitanda *sed in vindicanda corr. sup.*
lin. F 58 Etenim vindicanda²] *om. (hom.)* F 58 vindicanda² haec] *inv.* G 58 haec]
om. B 58 assumit] *assunt sed in assumit corr. sup. lin. al. man.* A 58 scilicet] *om.* F
58 scilicet ... alia] *i. m. inf. al. man.* A 59 conciliandae] consiliandae AG 59 paci]
pati G 59 imperitis] *om. sed i. m.* D

38-42 GREGOR. IX, *Decretales*, III, tit. 5, c. 15 (ed. A. FRIEDBERG, II, 468-469).
56-60 AUGUST., *De lib. arb.*, I, c. 5, n. 13 (CC lat. 29, p. 218,65-68; CSEL 74, p. 13,22-25;
PL 32, 1228).

60 hominem regi» etc., ut habitum est supra. | Quod enim ibi dicit Bad. 45^{ve}
AUGUSTINUS de lege, potest intelligi et de praelato ministro legis.

Sed tunc solum tenetur punire delicta quae non vergunt directe in
disturbationem pacis publicae, cum in iudicium deducuntur. De numero
quorum est multitudo beneficiorum. Sine culpa ergo sua Ecclesia | et B 50rb
65 praelatus eius culpam huiusmodi dissimulare et sustinere possunt sine
animadversione, quousque in iudicium deducantur, et hoc propter
correctionis difficultatem et disturbancelem quae ex hoc in Ecclesia
posset contingere. Sed si in iudicium essent deducta contra quemcumque,
| nullo modo deberent sustinere. Ut enim dicitur de praebendis «*Cum* Zucc. 74rb
70 *iam dudum*»: «*Multa per patientiam tolerantur, quae, si deducta fuerint
in iudicio, exigente iustitia non debent tolerari*». Ubi dicit GLOSSA: «*Hic
respondet papa tacitae quaestioni. Diceret enim aliquis: «Multi sunt
habentes plura beneficia. Quare istum reprobas, domine papa?» Et ipse
respondet, dicens: «Multa per patientiam etc.» Et tamen*», ut dicit
75 GLOSSA, «*per talem patientiam non dispensatur*». Unde credo quod, si
contra habentem plura beneficia alterum illorum a domino papa impe-
traretur et in iudicium deduceretur coram ipso, ipsum possidenti abiudi-
caret et impetranti adiudicaret.

Verumtamen si expediret Ecclesiae quod dominus papa edicto contra
80 pluralitatem beneficiorum poenam legalem in transgressores apponeret,

ABCDFGH

60 enim] *scr. sed in autem mut. i. m. al. man.* A autem BCDFGH 60 ibi] *om.* F
61 legis] regis D 63 disturbancelem] distributionem *sed in disturbancelem corr. al. man.*
A distributionem *sed in disturbancelem corr. i. m. al. litt.* B 63 pacis] rei *add.* G
64 sua Ecclesia] *inv.* G 65 huiusmodi] huius F 65 sine] sive(?) BH 65 sine] *ad add.*
sed exp. B 68 essent] esset G 68 quemcumque] quaecumque G 69 dicitur] dicit
BCDFGH 70 fuerint] fuissent G 71 Ubi] Ut G 73 istum] *scr. sed in istud non mut.*
i. m. al. litt. B iniustum me *sed in iustum me mut.* G 75 per] quod G 76 illorum]
illarum B 76-77 impetraretur] impetrarentur *sed in impetraretur corr.* D impetrarent G
77 iudicium] indicium F 77 deduceretur] deducetur D 77 ipso] quod *add.*
ABCDFGH 79 Verumtamen] Utrum tamen F 79 expediret] expedire G
79 Ecclesiae] *om.* G 79 edicto] dicendo *sed in edicto corr.* G 80 transgressores]
transgressio *sed in transgressores corr.* D

60 Cf. *supra*, p. 102,30-32. 60-61 AUGUST., *De lib. arb.*, I, c. 5, n. 13 (CC lat. 29,
p. 218,65-68; CSEL 74, p. 13,22-25; PL 32, 1228). 70-71 GREGOR. IX, *Decretales*, III,
tit. 5, c. 18 (ed. A. FRIEDBERG, II, 471). 71-74 GREGOR. IX, *Decretales, una cum Glossis*,
III, tit. 5, c. 18 (755b,36-42). 74-75 *Ibid.* (735b,42-44).

G 22va ut sic metu | poenae oves suas a praecipitio coaceret, ipse viderit, qui de hoc redditurus est rationem.

QUAESTIO 18

UTRUM LICITUM SIT ALIQUEM PETERE PRO SE IPSO
DISPENSATIONEM AD TENENDUM SIMUL PLURA BENEFICIA *

- H 45^{tb} | Circa secundum arguitur quod nullus potest licite dispensationem
Zucc. 74va petere pro se, quia nullus potest licite sibi procurare minus, ut unam 5
dignitatem, quam sine omni dispensatione posset tenere, quia nec
appetere licet, dicente AUGUSTINO XIX° De civitate Dei, cap. 19°:
«Locus superior, etsi teneatur ut deceat, indecenter tamen appetitur». Ergo
etc.
C 37va Contra est usus Ecclesiae, quia cum nemine dispensatur nisi | cum 10
petente pro se, vel per se vel per alium.

<SOLUTIO>

- Bad. 45^{vg} | Dicendum ad hoc quod in eo quod quis petit dispensationem pro se,
duo sunt attendenda: et genus facti et intentio facientis.
Quantum ad genus facti praesumitur esse ambitio, quandocumque 15
aliquis aspirat ad maiora, cui sufficienter provisum est. Iuxta illud 7^a, q.^e
1^a: «Si quis episcopus, suae civitatis mediocritate despecta, administratio-
nem celebrioris loci ambierit et ad maiorem plebem quacumque ratione se

ABCDFGH

81 sic] si sed in sic corr. C 81 poenae] penes sed in poenae corr. F 81 praecipitio]
principio C 81 viderit] videret G 3 beneficia] supplevi 4 arguitur] articulum sed in
arguitur corr. A 4 potest licite] inv. BCDFGH 6 nec] neque G 7 XIX°] XX° XIX°
sed XX° exp. F 8 tamen] quando sed in tamen corr. sup. lin. F 10-11 cum petente]
competente H 11 per²] om. BCDGH 13 quod²] om. F 13 petit] sibi add. F
15 genus] agens sed in genus corr. F 16 aspirat] impetrat sed exp. et aspirat sup. lin. F
18 celebrioris] celebrioris sed in celebrioris corr. F

8 AUGUST., De civ. Dei, XIX, c. 19 (CC lat. 48, p. 687,31-33; CSEL 40², p. 407,3-5;
PL 41, 647). 17-19 GRATIANUS, Decretum, II, c. VII, q. 1, c. 31 (ed. A. FRIEDBERG, I,
578; PL 187, 758B).

- 20 transtulerit, a cathedra pellatur». Dicit autem: «Mediocritate despecta,
administrationem celebrioris loci ambierit», quia, secundum Glossam,
«haec est praesumptio canonis, quia eo ipso quod transit ad maiorem,
praesumitur esse ambitio». Consimili ergo ratione vel fortiori praesumi-
tur ambitio, si non contentus unico beneficio, sibi simul cum illo aliud
procurare voluerit, ut procedit argumentum ad primam partem. Quare,
25 cum illud quod praesumitur ambitiosum, in quantum huiusmodi habet
speciem mali et tale non licet propter scandalum (iuxta illud APOSTOLI:
«Ab omni specie mala abstinete vos»), idcirco attendendo ad genus
facti non licet omnino aliquem dispensationem petere pro se, | etsi B 50va
forte, quantum est ex intentione facientis, quandoque liceret, quoniam
30 petens pro se dispensationem, aut quaerit in eo super quo dispensandum
est, id quod est honoris et temporalis emolumenti, aut id quod est oneris
et spiritualis servitii.

Primo modo ambitiosa est petitio, nec aliquo modo licet, iuxta illud
dist.^e 50^a, cap.^o «Multi»: «Quicumque desideraverit primum in terra,
35 inveniet confusionem in caelo, nec inter servos Christi computabitur, qui de
primatu tractaverit».

In isto casu dispensatio, etsi assecurat coram militante Ecclesia ne
infestetur, non tamen a crimine absolvit, dicente BERNARDO in epistola
ad Robertum et in eo cuilibet talium: «Quid tibi frustra quispiam
40 blanditur de absolutione apostolica, cuius conscientiam divina ligatam tenet
sententia? Tolle occasiones. Respue blandimenta. Adulationibus claude
aures. Te interroga de te, quia tu te melius nosti quam alius. Attende cor

ABCDFGH

19 a cathedra] acathedra sed in a cathedra corr. D 19 pellatur] appellatur sed in pellatur
corr. C 22 esse] autem add. F 23 aliud] ad aliud sed ad exp. F 24 primam]
primum B 25 ambitiosum] ambitio sive BD ambitio sit sed in ambitiosum corr. F
26 Apostoli] om. sed sup. lin. F 27 mala] mali BCDGH 27 vos] nos B 27 genus]
post corr. scr. D 31 temporalis] intemporalis sed in exp. F 31 emolumentum] emoluiti
sed in emolumenti corr. F 31 oneris] et temporalis add. sed temporalis exp. D 33 licet]
liceret (?) G 34 50^a] 1^a G 34 desideraverit] desiderant C desideraverint G 37 casu]
causu sed u exp. B 37 dispensatio] dispensante B dispensationem G 38 tamen] tam G
40 de] apostolica add. D 40 divina] digna F 40 ligatam] ligatum BGH ligatum sed in
ligatam corr. CD om. F 41 Adulationibus] adulationis G

19-20 Ibid. 21-22 GRATIANUS, Decretum, una cum Glossis, II, c. VII, q. 1, c. 31
(1099D). 24 Cf. supra, p. 136, 4-9. 27 I Thess., v, 27. 34-36 GRATIANUS,
Decretum, I, dist. 40, c. 12 (ed. A. FRIEDBERG, I, 148; PL 187, 218A-B).
39-44 BERNARDUS CLARAEVALLENSIS, Epist. I, n. 9 (ed. J. LECLERCQ, 7, p. 7,15-23;
PL 182, 75B-C).

A 66vb *tuum. Discute intentionem. Consule veritatem. Tua tibi conscientia |*
 Bad. 46ra *respon[det]». Respondet re vera multis, quia non pietas, sed ambitio ad*
 Zucc. 74vb *petendum pro | se dispensationem movet.* 45
 H 45va *Unde BERNARDUS in epistola | ad Henricum Senonensem*
 D 30vb *archiepiscopum: «Multi non tanta fiducia et alacritate currerent ad*
honores, si esse sentirent et onera. Gravari | profecto metuerent, nec cum
tanto labore et periculo quarumlibet affectarent infulas dignitatum. Nunc
vero, quia sola attenditur gloria et non poena, purum esse clericum 50
erubescitur in Ecclesia, sese viles aestimant et inglorios, qui quocumque
eminentiori loco non fuerint sublimati». Et infra: «Semper aestuantes
desiderio, quo utique magis ac magis et dilatentur in plura et ad celsiora
sublimentur». Et infra: «Huius rei gratia non pigritantur crebro terere
limina apostolorum, inventuri et ibi, quod magis dolendum est, illos scilicet, 55
qui suae faveant improbae voluntati. Non quod valde romani curent quo fine
res terminetur, sed quia valde diligunt munera, sequuntur retributiones.
Nude nuda loquor. Non detego verenda, sed invecunda confuto». De hoc,
 libro III° ad Eugenium papam: *«An non limina apostolorum iam plus*
 C 37vb *ambitio quam devotio terit? An non vocibus eius vestrum tota die | resultat* 60
palatium? An non quaestibus eius tota legum canonumque disciplina
insudat? An non spoliis eius omnis Italia inhiat inexplebili aviditate?»

ABCDGHI

44 Respondet re] Respondere F 45 movet] monet FH 47 currerent] crederent F
 48 esse] scr. sed in et se mut. i. m. al. man. A et se BCDHF in se G 48 profecto]
 perfectio G 49 et] om. D 49 periculo] qualis ut add. sed del. A 51 inglorios]
 ingloriosos CG 51 qui] post corr. scr. D 52 Et] Etiam G 52 aestuantes] aestuante
 BCDGH 53 utique] usque C 53 ac magis] om. (hom.) G 53 celsiora] caelestia
 BCDFGH 54 infra] ita BCDH 54 terere] post corr. scr. B 54 tenere] tenere G
 55 illos scilicet] sup. lin. A 55 scilicet] sup. lin. F 56 qui] om. G 57 sequuntur]
 sequitur B 58 Nude] Unde BCFH 58 verenda] irreverenda sed ir exp. F
 58 confuto] confutor D scr. sed in confutor mut. H 58 hoc] haec GH 59 An] Ad sed in
 An corr. B 60 terit] tenet sed in terit corr. sup. lin. F 60 non] om. BD 60 vestrum]
 nostrum CG nostrum (?) BD 60 die] vestrum add. sed exp. F 62 aviditate] nidityte
 sed in aviditate corr. sup. lin. F

47-52 BERNARDUS CLARAEVALLENSIS, *De moribus et officio episcoporum* (Epist. ad Henr. Senon. archiep.) (ep. 42), c. 7, n. 25 (ed. J. LECLERCQ, 7, p. 121,16-21; PL 182, 826A). 52-54 *Ibid.*, n. 27 (ed. J. LECLERCQ, 7, p. 123,6-7; PL 182, 827B). 54-58 *Ibid.*, n. 29 (ed. J. LECLERCQ, 7, p. 124,14-18; PL 182, 828B). 59-62 BERNARDUS CLARAEVALLENSIS, *De consideratione*, III, c. 1, n. 5 (ed. J. LECLERCQ, 3, p. 434,19-23; PL 182, 760C-D).

| Si vero petens pro se dispensationem quaerit quod oneris est et servitii, Bad. 46ra
 aut ergo quaerit illud ex desiderio et affectione, aut ex necessitate et
 65 timore.

Primo modo omnino non licet, quia «*locus regiminis desiderantibus*
negandus est, fugientibus offerendus», ut dicit GREGORIUS 8^a, q. 1^a, cap. 1°.
 «*In scripturis*». Unde petens dispensationem pro se, desiderans et
 affectans onus atque servitium etiam intentione proficiendi sibi et aliis,
 70 zelum Dei habet et desiderium proficiendi, sed non secundum scientiam,
 quia occupatio omnino non debet esse in desiderio, etiam illis quibus | B 50vb
 incumbit in unico beneficio, dicente GREGORIO in Glossa super
 Exodum XXIII°: «*Sancti viri qui exterioribus servire officii necessitate*
coguntur, studiose semper ad cordis secreta refugiunt»; multo ergo minus
 75 affectanda est in pluribus, cum vix sit aliquis qui unico sufficere possit, ut
 dictum est.

Secundo modo in casu forte licitum esse potest. Unde distinguendum
 est quia petens aut imperfectus est virtutibus, et plures supersunt qui
 melius oneri beneficii alterius impositi sufficiunt quam ipse solus duobus,
 80 aut tam perfectus est virtutibus, ut melius sufficiat oneri utriusque
 beneficii, quam aliquis qui superest, sufficere possit oneri alterius.

Primo modo adhuc non licet petere pro se, quia hoc non sine
 temeritate aut ambitione esse posset. Hinc dicit GREGORIUS I^o
 Pastoralium: «*Virtutibus pollens coactus ad regimen veniat; virtutibus*
 85 *vacuus nec coactus accedat*». Et sicut est de regimine populi in eodem F 190^r
 beneficio |, ita et de servitio Ecclesiae, maxime in diversis beneficiis, quia H 45vb
 eadem est ratio utrobique. Zucc. 75ra

Si autem sit aliquis tam perfectus virtutibus, et spiritualibus, dico, et

ABCDGHI

63 dispensationem] beneficium dispensationem sed beneficium exp. F 63 et] om. sed sup.
 lin. F 64 ex] quod CGH quod sed del. et ex i. m. al. litt. BD 64 et] aut C
 70 secundum] om. B 71 etiam] in add. G 73 XXIII°] et sed exp. et XXIII° i. m. F
 73 viri] sancti add. sed exp. F 73 officii] officiis GH 77 Unde] de add. sed exp. G
 78 quia] quod BCDGH 78 aut] quod sed exp. et aut sup. lin. B 78 est] in add. G
 79 beneficii] beneficiis CH beneficiis sed s. eras. D 81 quam] post corr. scr. F
 81 sufficere possit] inv. F 84 coactus] om. G 87 ratio] causa BCDFGH 88 sit] si
 sed t. inser. D 88 aliquis] quis BD 88 et] in BCGH in sed in et corr. al. litt. D

66-67 GRATIANUS, *Decretum*, II, c. VIII, q. 1, c. 9 (ed. A. FRIEDBERG, I, 592; PL 187, 776A). 73-74 *Glossa ord. in Exod.*, XXIV, 2 (1, 729A-B; PL 113, 265B). 75-76 Cf. *supra*, p. 124, 20-21. 84-85 GREGOR., *Regula pastoralis*, I, c. 9 (PL 77, 22C).

corporalibus, ut melius sufficiat, cum onere sui beneficii quod obtinet, ad
 G 22vb explendum onus beneficii super quod dispensatio imploranda est (ut et
 necessitas impellentis opportunitatis vel suadentis | utilitatis, publicae,
 dico, non privatae, ad dispensandum suadeat), in hoc casu aut habens
 potestatem dispensandi quaerit cum quo possit dispensare imponendo ei
 onus beneficii vacantis, aut non.

In secundo modo adhuc, ut arbitror, nullo modo petere potest ut in
 secundo beneficio obtinendo secum dispensetur, et hoc propter speciem
 Bad. 46^{rl} mali et ambitionis suspicionem. | De hac sarcina secundi beneficii credo
 dicendum, sicut dicit AUGUSTINUS de suscipienda sarcina episcopalis
 officii supra, XIX° De civitate Dei: «*Quam sarcinam si nullus
 imponit, vacandum est*». Sed in casu credo quod deberet sufficienter
 insinuare habenti potestatem dispensandi, ut provideret de persona cui
 posset dispensando imponere onus illud, et sic in eius dispositione
 A 67ra relinquere, | nec ulterius quidquam agere.

Si vero quaerens cum quo possit dispensare, et non est inventus ab eo
 cui potest onus illius secundi beneficii conferre ad profectum Ecclesiae,
 hoc casu credo quod potest semetipsum offerre paratum ad onus
 suscipiendum et Ecclesiae serviendum, ad modum quo obtulit se Isaia,
 secundum quod dicit, Isaia VI°: «*Audivi vocem Domini dicentis:
 «Quem mittam? Et quis ibit nobis?» Et dixi: «Ecce ego, mitte me». Et
 dixit: «Vade»*». Hinc dicit GREGORIUS: «*Sicut toto desiderio debemus
 occupationem fugere, ita, si desit qui praesideat, occupationis onus libenti*»

ABCDFGH

89-90 quod ... beneficii] om. (hom.) G 92 aut] om. G 93 dispensandi] om. sed i. m. al.
 litt. sed ante potestatem inser. C 95 ut¹] non C 96 beneficio] officio sed exp. et
 beneficio i. m. al. litt. B 96 et] in G 96 hoc] haec H 97 ambitionis] ambitionem
 BCFGH ambitionem sed in ambitionis corr. sup. lin. al. litt. D et add. F et add. sup. lin.
 al. litt. C 97 suspicionem] suspectionem suspicionem sed suspectionem exp. F
 98 dicendum] quod add. G 98 episcopalis] temporalis G 99 officii] beneficii sed in
 officii corr. i. m. al. litt. C 00 imponit] imposuit C 00 deberet] debent G
 1 dispensandi] dispensanti A 1 ut] om. B 5 illius] b add. sed exp. A 7 obtulit se]
 inv. F 8 secundum ... Isaia] om. (hom.) G 9 mittam] mittant sed in mittam corr. F
 9 ibit] ex add. i. m. al. litt. C 9 nobis] vobis CH vobis (?) F 9 mitte] mitto BCDGH
 iter. F 10 dixit] dixi CG 10 Hinc] Sicut F 10 toto] te add. H 11 praesideat]
 praesidet BCDFGH 11 occupationis] occupatum sed in occupationis corr. i. m. F

99 Cf. supra, p. 136, 8-9. 99-00 AUGUST., *De civ. Dei*, XIX, c. 19 (CC lat. 48, p. 687, 35-
 36; CSEL 40², p. 407, 6-8; PL 41, 648). 8-10 Is., vi, 8-9. 10-12 GRATIANUS,
Decretum, II, c. VIII, q. 1, c. 9 (ed. A. FRIEDBERG, I, 592; PL 187, 776B).

necesse est animo sub|ire». Et hoc, ut dicit AUGUSTINUS, «*propter C 38ra*
necessitatem caritatis». Et hoc <non> nisi probabili praecedente con-
 iectura quod oneri plus aliis valeat, et quod tunc non nisi cum timore
 15 accedat, dicente GREGORIO in onere quasi consimili, 1^a, q. 1^a, «*Non est
 putanda*»: «*Quisque sacerdotium non ad elationis pompam, sed ad utilita-
 tem adipisci desiderat, prius vires suas cum eo quod subiturus est, onere
 metiatur, ut, si est impar, abstineat, et ad id cum metu, etiam cui se
 sufficere aestimat, accedat*». Quanto magis ergo ad | onus plurium B 51ra
 20 beneficiorum, cui nullo modo se sufficere aestimare potest nisi compara-
 tive, quia alii sufficientes omnino | desunt, et tunc casus dispensandi cum D 31ra
 eo occurrit, ut ei plura beneficia quasi propter clericorum paucitatem
 committantur.

| Et si sic promptum se offerre, ut cum eo dispensetur ad obtinendum
 25 simul plura beneficia, appelletur «petere pro se dispensationem», dico
 quod in hoc solo casu licet petere dispensationem.

(Nisi forte quis habeat beneficium intantum tenue, quod nullo modo
 personae suae sufficiat. In hoc enim casu forte posset petere dispensatio-
 nem, | ad modum quo pauper clericus, qui nullum omnino beneficium H 46ra
 30 adeptus est, | et alias dignus, potest pro se petere ut unicum beneficium
 obtineat. Sed tamen BERNARDUS et IOANNES glossatores canonum volunt
 quod, quantumcumque tenue beneficium quis prius acceptavit, | non Zucc. 75rb
 liceat eum accipere secundum, et quod «sibi ipsi imputare debet quod
 tam tenue beneficium ab initio acceptavit», et ita nec talis omnino posset
 35 pro se petere dispensationem ad obtinendum beneficium secundum. Et

ABCDFGH

13 nisi] ubi BD 14 aliis valeat] inv. F 14 cum] sup. lin. A cum causae sed causae exp. F
 15 1^a] can.^e add. G can.^e add. sup. lin. al. litt. C 15-16 est putanda] reputanda BCDGH
 16 sacerdotium] sacerdotum C 17 quod] quem ABCDFGH 17 subiturus] subdi-
 turus G 18 si est] sicut G 18 abstineat] om. sed i. m. al. litt. C 18 et] om. F
 21 alii] aliis sed s exp. B 21 desunt] desinit G 24 promptum] pronitum G est add. D
 24 ut] om. G 25 beneficia] et add. G 25-26 dico ... dispensationem] om. (hom.) sed i.
 m. F 25 dico] et add. sed exp. B 27 quod] om. B 28 personae ... sufficiat] sufficiat
 suae personae F 28 In] Inde sed in In corr. F 30 potest pro se] pro se potest B 33
 et] om. G 33 ipsi] om. B 33 imputare] reputare BDGH reputare sed in imputare corr.
 i. m. al. litt. C 34 talis] similis sed in talis corr. sup. lin. F 34-35 omnino ... petere] pro
 se omnino petere posset F 35 pro se] posse sed in pro se corr. G 35 obtinendum ...
 secundum] secundum beneficium obtinendum F

12-13 GRATIANUS, *Decretum*, II, c. VIII, q. 1, c. 11 (ed. A. FRIEDBERG, I, 594;
 PL 187, 778A). 16-19 *Ibid.*, c. 1, q. 1, c. 27 (ed. A. FRIEDBERG, I, 370; PL 187, 495B).
 33-34 GRATIANUS, *Decretum, una cum Glossis*, II, c. XXI, q. 1, c. 1 (1633B).

tamen forte paucitas clericorum et tenuitas beneficiorum duo casus sunt, in quibus solis licet dispensare super pluralitate beneficiorum et ad quos omnes alii reducendi sunt).

Sed in hoc casu se promptum offerre non potest dici «petere pro se», quia, ut dictum est, hoc non licet ipsum facere pro utilitate propria et privata, sed solum pro necessitate Ecclesiae aut utilitate publica. Nec potest hoc dici absolute «petere», sed magis «in debito oboedire». In eo enim quod potens dispensare quaerit utilem, cum quo dispensare possit cum opus est, et persona talis non videt ad manum aliquem idoneum qui se offerat, cum quo dispensari de iure possit, ipsa, inquam, talis persona quasi in generali per hoc vocata est, ut Ecclesiae subveniat si possit. Et sic tamquam necessitate urgente in tali casu, non voluntate affectante, ad debitum exsolvendum se promptum offerre <debet>, iuxta illud quod dicit GREGORIUS in I° Pastoralium: «*Si Unigenitus Patris pro explenda omnium salute de secreto Patris ad publicum nostrum egressus est, nos quid dicturi sumus, si secretum nostrum praeponimus utilitati proximorum?*»

Absolute ergo et proprie loquendo de «petere pro se», nullus potest licite pro se dispensationem petere, nec ut cum ipso dispensetur super pluralitate beneficiorum, vel per se vel per alium procurare.

<AD ARGUMENTA>

Bad. 46^L | Ad obiectum in oppositum, quod «*cum nemine dispensatur, nisi cum petente vel per se vel per alium*», dicendum quod, si dispensans iuste dispensat, non dispensat, ut dictum est, nisi urgente necessitate vel

ABCD FGH

36 tamen] ei G 37 pluralitate] pluralitatem B 37 et] om. F 39 se promptum] pronitum se G 41 utilitate] utilitatem B 42 dici] facere dici sed facere exp. F 43 potens] petens CF 44 et] om. G 44 non] ut H 45 offerat] post corr. scr. D 46 vocata] nota sed in vocata corr. sup. lin. al. litt. B 49 pro] om. sed sup. lin. F 50 omnium] omni G 50 egressus] post corr. scr. B 51 sumus] om. BCDFGH 55 per'] pro F 57 nemine] veniendi sed del. et nemine i. m. D neminem G 58 si] om. CDGH om. sed i. m. al. litt. sed post dispensans inser. B 59 necessitate] utilitate vel s. necessitate sed utilitate vel s. exp. F

40 Cf. *supra*, p. 117,52-54, p. 125,46-48. 49-52 GRATIANUS, *Decretum*, II, c. VIII, q. 1, c. 9 (ed. A. FRIEDBERG, I, 592; PL 187, 776A-B). 57-58 Cf. *supra*, p. 136,10-11. 59 Cf. *supra*, p. 117,52-54, p. 125,46-48, p. 142,40-41.

60 suadente utilitate, non privata, sed publica. Et sic ad petitionem non dispensat tamquam ad petitionem, sed tamquam ad insinuationem, iuxta hoc quod papa in litteris suis dispensatoriis non solet allegare petitionem alicuius pro ratione dispensandi, sed vel necessitatem Ecclesiae vel utilitatem. Quae forte saepius falso insinuantur, | propter quod ex | falsa 65 suggestionem frequenter dispensationes impetrantur. | Sed in hoc provideat sibi, cuius est dispensare, quia secundum APOSTOLUM: «*Iam inter dispensatores quaeritur ut fidelis quis inveniatur*». Ipsius enim potius est quaerere, cum quibus poterit et debeat dispensare aut honores et dignitates conferre, quam illorum, petere ab eo ut cum eis dispensetur aut 70 ut dignitates | sive honores eis conferantur. Immo isti omnino hoc facere non debent, nec licet eis, sed magis debent talia fugere. Ipse autem illos qui digni sunt ad hoc, debet quaerere, et non petentibus, sed fugientibus talia offerre, et quaerentibus et petentibus tamquam ambitiosis et indignis ea denegare, ut dictum est. Unde recitat AUGUSTINUS dictum 75 fuisse de Catone: «*Quo minus petebat gloriam, tanto magis illum sequebatur*». Et addit ibidem, V° De civitate Dei: «*Honores, quos non expetivit Cato, petere non debuit, sed ei civitas ob eius virtutem non petenti dare*». Et hoc est, ut credo, quod fieri debet. Si secus fiat, ipsi viderint qui faciunt.

C 38rb
B 51rb
A 67rb

H 46rb

G 23ra

ABCD FGH

61 petitionem] suam add. G 61 insinuationem] petitionem insinuationem sed petitionem exp. H 62 hoc] illud C 64 saepius falso] inv. C 64 falsa] falsi BCDFGH 67 ut ... quis] quis ut fidelis G 70 ut] honores add. CDH 70 conferantur] conferant ei sed in conferantur corr. B 70 isti] ista H 70 hoc] haec H 71 illos] alios sed in illos corr. sup. lin. F 72 sed] om. B 74 indignis] indignus sed in indignis corr. F 74 ea denegare] eadem negare G 75 petebat] patebat sed in petebat corr. sup. lin. al. litt. B 75 tanto] om. F 77 ei] ea F 78 petenti] tenti G 78 Et] om. BCDFGH 79 faciunt] faciant C om. G

66-67 I Cor., IV, 2. 74 Cf. *supra*, p. 139,66-68. 75-76 AUGUST., *De civ. Dei*, V, c. 12, n. 4 (CC lat. 47, p. 145,105-106; CSEL 40¹, p. 236,6-7; PL 41, 156). 76-78 *Ibid.* (CC lat. 47, p. 145,117-119; CSEL 40¹, p. 236,19-20; PL 41, 156).

QUAESTIO 19

UTRUM LICEAT VIROS ECCLESIASTICOS DE BONIS ECCLESIAE
DELICATAM DUCERE VITAM PRO SEMETIPSIS, LUCIIS
MAGNIS ET DELICATIS CIBARIIS VESCENDO ET PRETIOSIS
VESTIBUS ET EQUIS ET TALIBUS UTENDO

Zucc. 76ra | Circa tertium arguitur quod non liceat viris ecclesiasticis in expensis praeternecessariis bona ecclesiastica consumere, quia pro eis omnibus dicit APOSTOLUS: «Habentes quibus vescimur et tegamur, his contenti sumus». Sed in hoc excluditur omnis usus praeternecessarius. Ergo etc.
In contrarium est communis consuetudo.

<SOLUTIO>

Bad. 46^{vm} | Dicendum ad hoc quod, secundum quod dicitur 10^a, q. 2^a, «Precariae»: «Res Ecclesiae quemque tractare convenit ut alienarum rerum dispensatorem, sed non ut propriorum largitorem», et ut, secundum quod dicitur in cap.º proximo sequenti, «episcopus habeat potestatem in rebus Ecclesiae ut dispense ea necessitatem habentibus cum omni reverentia et timore Dei, participare etiam oportet eum quae necessaria sunt, si tamen ipse aut qui cum eo sunt fratres, | indiguerint aliquo, ut necessitatem in nullo patiantur, secundum APOSTOLUM dicentem: «Victum et tegumentum habentes, his contenti sumus»». Ubi dicit Glossa: «Nota qualiter exponitur hoc verbum «indiguerint», ut artetur tantum ad victum et vestitum» (intellige: necessarium).

ABCDFGH

6 liceat] licet BCDFGH 8 tegamur] tegimur BCDGH 9 sumus] simus G
9 praeternecessarius] praeternecessarii BDF praeternecessarii G 9 Ergo] om. F
12 secundum quod] om. (hom.) G 12 10^a] XX^a sed X exp. F 13 quemque] quaeque G
15 sequenti] ut add. ABCDFGH 16 necessitatem] necessitate G 17 oportet] opus
BCDGH 18 indiguerint] indiguerunt FG 19 nullo] illo F 20 sumus] simus G
20 Ubi] Ut sed in Ubi corr. F 21 ut artetur] iter. sed exp. D

8-9 I Tim., vi, 8. 13-14 GRATIANUS, *Decretum*, II, c. X, q. 2, c. 4 (ed. A. FRIEDBERG, I, 620-621; PL 187, 811A). 15-20 Ibid., c. 7 (ed. A. FRIEDBERG, I, 621; PL 187, 812A). 19-20 I Tim., vi, 8. 20-22 GRATIANUS, *Decretum, una cum Glossis*, II, c. X, q. 2, c. 7 (1179A).

Unde BERNARDUS in epistola ad Fulconem: «Ne tibi frustra blandiaris quod tuis contentus aliena non rapias. Verumtamen quae sunt illa tua? Beneficia Ecclesiae? Recte, quia surgis ad vigiliis, vadis ad missas, horis chorum nocturnis diurnisque frequentas. Bene facis. Sic enim praebendam gratis non accipis. Dignum est ut, qui altario deservit, de altario vivat. Non autem ut de altario luxurieris, ut de altario superbias, ut de altario compares tibi frena aurea, sellas depictas, calcaria deaurata, varia grisique pellicia a collo et manibus ornatu purpureo diversificata. Denique quidquid praeter necessarium victum ac simplicem vestitum de altario retines, tuum non est, rapina est, sacrilegium est. «Habentes», | inquit Apostolus, «victum et vestitum», non «victum et ornatum». Sic ergo nos contenti simus vestimentis quibus operiamur, non quibus lasciviamus, non quibus superbiamus, non quibus mulierculis placere studeamus». Ait enim idem | ad Henricum Senonensem archiepiscopum: «Clamant nudi, clamant famelici, conqueruntur et dicunt: «Dicite, pontifices, in freno quid facit aurum? Nobis fame et frigore miserabiliter laborantibus quid conferunt tot mutatoria vel extensa in perticis vel plicata in manticis? Nostrum est, quod effunditis. Nobis | crudeliter subtrahitur, quod inaniter expenditis. Nostris necessitatibus subtrahitur quidquid cedit

ABCDFGH

23 Fulconem] Fulcanem sed in Fulconem corr. sup. lin. al. litt. C 24 Verumtamen] Verum tamen sed in Verumtamen corr. F 26 horis chorum] horis q horis quorum chorum sed horis q et quorum del. G 26 chorum ... diurnisque] nocturnis diuturnis (?) chorumque F 26 nocturnis diurnisque] nocturnisque diurnis G 26 Bene facis] Facis Bene facis sed Facis exp. F 27 est] om. B 27 altario¹] alterio sed in altario corr. B 27 deservit] deserviat sed a eras. F 27 altario²] alterio sed in altario corr. B 28 ut¹] om. ABCDFGH om. sed i. m. al. litt. D 28 de altario¹] om. BCGH om. sed i. m. al. litt. D 29 sellas] cellas G 30 grisique] depicta add. sed del. G 31 praeter] post sed in praeter corr. F 31 victum] om. sed i. m. F 33 victum] suum add. D 34 lasciviamus] lacisciviamus sed in lasciviamus corr. F 35 superbiamus] superiamus sed in superbiamus corr. sup. lin. D 35 mulierculis] mulierulis ACH mulierulis sed in mulierculis corr. sup. lin. al. litt. BD mulieribus F 35 Ait] Ut ABCDFGH Ut sed in Ait corr. D 36 idem] dicit add. i. m. F 37 nudi] undi H 38 in freno] inferno DH inferno sed in in freno corr. i. m. al. litt. C inferno sed in in freno corr. F inferno sed in infinito mut. B 38 Nobis] Vobis H 39 mutatoria] vestium add. i. m. al. litt. D 39 in perticis] iter. sed exp. F 41 Nostris] om. sed i. m. al. litt. B 41 quidquid] quid sed in quidquid corr. sup. lin. F 41 cedit] ceditur ABCG ceditur sed ur eras. D

23-35 BERNARDUS CLARAEVALLENSIS, *Epist.* 2, n. 11 (ed. J. LECLERCQ, 7, p. 21, 10-24; PL 182, 86B-D). 37-43 BERNARDUS CLARAEVALLENSIS, *De moribus et officio episcoporum* (Epist. ad Henr. Senon. archiep.) (ep. 42), c. 2, n. 7 (ed. J. LECLERCQ, 7, p. 106, 8-18; PL 182, 815D-816A).

Zucc. 76rb *vanitatibus vestris. Iumenta gradiuntur | onusta gemmis, et nostra non curatis crura nuda caligulis».*

Bad. 47^{rn} | Sic igitur patet quod de bonis Ecclesiae viri ecclesiastici nihil possunt sumere ad superfluitatem, sed solum quod pertinet ad victus et vestitus 45 necessitatem.

Qui tamen, ut dicit Glossa super capitulum illud «*Episcopus*», «*melior vel peior dandus est secundum qualitatem personarum*». Et ut dicitur dist.^e 41^a, secundum AUGUSTINUM De doctrina christiana, cap.^o «*Quisque*»: «*In omnibus talibus non usus rerum, sed libido in 50 culpa est. Quid ergo locis et tempori et personis conveniat, diligenter attendendum est. Fieri enim potest ut sine aliquo vitio cupidinis vel voracitatis pretiosissimo cibo sapiens utatur, insipiens autem foetidissimae gulae flamma vilissimis ardescat. Nam in huiusmodi omnibus rebus non ex 55 earum natura, quibus utimur, sed ex causa utendi vel modo | appetendi vel probandum est vel improbandum quod facimus*».

Sed hanc causam utendi timeo quod nimium extendimus: crevit enim nimium decus Ecclesiae in his, et honestas exterior. Utinam magis crevisset interior, secundum illud quod dicitur dist.^e 41^a: «*Episcopus vilem suppellectilem et mensam ac victum pauperem habeat, et dignitatis 60 suae auctoritatem fide et vitae meritis quaerat*». Sed dicit ibi Glossa: «*Hoc hodie non tenet, quia modo habent amplas possessiones*». Sed quid

ABCDFGH

42 vestris] *om. sed i. m.* F nostris (?) H 42 onusta] omissa B honesta G 43 nuda] nuda C 44 igitur] ergo BCDFGH 44 nihil] non G 44 possunt] potest *sed del. et possunt i. m. al. litt.* B 45 sed] quod *add. sed exp.* G 49 41^a] *om. sed i. m.* C 50-51 in ... est] est in culpa D 51 ergo] igitur H 51 locis] loci BDH loco CG 52 aliquo] alio CGH alio *sed in aliquo corr. al. litt.* B 53 voracitatis] veracitatis *sed in voracitatis corr.* B 53 pretiosissimo] pretiosissimo BDH 53 foetidissimae] foeti diffime D 54 in] *om. sed sup. lin.* F 54 ex] est CDGH est ad *sed in ex corr. sup. lin. al. litt.* B 55 earum] eorum AF 55 ex] ut CDGH ut *sed del. et ex sup. lin. al. litt.* B 55 causa] animi *sed exp. et del. et causa sup. lin.* A 57 nimium] nimiam *sed in nimium corr.* F 57 extendimus] excendimus AD 58-59 magis crevisset] et A 59 secundum] contra A 60 supellectilem] supercilem *sed del. et supellectilem i. m. al. litt.* B 61 Sed] ut *add.* BCDFGH 62 Hoc] *om.* D

48 GRATIANUS, *Decretum, una cum Glossis*, II, c. X, q. 2, c. 7 (1179B). 50-56 GRATIANUS, *Decretum*, I, dist. 41, c. 1 (ed. A. FRIEDBERG, I, 148-149; PL 187, 218B-C). 59-61 GRATIANUS, *Decretum*, I, dist. 41, c. 7 (ed. A. FRIEDBERG, I, 150; PL 187, 221A). 62 GRATIANUS, *Decretum, una cum Glossis*, I, dist. 41, c. 7 (267G).

est? Numquid quia ampliatae sunt possessiones, ampliandae sunt expensae, et non potius elemosynae? «*Aurum enim habet Ecclesia, non ut servet, 65 sed ut eroget et subveniat in necessitatibus*», ut 12^a, q.^e 2^a, «*Aurum*». Et similiter potest dici: aurum habet Ecclesia, non ut sumptus ampliet, sed ut eroget. Sed e contra timeo quia contingit quod dicit BERNARDUS in epistola ad Innocentium papam: «*Alienis laboribus locupletantur clerici, comedunt fructum terrae et prodiit quasi ex adipe iniquitas 70 eorum. Quos respicit proprie hodie illa vetus scriptura: «Sedit populus manducare et bibere et surrexerunt ludere»*». De quibus dicit BERNARDUS in fine IIIⁱ ad Eugenium: «*Solent dicere: «Num de vestibus cura est Deo, et non magis de moribus? An forma haec vestium difformitatis mentium ac morum indicium est?» Quid sibi vult quod clerici aliud esse, aliud videri 75 volunt? Nempe habitu milites, quaestu clericos, actu neutrum exhibent. | H 46vb Neque pugnant ut milites, neque ut clerici evangelizant. Cuius ordinis sunt? Cum utriusque esse cupiunt, | utrumque deserunt, utrumque confundunt. B 51vb «Unusquisque, inquit Apostolus, in suo ordine resurget». Isti in quo? An qui sine ordine peccaverunt, sine ordine peribunt? Aut si summe sapiens 80 Deus vera|citer creditur a summo usque deorsum nihil inordinatum relin-*

Zucc. 76va

ABCDFGH

64 non¹] *om. sed sup. lin. al. litt.* D 64 Aurum enim] *inv.* B 65 eroget] erroget G 66 similiter] simpliciter *sed in similiter corr. sup. lin.* F 66 ut¹] *om. sed sup. lin.* F 66 ampliet] ampliat BCDFGH 67 eroget] erroget G 67 contra] converso BCDFGH 67 quia] quod CH 67 contingit] convenit *sed in contingit corr.* F 67 quod] ut *sed exp. et quod i. m. al. man.* A 67 Bernardus] Glossa G 69 prodiit] periit prodiit *sed periit exp.* F 72 IIIⁱ] secundi *sed del. et III sup. lin.* A 72 Num] Non C 72 cura est] *inv.* C 72 est] enim D 73 difformitatis] difformitas A deformitas FGH difformitas *sed vel deformitas i. m.* C deformitas vel difformitas D deformitas vel deformitas *sed vel deformitas exp. et deformitas in difformitatis corr. sup. lin. al. litt.* B 74 indicium] iudicium BCDGH 74 sibi] igitur G 75 actu] acta G 76 neque] nec G 77 utriusque] utrumque A 77 deserunt] desinint *sed in deserunt corr.* F 77 confundunt] communio confundunt *sed communio exp.* F 78 suo ordine] *inv.* BCDFGH 79 sapiens] capiens H 80 usque] ad *add.* A

64-65 GRATIANUS, *Decretum*, II, c. XII, q. 2, c. 70 (ed. A. FRIEDBERG, I, 710; PL 187, 925A). 68-71 BERNARDUS CLARAEVALLENSIS, *Epist.* 152 (ed. J. LECLERCQ, 7, p. 358, 12-15; PL 182, 311C). 69-70 Ps. LXXII, 7. 70-71 Exod., xxxii, 6; cf. I Cor., x, 7. 72-82 BERNARDUS CLARAEVALLENSIS, *De consideratione*, III, c. 5, n. 20 (ed. J. LECLERCQ, 3, p. 447, 23-448, 5; PL 182, 771A-772A). 78 I Cor., xv, 23.

quere, vereor non alibi ordinandos, quam ubi nullus ordo, sed sempiternus horror inhabitat».

Ad necessitatem ergo pro qualitate personarum, temporum, locorum et societatum et huiusmodi possunt ecclesiastici viri rebus Ecclesiae uti
Zucc. 76vb secundum magis et minus, ad superfluitatem | autem et excessum 85
nequaquam. Qualitatem autem illam et quantitatem ad regulam
rationis quilibet per industriam suam determinabit. Nec certa regula
universalis super hoc dari potest.

<AD ARGUMENTA >

Bad. 47ro | Quod arguitur, quod «in contrarium est consuetudo», dicendum quod 90
non est consuetudo, sed corruptela perniciosa.

ABCDFGH

81 vereor] vergor sed in vereor corr. sup. lin. F 81 ordinandos] inordinandos BCGH
inordinandos sed in del. D ordinandus ordinandis sed ordinandus exp. F 82 horror]
conhorror D 82 inhabitat] inhabitant B 83 ergo] om. A 84 ecclesiastici viri] inv.
BCDFGH 84 viri] sup. lin. al. man. A 85 secundum] sed B 86 et] om. sed sup. lin.
al. man. A 87 certa] circa sed del. et certa i. m. al. litt. B 90 quod¹] sup. lin. al. man. A
om. G 91 est] om. A 91 pernicios] Expliciunt quaestiones de quolibet disputatae et
determinatae a magistro Henrico de Gandavo archidiacono brugensi in natali Anno
Domini M° CC° LXXVII°, et erant in universo 19. add. BC (in universo om. C) DH Explicit
secundum Quodlibet add. G (f. 23rb)

90 Cf. supra, p. 144,10.

TABLES

- I. Œuvres citées par Henri (et par l'éditeur dans l'apparat)
- II. Table onomastique
- III. Manuscrits cités
- IV. Publications citées
- V. Table des matières

ŒUVRES CITÉES PAR HENRI

(et par l'éditeur dans l'apparat)

Les chiffres en caractères romains renvoient aux citations non-littérales;

Les chiffres en italiques, aux citations littérales;

Les chiffres entre parenthèses, aux citations d'identification incertaine.

Les chiffres placés en exposant indiquent combien de fois une source est citée à la même page.

AMBROSIUS

De Incarnationis Dominicae sacramento (éd. O. FALLER, dans CSEL 79, Wien 1864; PL 16, Paris 1845¹, Paris 1880²).
c. 9: 17

Analytica posteriora (Transl. Anon. sive 'Ioannis', éd. L. MINIO-PALUELLO, dans *Arist. Lat.* IV 2, Brugge 1968; ed. Iunt., I, p. 2^a; éd. I. BEKKER).
I, c. 7: 62
c. 11: 5
c. 27: 62

ANONYMUS

Auctoritates Aristotelis (éd. J. HAMESSE dans *Philosophes Médiévaux* XVII, Louvain-Paris 1974)
15,8: 83
36,51: 82

De anima (in ALBERTI MAGNI *Commentario*, éd. Cl. STROICK, Münster 1968; in AVERROIS *Commentario*, éd. St. CRAWFORD dans *CCAA*, VI,1, Cambridge (Mass.) 1953; ed. Iunt., Suppl. II; éd. I. BEKKER).
II, c. 1: 17

ANONYMUS

Declarationes de variis sententiis S. Thomae Aquinatis (éd. F. PELSTER, Münster 1956)
art. 10: (45)
art. 12: (45)

c. 4: 65
c. 5: 31
c. 11: 31
III, c. 2: 32
c. 7: 54
c. 11: 54

ANONYMUS (Ps.-Hieronymus)

Epistolae (PL 30, Paris 1846¹, Paris 1865²).
Epist. 42: 95

De caelo (in ALBERTI MAGNI *Commentario*, éd. P. HOSSFELD, Münster 1971; ed. Iunt., V; éd. I. BEKKER).
I, c. 9: 37³, 38, 64, 65
II, c. 5: 13

ANONYMUS

Symbolum «Quicumque» (quod vocatur «Athanasianum») (dans H. DENZINGER - A. SCHÖNMETZER, *Enchiridion symbolorum*, Freiburg (Br.) 1963).
76 (anc. 40): 19

Categoriae (Transl. Boethii, éd. L. MINIO-PALUELLO, dans *Arist. Lat.* I, 1 Brugge 1961; ed. Iunt., I, p. 1; éd. I. BEKKER).
c. 7: 34

ARISTOTELES (*Aristoteles Latinus*, dans *Corpus philosophorum medii aevi*, Union Académique Internationale; *Aristotelis opera cum Averrois commentariis*, 10 tomes, ed. Iuntina, Venetiis 1562-1574; *Opera graece*, 2 tomes, éd. I. BEKKER, Berlin 1831).

Ethica Nicomachea (Transl. Roberti Grosseteste (Recensio recognita), éd. R. A. GAUTHIER, dans *Arist. Lat.* XXVI 1-3, fasc. 4, Leiden 1973; ed. Iunt., III; éd. I. BEKKER).
V, c. 5-7: 123
c. 14: 130

- De generatione et corruptione* (ed. Iunt., V; éd. I. BEKKER).
I, c. 1: 13
c. 3: 10
II, c. 7: 12, 25
c. 8: 25
c. 9: 14
- Metaphysica* (lib. I-IV, 4: Transl. Iacobi (Vet.^{ma}), éd. G. VUILLEMIN-DIEM, dans *Arist. Lat.* XXV 1, Bruxelles 1970; lib. V: in AVERROIS *Commentario*, éd. R. PONZALLI, Bern 1971; lib. VII et XII: Transl. Anon. sive 'Media', éd. G. VUILLEMIN-DIEM, dans *Arist. Lat.* XXV 2, Leiden 1976; ed. Iunt., VIII; éd. I. BEKKER).
I, c. 2: 62
V, c. 6: 62
VII, c. 1: 55
XII, c. 8: 36, 41
- Meteorologica* (ed. Iunt., V; éd. I. BEKKER).
IV, c. 12: 24, 25
- Physica* (ed. Iunt., IV; éd. I. BEKKER).
II, c. 2: 12
III, c. 8: 64
IV, c. 4: 58, 60
c. 5: (29)
VIII, c. 10: 66, 66
- Politica* (in *Auctoritates Aristotelis*, éd. J. HAMESSE, Louvain 1974; Transl. Gulielmi de Moerbeke, éd. F. SUSEMIHL, Leipzig 1872; ed. Iunt., III; éd. I. BEKKER).
I, c. 2: 83, 94
- De sensu et sensibili* (ed. Iunt., VI; éd. I. BEKKER).
c. 7: 31
- Topica* (in *Auctoritates Aristotelis*, éd. J. HAMESSE, Louvain 1974; Transl. Boethii, éd. L. MINIO-PALUELLO, dans *Arist. Lat.* 5¹, Bruxelles 1969; ed. Iunt., I, p. 2^b; éd. I. BEKKER).
III, c. 2: 82
- PS.-ARISTOTELES cf. NICOLAUS DAMASCENUS
- AUGUSTINUS
- De civitate Dei* (éd. B. DOMBART - A. KALB, dans CC lat. 47-48, Turnhout 1955; éd. E. HOFFMANN, dans CSEL 40¹⁻², Wien 1899-1900; PL 41, Paris 1845).
V, c. 12: 143²
XIX, c. 19: 136, 140
- Contra duas epistolas Pelagianorum* (éd. K. URBA - J. ZYCHA, dans CSEL 60, Wien 1913; PL 44, Paris 1845).
76
- Contra Iulianum* (PL 44, Paris 1845).
76
- Contra secundam Iuliani responsionem imperfectum opus* (PL 45, Paris 1845).
76
- Epistolae* (éd. A. GOLDBACHER, dans CSEL 34¹, Wien 1895, CSEL 34², Wien 1898, CSEL 44, Wien 1904; PL 33, Paris 1845).
14: 4, 7, 8
78: 93
147: 70
- De Genesi ad litteram* (éd. J. ZYCHA, dans CSEL 28¹, Wien 1894; PL 34, Paris 1845).
VIII, c. 13: 113
- De gestis Pelagii* (éd. K. URBA - J. ZYCHA, dans CSEL 42, Wien 1902; PL 44, Paris 1845).
76
- De gratia Christi et de peccato originali* (éd. K. URBA - J. ZYCHA, dans CSEL 42, Wien 1902; PL 44, Paris 1845).
76
- De libero arbitrio* (éd. W. GREEN, dans CC lat. 29, Turnhout 1970; éd. Id., dans CSEL 74, Wien 1956; PL 32, Paris 1845).
I, c. 3: 105
c. 5: 102⁶, 103⁷, 104⁴, 118, 134, 135
III, c. 19: 77
- De moribus ecclesiae* (PL 32, Paris 1845).
c. 30-31: 87
c. 31: 82
- De natura et gratia* (éd. K. URBA - J. ZYCHA, dans CSEL 60, Wien 1913; PL 44, Paris 1845).
76
- De natura et origine animae* (éd. K. URBA - J. ZYCHA, dans CSEL 60, Wien 1913; PL 44, Paris 1845).
76

- De nuptiis et concupiscentia* (éd. K. URBA - J. ZYCHA, dans CSEL 42, Wien 1902; PL 44, Paris 1845).
76
- De peccatorum meritis et remissione et de baptismo parvulorum* (éd. K. URBA - J. ZYCHA, dans CSEL 60, Wien 1913; PL 44, Paris 1845).
76
- De perfectione iustitiae hominis* (éd. K. URBA - J. ZYCHA, dans CSEL 42, Wien 1902; PL 44, Paris 1845).
76
- Sermones* (I-L, éd. C. LAMBOT, dans CC lat. 41, Turnhout 1961; PL 38, Paris 1845).
Sermo 46, c. 7: 127²
- De spiritu et littera* (éd. K. URBA - J. ZYCHA, dans CSEL 60, Wien 1913; PL 44, Paris 1845).
76
- De Trinitate* (lib. I-XII, éd. W. J. MOUNTAIN - F. GLORIE, dans CC lat. 50, Turnhout 1968; PL 42, Paris 1845).
I, c. 1: 39
III, c. 2: 16
- De vera religione* (éd. K.-D. DAUR, dans CC lat. 32, Turnhout 1962; éd. W. M. GREEN, dans CSEL 77, Wien 1961; PL 34, Paris 1845).
c. 40: 73²
- PS.-AUGUSTINUS cf. FULGENTIUS RUSPENSIS
- AVERROES (*Corpus Commentariorum Averrois in Aristotelem. Versiones latinae*, The Mediaeval Academy of America; *Aristotelis opera cum Averrois commentariis*, 10 tomes, ed. Iuntina, Venetiis 1562-1574).
- In De caelo et mundo* (ed. Iunt., V).
I, comm. 4: 46
comm. 92: 37²
comm. 100: 65
- In Ethicam* (ed. Iunt., III).
V, comm. 14: 132
- In De generatione et corruptione* (éd. F. H. FOBES, dans CCAA Vers lat. 4¹, Cambridge (Mass.) 1956; ed. Iunt., V).
I, comm. 1: 13, 14
- In Metaphysicam* (lib. II: éd. G. DARMS, Fribourg (S.) 1966; lib. IX: éd. B. BÜRKE, Bern 1969; ed. Iunt., VIII).
II, comm. 1: 14, 43²
comm. 15: 63²
IX, comm. 14: 12
comm. 16: 13
- In Physicam* (ed. Iunt., IV).
VIII, comm. 84: 66⁴, 66
- In De somno et vigilia* (éd. F. SHIELDS - H. BLUMBERG, dans CCAA Vers. lat. 7, Cambridge (Mass.) 1949; ed. Iunt., VI).
80², 82
- De substantia orbis* (ed. Iunt., IX).
c. 1: 66
- AVICENNA
- Metaphysica* (éd. S. VAN RIET, 2 vol., dans *Avicenna Latinus*, Louvain 1977-1980; dans *Opera Philosophica, latine*, Venetiis 1508).
I, c. 7 (c. 8): 48
II, c. 3: 37
c. 4: 52
III, c. 2: 56, 63
IV, c. 2: 15, 43, 53
V, c. 1: 4, 39, 48
c. 4: 48, 49
VIII, c. 5: 41
c. 6: 56, 57
- BENEDICTUS
- Regula* (éd. R. HANSLIK, dans CSEL 75, Wien 1977; PL 66, Paris 1847).
c. 1: 85, 85, 88
- BERNARDUS CLARAEVALLENSIS
- De consideratione* (éd. J. LECLERCQ - H. M. ROCHAS, dans *Opera* 3, Roma 1963; PL 182, Paris 1854).
III, c. 1: 138
c. 4: 105, 116⁴, 117², 118²
c. 5: 147

- Epistolae* (éd. J. LECLERCQ - H. M. ROCHAIS, dans *Opera* 7-8, Roma 1974-1977; PL 182, Paris 1854).
1: 114, 137
2: 145
7: 112, 113³, 114⁴, 126, 127
34: 108
37: 104
42, c. 2: 145
c. 7: 138³
c. 9: 91
78: 90
115: 94
131: 117
152: 147
271: 125
365: 91
- De praecepto et dispensatione* (éd. J. LECLERCQ - H. M. ROCHAIS, dans *Opera* 3, Roma 1963; PL 182, Paris 1854).
c. 9: 106
- BIBLIA SACRA iuxta Vulgatam versionem (éd. R. WEBER - B. FISCHER - J. GRIBOMONT - H. F. D. SPARKS - W. THIELE, 2 vol., Stuttgart 1969).
- Vetus Testamentum
- Exod.*
XXXII, 6: 147
- Num.*
XII, 6: 81
8: 80
- Ps.*
XV, 9: 21, 22
10: 22
LXXII, 7: 147
- Cant.*
III, 7: 90
- Is.*
VI, 8-9: 140
VII, 9: 70
XXIX, 13: 106
- Ier.*
I, 13: 81
- Ezech.*
XXXIV, 4: 127
- I Mach.*
II, 32-41: 132
- Novum Testamentum
- Matth.*
XV, 7-8, 12-14: 106
XVII, 23-25: 106
26: 106
XVIII, 7: 107
20: 82
- Luc.*
XVII, 1: 107
- Ioann.*
XIV, 9: 34
- Act.*
V, 29: 114
- Rom.*
V, 12: 75, 77
XIII, 8: 98
XIV, 23: 102
- I Cor.*
II, 15: 105
IV, 2: 143
VI, 12: 105
IX, 13-14: 122
X, 7: 147
XIII, 3: 83
XV, 23: 147
- II Cor.*
III, 17: 85
- Gal.*
V, 18: 85
23: 114
- Col.*
III, 14: 83
- I Thess.*
V, 27: 137
- II Thess.*
III, 10: 124
- I Tim.*
VI, 8: 144²
- Apoc.*
III, 20: 92
- BOETHIUS
- De hebdomadibus* (in GILBERTI PICTAVIENSIS *Commentario*, éd. N. M. HÄRING, Toronto 1966; PL 64, Paris 1847).
I, c. 1: 28

- De Trinitate* (in GILBERTI PICTAVIENSIS *Commentario*, éd. N. M. HÄRING, Toronto 1966; PL 64, Paris 1847).
I, c. 6: 34
- BONAVENTURA
- In II^{um} Sententiarum* (in *Opera Omnia*, II, Quaracchi 1885).
dist. 2, p. 2, a. 2, q. 1: (65)
- CICERO
- De officiis* (éd. M. TESTARD, dans Collection des Universités de France, 2 vol., Paris 1965-1970).
III, 13, 23, 26: 123
- FULGENTIUS RUSPENSIUS (Ps.-Augustinus)
- De fide ad Petrum* (éd. J. FRAIPONT, dans CC lat. 91A, Turnhout 1968; PL 40, Paris 1845).
c. 2: 16², 17, 22, 27
- GLOSSA ORDINARIA BIBLIAE (Biblia cum glossa ordinaria, 6 vol., Antverpiae 1634; PL 113-114, Paris 1852).
- Glossa marginalis
- Exod.*
XXIV, 2: 139
XXVIII, 1: 123
38: 122
- Cant.*
III, 1: 91
- Matth.*
XVIII, 6: 107
- Luc.*
XVII, 1: 107
- Glossa interlinearis
- Rom.*
XIV, 23: 102
- GOFFRIDUS DE TRANO
- Summa in Titulos Decretalium* (Venetiis 1564).
V, tit. 19, n. 30: 98
- GRATIANUS
- Decretum* (Corpus Iuris Canonici I, éd. A. FRIEDBERG, Leipzig 1881; PL 187, Paris 1861).
I, dist. 40, c. 12: 137
dist. 41, c. 1: 146
c. 7: 146
dist. 70, c. 2: 121, 122
dist. 80, c. 3: 120
II, c. I, q. 1, c. 27: 141
c. VII, q. 1, c. 31: 136, 137
c. VIII, q. 1, c. 9: 139, 140, 142
c. 11: 141
c. X, q. 2, c. 4: 124, 144
c. 7: 144
c. XII, q. 1, c. 26: 124
q. 2, c. 70: 147
c. XVI, q. 1, c. 38: 120
c. XXI, q. 1: 121
q. 1 et q. 1, c. 1: 121
q. 1, c. 1: 122
- Decretum, una cum Glossis* (ed. Iuntina, Venetiis 1584).
I, dist. 41, c. 7: 146
dist. 50, c. 25: 130³
dist. 80, c. 3: 120
II, c. VII, q. 1, c. 31: 137
c. X, q. 2, c. 7: 144, 146
c. XXI, q. 1, c. 1: 122², 141
- GREGORIUS MAGNUS
- Homiliae in Evangelia* (PL 76, Paris 1849).
I, hom. 9: 123
- Homiliae in Ezechielem* (éd. M. ADRIAEN, dans CC lat. 142, Turnhout 1971; PL 76, Paris 1849).
I, hom. 7: 108
- Regula pastoralis* (PL 77, Paris 1849).
I, c. 9: 139
- GREGORIUS IX
- Decretales* (Corpus Iuris Canonici 2, éd. A. FRIEDBERG, Leipzig 1881).
I, tit. 2, c. 9: 111
tit. 3, c. 17: 120
tit. 6, c. 54: 121
II, tit. 27, c. 19: 125
III, tit. 4, c. 3: 120, 124, 125
c. 4: 121
c. 5: 121

- tit. 5, c. 5: 124
 c. 15: 134
 c. 18: 101, 135
 c. 28: 119, 126
 c. 33: 126
 c. 35: 120

Decretales, una cum Glossis (ed. Iuntina, Venetiis 1595).

- I, tit. 3, c. 17: 120
 tit. 6, c. 20: 126
 c. 54: 121, 122
 II, tit. 25, c. 3: 120
 III, tit. 5, c. 18: 135²
 c. 28: 126
 c. 33: 126, 129
 c. 35: 120
 tit. 34, c. 5: 126, 129

HENRICUS DE GANDAVO

Quaestiones ordinariae (Summa) (ed. Badius, Parisiis 1520; ed. Scarparius, Ferrariae 1646).

- art. 21, q. 4: 4
 art. 23, q. 1: 70
 art. 25, q. 3: 41³, 46²
 art. 28: 61
 art. 28-29: 61

Quodlibet I (éd. R. MACKEN, dans HENRICI DE GANDAVO *Opera Omnia*, V, Leuven-Leiden 1979; ed. Badius, Parisiis 1518; ed. Zuccolius, Venetiis 1613).

- q. 4: 9², 11⁴
 q. 39: 96, 97², 98
 q. 40: 97², 98

HIERONYMUS

Epistolae (éd. I. HILBERG, dans CSEL 54, Wien 1910, CSEL 56, Wien 1918; PL 22, Paris 1845).
 22: 88, 88
 125: 86, 91
 130: 87⁵

IOANNES CASSIANUS

Collationes (éd. M. PETSCHENIG, dans CSEL 13², Wien 1886; PL 49, Paris 1846).

- Prol.: 87, 94
 I, c. 6: 83
 c. 7: 83, 84

IOANNES CHRYSOSTOMUS

In Matthaeum homiliae (ed. D. ERASMUS, dans *Opera* 2, Basileae 1539; PG 57, Paris 1862).
 hom. 6: 91

IOANNES DAMASCENUS

De duabus in Christo voluntatibus (Transl. Roberti Grosseteste, ed. H. GRAVIUS, Coloniae 1546; PG 95, Paris 1860).

- c. 2 (c. 3): 46, 47
 c. 5 (c. 6): 57

De fide orthodoxa (Transl. Burgundionis, éd. E. M. BUYTAERT, New York 1955; PG 94, Paris 1860).

- c. 13 (I, c. 13): 58, 59², 65, 69, 70, 70, 71
 c. 17 (II, c. 3): 51, 52, 59³, 68, 69⁴
 c. 46 (III, c. 2): 17
 c. 47 (III, c. 3): 19

De institutione elementari (Transl. Roberti Grosseteste, ed. H. GRAVIUS, Coloniae 1546; PG 95, Paris 1860).

- c. 5 (c. 4): 47, 49

MICHAEL EPHEBINUS

In Ethicam (CAMBRIDGE, *Peterhouse* 116)
 V, c. 14: 131, 131.

NICOLAUS DAMASCENUS

De plantis (éd. dans G. LACOMBE - A. BIRKENMAJER - M. DULONG - AET. FRANCESCHINI, *Aristoteles Latinus*, I, Rome 1939, *Specimina versionum*; ed. Iunt.; éd. I. BEKKER).
 I, c. 1: 24

PETRUS LOMBARDUS

Glossa super psalmos (PL 191, Paris 1854).
 Prol.: 81²
 XV, 9: 22
 10: 23

PORPHYRIUS

Isagoge (Transl. Boethii, éd. L. MINIO-PALUELLO - B. G. DOD, dans *Arist. Lat.* I 6, Brugge 1966).
 7: 57

SENECA

Ad Lucilium epistolae morales (éd. F. PRÉCHAC, 5 vol., dans *Collection des Universités de France*, Paris 1945-1964).
 (II.) 14, n. 14: 103

STEPHANUS TEMPIER

Errores 219 condemnati, 1277 (éd. P. MANDONNET, dans *Siger de Brabant et l'averroïsme latin au XIIIe siècle*, 2e éd., II, Louvain 1908; R. HISSETTE, *Enquête sur les 219 articles condamnés à Paris le*

7 mars 1277, Louvain 1977; éd. H. DENIFLE dans *Chart. Univ. Paris*, I, n. 473, p. 543-555).

- Prol.: 67
 n. 42 [n. 96]: 45
 n. 43 [n. 81]: 45
 n. 54 [n. 219]: 28, 61, 63, 67
 n. 55 [n. 204]: 58, 66, 67, 68, 68
 n. 110 [n. 191]: 45

THOMAS DE AQUINO

Quodlibeta (éd. Parma, V², 1869)
 IX, q. 7, art. 15: 115

TABLE ONOMASTIQUE

Caractères romains: noms des personnes

Caractères italiens: noms des institutions et des lieux

INTRODUCTION ET APPARAT

Alfaro, J.: v
Anvers: v
 Avicenna: XIII, XV², XVI⁵, XVIII²
 Badius: XXXVI, XXXIX-XLIV
 Bascour, H.: v
 Bataillon, L.-J.: v
 Bayerschmidt, P.: XIII, XIV, XIX
 Blaise, A.: XLIV, 89
 Boèce: XVII³
 Bruni, G.: XIII
Centre De Wulf-Mansion: v
 Cockshaw, P.: XXIV
 Daem, J.: v
 Danneels, G.: v
 de Finance, J.: v
 Destrez, J.: XXIV
 De Wachter, F.: v
 De Wulf, M.: XIV
De Wulf-Mansioncentrum Leuven: v²
 Dhondt, U.: v
 Dykmans, M.: v
 Ehrle, F.: XIV³, XLIV
France: XIV
 Garand, C.: XXIV
 Gilles de Lessines: XIV⁴
 Gilles de Rome: VIII, XII, XIII, XIV², XV¹⁰, XIX, XX
 Gils, P.-M.J.: v, XXIV
 Glorieux, P.: XIII, XIV⁴, XLIV
 Godefroid de Fontaines: XII², XXXV
 Gómez Caffarena, J.: XIV
 Henri de Gand: *passim*

Hissette, R.: XVI, XVII
 Hocedez, E.: XIII, XIV², XIX
 Hödl, L.: XVI
Hoger Instituut voor Wijsbegeerte: v
 Jodogne, P.: XXIV
 Latham, R.E.: 27, 75, 89
 Macken, R.: v, VII, XII, XIV², XIX², XXI⁵, XXII³, XXIII³, XXIV³, XXV², XXXIII, XXXIV², XXXV, XXXVI
 Mandonnet, P.: XVI, XVII
 Mansion, S.: v
Oxford: xv
Paris: XII, XIV, XXIII, XLIV
 Pattin, A.: v
 Paulus, J.: XIV⁴
Pontificia Università Gregoriana: v
Saint-Victor: XXII, XXXVI
 Simon de Brion: XVI
Sorbonne: XII³, XLIV²
 Tempier (Étienne): XVII², XVIII
Universitaire Stichting van België: v
Université Catholique de Louvain: v
Université de Paris: XXIII
 Van den Berghe, P.: v
 Vanhamel, W.: v
 Van Steenberghen, F.: v, XVI
 Veraja, F.: 97
 Verbeke, G.: v
Vlaamse Leergangen te Leuven: v
 Wielockx, R.: xv
 Wilson, G.: XIV⁴, XIX
 Zavalloni, R.: XIII, XIV, XIX

TEXTE

Adam: 75, 77⁴
 Adam monachus: 112, 127
 adversarius: 44
Aegyptus: 88

aliqui: 11, 97, 115
 aliquis: 68, 79
 Ambrosius: 17
 Antiochus rex: 132

Antonius (eremita): 88
 apostoli: 114
 Apostolus (Paulus): 75, 77, 83², 85, 98, 102, 105, 122, 124, 137, 143, 144², 145, 147
 Aristoteles (cf. Philosophus): 36, 65
 Augustinus: 4, 7, 16³, 17, 22, 27, 39, 70, 73², 76, 77, 82, 87, 93, 102², 103, 104, 105, 113, 118, 127, 134, 135, 136, 140, 141, 143, 146
 Averroes (cf. Commentator): 4, 15, 37, 39, 41, 43, 48³, 49³, 50, 52², 53, 56, 57, 63
 Benedictus: 85, 86², 88
 Bernardus (Claraevallensis): 90, 91, 94, 95, 104, 105, 106, 108, 112, 113², 114, 115, 116, 117², 125, 126², 127, 137, 138, 145, 147²
 Bernardus glossator canonum: 141
 Boethius: 28, 34
 Caesar: 106
 Cassianus: 83, 87, 94
 Cato: 143²
 Christus (cf. Iesus): 8, 9⁵, 11⁵, 16², 17³, 19³, 20, 21⁴, 22⁴, 23, 24⁴, 26⁵, 27⁷, 28², 29, 30³, 46, 82², 86, 91², 92⁴, 106², 137
 Chrysostomus: 91
 Commentator (Averroes) (cf. Commentator Arabicus): 12, 13², 14², 37², 43², 46, 63, 65, 80²
 Commentator (Avicenna): 56
 Commentator Arabicus (Averroes): 132
 Commentator Graecus (Michael Ephesinus): 131
 Damascenus (cf. Ioannes Damascenus)
 David: 21, 22, 80, 81²
 Demetrius: 87²
 doctores canonis: 119
 dominus papa: 135
 Donatistae: 76
 Drogo: 108
Ecclesia: 78³, 79², 97, 100, 103, 110², 111, 112², 122, 124², 125³, 126, 133³, 134⁴, 135³, 136, 137, 138, 139, 140², 142², 143, 144³, 145, 146², 147², 148
ecclesia gallicana: 134
 ego (Henricus de Gandavo): 67, 72, 97, 100
 episcopus (Tempier): 58, 61, 68
 episcopus parisiensis (Tempier): 45
 Eugenius (III): 116, 117, 138, 147
 Eustochius: 88
 fideles: 53
 Fulco: 145
 Gaufridus de Trano: 98

Gregorius (Magnus): 108, 123, 139³, 140, 141, 142
 Henricus Maguntinus archiepiscopus: 91
 Henricus Senonensis archiepiscopus: 91, 138, 145
 Hieronymus: 86, 87, 88, 91, 93, 95
 Hipponenses: 93
 Iacob: 94
 Ieremias: 81
 Iesus (Christus): 106
 Innocentius (II): 147
 Ioannes Baptista: 88
 Ioannes Cassianus (cf. Cassianus)
 Ioannes Chrysostomus (cf. Chrysostomus)
 Ioannes Damascenus: 17, 19, 46, 47, 49, 51, 57, 58, 59, 65², 68, 69², 70², 71
 Ioannes glossator canonum: 141
 Isaías: 106, 140
 Israel: 94
Italia: 138
 Iudaei: 132
 magistri theologiae (parisienses): 67
 Maria: 16
 Maria Aegyptiaca: 95
 Martinus (beatus): 95²
 Martinus Ferrariensis: 111
 mathematici: 64
 Mediolanenses: 117
 metaphysici: 64
 monialis (quaedam): 94
 Moyses: 80
 naturales: 64
 Nebridius: 4, 7²
 negantes gradus formarum: 11, 18
 Oceanus: 95
 Origenes: 122, 123
 Paulus (cf. Apostolus)
 Paulus (eremita): 88
 Petrus (apostolus): 106
 Pharisei: 106³
 Philippus: 34
 philosophantes nostri: 42
 philosophi: 15², 36², 123
 Philosophus (Aristoteles): 5, 12², 13, 14, 17, 23, 24, 29, 31, 32, 34, 37, 38², 40, 41², 42², 43, 46, 47, 54, 55, 58, 60, 62, 64², 82², 94, 123, 130
 ponentes gradus formarum: 11, 18
 ponentes vegetabile et sensibile
 esse gradus intentionum in anima rationali: 26
 — esse gradus intentionum in forma mixti: 25

- esse gradus unius formae mediae vel
duas formas medias: 26
Porphyrus: 57
prophetae: 81³
quidam: 97
Robertus: 114, 137
Rusticus: 86, 91
Salomo: 90
sancti: 80
sancti nostri: 46
Sarraceni: 132²
sedes apostolica: 111, 117
sedes romana: 112², 133²
Seneca: 103
Socrates: 57
Sugerius abbas Sancti Dionysii: 90
Theobaldus comes: 104, 125
theologi: 97
Tullius: 123
viri magni: 97

MANUSCRITS CITÉS

(Introduction et apparat)

- BOLOGNA, *Bibl. Univ.*, lat. 2236: VII, XXIV-XXV, XXVI², XXVIII-XXXIII, 123
BORDEAUX, *Bibl. Munic.*, 146: VII, XXII-XXV, XXVIII, XXXII, XXXIII³, XXXIV-XXXVI, XXXVIII, XL², XLIII, XLVII
CAMBRIDGE, *Pembroke Coll.*, 166: VII
—, *Peterhouse*, 116: 131²
CESENA, *Bibl. Malatest.*, Plut. D XVI 4: VII, XXXVII-XLIV
—, —, —, Plut. D XVI 5: VII
—, —, —, Plut. D XVII 1: VII
DURHAM, *Chapter Library*, B.I.26: VII, XXXVII-XLIV
ERLANGEN, *Universitätsbibl.*, lat. 269/1: VIII²
—, —, —, 269/2: VIII
FIRENZE, *Bibl. Med.-Laur.*, Plut. 17 sin. 1: VIII, XXVIII-XXXIII
KUES, *Hospital*, 92: VIII, 75, 123
LEIPZIG, *Universitätsbibl.*, 624: VIII
LONDON, *Brit. Lib.*, Royal 11.C.X: VIII, XXVIII-XXXIV, XXXIV-XXXVI, XXXIX⁴, XL², XLVII
MELK, *Stiftsbibl.*, 195: VIII, XXIV, XXVIII-XXXIII, XXXIV
NAPOLI, *Bibl. Naz.*, VII.C.18: VIII
OXFORD, *Balliol Coll.*, 213: IX, XXVIII-XXXIII
—, —, —, 214: IX, XXVIII-XXXIII
—, *Lincoln Coll.*, 109: IX
—, *Merton Coll.*, 107: IX, 75
—, *New Col.*, 153: IX
PADOVA, *Bibl. Ant.*, Scaff. 8, 142: IX, XXVIII-XXXIII, XXXIV
—, *Bibl. Capit.*, C 43: IX, XXVIII-XXXIII
PARIS, *Bibl. de l'Arsenal*, 454: XXIV
—, —, —, 455: IX, XXIII, XXVIII-XXIX, XXXII², XXXIII³, XXXIV-XXXVI, XXXVIII-XXXIX, XL², XLVII
—, —, —, 456: X
—, *Bibl. Mazarine*, 851 (997): X
—, *Bibl. Nat.*, lat. 3686: X
—, —, —, 14726: X, XXII, XXV, XXXIV-XXXVI, XXXVIII², XL², XLVII
—, —, —, 15353: X
—, —, —, 15357: X, 64
—, —, —, 15358: X, XXXII, XXXIII², XXXIV-XXXVI, XXXVIII-XXXIX, XXXIX-XLIV, XLVII
—, —, —, 15847: X, XXII-XXV, XXVIII, XXXII, XXXIII², XXXIV-XXXVI, XXXVIII-XXXIX, XL³, XLVII
—, —, —, 15848: XI, XII-XVIII, XX-XXII, XXV, XXVIII, XXXIV-XXXVI, XXXVIII-XXXIX, XL², XLIII, XLVII
—, —, —, 15850: XI
RAVENNA, *Bibl. Classense*, 472/1: XI
VALENCIA, *Bibl. de la Catedral*, 46: XI, XXIV-XXV, XXVI², XXVIII-XXXIII
VATICANO, *Bibl. Vat.*, *Burgh. lat.* 124: XI
—, —, —, 299: XI, XIII, XIV, XXII-XXV, XXVIII, XXXII, XXXIII², XXXIV-XXXVI, XXXVIII-XXXIX, XL³, XLIII, XLVII
—, —, —, 300: XI
—, —, —, *Vat. lat.*, 852: XXIV
—, —, —, 853: XI, 123
WIEN, *Österr. Nationalbibl.*, lat. 1474: XI-XII, XXVIII-XXXIII, XXXIV
WORCESTER, *Cathedral Lib.*, F 79: XII, 64

PUBLICATIONS CITÉES

- [AEGIDIUS ROMANUS], *De gradibus formarum* (= *Contra gradus*), Venetiis, 1500.
- BAYERSCHMIDT, P., *Die Seins- und Formmetaphysik des Heinrich von Gent in ihrer Anwendung auf die Christologie. Eine Philosophie- und Dogmengeschichtliche Studie* (BGPTM, XXXVI, Heft 3-4), Münster, 1941.
- BLAISE, A., *Dictionnaire latin-français des auteurs chrétiens*, Turnhout, 1967.
- [BONAVENTURA], *In II^m Sententiarum* (*Opera Omnia*, II), Quaracchi, 1885.
- BRUNI, G., *Una inedita «Quaestio de natura universalis» di Egidio Romano* (*Con un saggio di cronologia Egidiana*) (Collezione di Testi filosofici inediti e rari, II), Napoli, 1935.
- DESTREZ, J., *La Pecia dans les manuscrits universitaires du XIIIe et du XIVe siècles*, Paris, 1935.
- DE WULF, M., *Le traité «De unitate Formae» de Gilles de Lessines* (*Les Philosophes Belges*, I), Louvain, 1901.
- EHRLICH, F., *Beiträge zu den Biographien berühmter Scholastiker*, dans *Archiv für Literatur- und Kirchengeschichte des Mittelalters*, I, 1885, p. 365-401, 507-508.
- GILS, P.-M.J., *Codicologie et critique textuelle. Pour une étude du ms. Pamplona, Catedral 51*, dans *Scriptorium*, 32, 1978, p. 221-230 + 3 pl. hors texte.
- GLORIEUX, P., *La littérature quodlibétique de 1260 à 1320*, I (*Bibliothèque Thomiste*, V), Kain, 1925.
- , *Aux origines de la Sorbonne*, I (*Études de Philosophie Médiévale*, LIII), Paris, 1966.
- GÓMEZ CAFFARENA, J., *Cronología de la «Suma» de Enrique de Gante por relación a sus «Quodlibetos»*, dans *Gregorianum*, 38, 1957, p. 116-133.
- [HENRICUS DE GANDAVO], *Quodlibeta Magistri Henrici Goethals a Gandavo doctoris Solemnis: Socii Sorbonici: et archidiaconi Tornacensis. cum duplici tabella. Vaenumdantur ab Iodoco Badio Ascensio, sub gratia et privilegio ad finem explicandis. Parisiis 1518*. 2 tomes. (éd. anastatique, Louvain 1961).
- , *Magistri Henrici a Gandavo, Doctoris acutissimi et celeberrimi, Archidiaconi Tornacensis, Aurea Quodlibeta, hac postrema editione commentariis doctissimis illustrata M. VITALIS ZUCCOLII Patavini*, Venetiis 1608, 2 tomes.
- , *M. Henrici Goethals a Gandavo Doctoris Solemnis, Socii Sorbonici, Ordinis Servorum B.M.V. et Arcidiaconi Tornacensis, Aurea Quodlibeta, hac postrema editione commentariis doctissimis M. VITALIS ZUCCOLII Patavini Ordinis Camaldulensis, Theologi Clarissimi, ...*, Venetiis 1613.
- , *Summae Quaestionum Ordinarium Theologi recepti praeconio Solennis Henrici a Gandavo, cum duplici repertorio*, Tomos prior, ... Posterior. Vaenumdantur in aedibus Iodoci Badii Ascensii, cum Privilegio Regio ad calcem explicando. Parisiis 1520. 2 tomes. (édition anastatique, New York 1953).
- , *Magistri Henrici Goethals de Gandavo Ordinis Servorum B.M.V. doctoris Solemnis Socii Sorbonici Archidiaconi Tornacensis Summa in tres partes praecipuas digesta ... Opera, Studio, Labore A.R.P.M. Hieronymi Scarparii ...*, Ferrariae 1646, 3 tomes.
- HISSETTE, R., *Enquête sur les 219 articles condamnés à Paris le 7 mars 1277* (*Philosophes Médiévaux*, XXII), Louvain-Paris, 1977.
- HOCEDÉZ, E., *La condamnation de Gilles de Rome*, dans *Recherches de Théologie ancienne et médiévale*, 4, 1932, p. 34-58.
- , *Richard de Middleton. Sa vie, ses œuvres, sa doctrine* (*Spicilegium Sacrum Lovaniense*, VII), Louvain-Paris, 1925.
- HÖDL, L., *Neue Nachrichten über die Pariser Verurteilungen der thomasischen Formlehre*, dans *Scholastik*, 39, 1964, p. 178-196.
- LATHAM, R. E., *Revised Medieval Latin Word-List from British and Irish Sources*, London, 1965 (Reprint 1973).
- MACKEN, R., *Bibliotheca manuscripta Henrici de Gandavo* (*HENRICI DE GANDAVO Opera Omnia*, I-II), Leuven-Leiden, 1979.
- , *Les corrections d'Henri de Gand à ses Quodlibets*, dans *Recherches de Théologie ancienne et médiévale*, 40, 1973, p. 5-51 + 6 clichés hors texte.
- , *Die Editionstechnik der «Opera Omnia» des Heinrich von Gent*, dans *Franziskanische Studien*, 63, 1981, p. 227-239.
- , *Un deuxième exemplar des Quodlibets d'Henri de Gand*, dans *Miscellanea Codicologica F. Masai dicata*. Ediderunt P. COCKSHAW, C. GARAND et P. JODOGNE (*Les Publications de Scriptorium*, VIII), Gent, 1979, p. 675-690.
- , *HENRICI DE GANDAVO Quodlibet I*. Edidit R. MACKEN (*HENRICI DE GANDAVO Opera Omnia*, V), Leuven University Press - E. J. Brill, Leiden, 1979.
- , *HENRICI DE GANDAVO Quodlibet X*. Edidit R. MACKEN (*HENRICI DE GANDAVO Opera Omnia*, XIV), Leuven University Press - E. J. Brill, Leiden, 1981.
- , *Les Quodlibets d'Henri de Gand et leur exemplar parisien*, dans *Recherches de Théologie ancienne et médiévale*, 37, 1970, p. 75-96.
- , *Unité et dymorphisme de l'homme selon Henri de Gand*, dans *Atti del Congresso Internazionale «Teoria-Prassi»* (Genova-Barcelona 8-15 settembre 1976), t. I, Napoli, p. 177-182 (pagination du tiré-à-part s.d.).
- , *Vitale Zuccoli, commentateur des Quodlibets d'Henri de Gand*, dans *Bulletin de philosophie médiévale*, 18, 1976, p. 84-90.
- MANDONNET, P., *Siger de Brabant et l'averroïsme latin au XIIIe siècle*, II, 2e éd. (*Les Philosophes Belges*, VII), Louvain, 1908.
- PAULUS, J., *Henri de Gand. Essai sur les tendances de sa métaphysique* (*Études de Philosophie Médiévale*, XXV), Paris, 1938.
- PELSTER, F., *Declarationes magistri Guilelmi de la Mare O.F.M. de variis sententiis S. Thomae Aquinatis* (*Opuscula et Textus historiam ecclesiae eiusque vitam atque doctrinam illustrantia. Series scholastica*, XXI), Münster, 1956.
- VAN STEENBERGHE, F., *Maître Siger de Brabant* (*Philosophes Médiévaux*, XXI), Louvain-Paris, 1977.
- VERAJA, F., *Le origini della controversia teologica sul contratto di censo nel XIII secolo* (*Storia ed Economia. Studi, Testi, Documenti, Quaderni* a cura di Gabriele De Rosa, VII), Roma, 1960.
- [THOMAS DE AQUINO], *Quodlibeta* (*Opera Omnia*, V²), Parma, 1869.
- WIELOCKX, R., *La censure de Gilles de Rome*, dans *Bulletin de philosophie médiévale*, 22, 1980, p. 87-88.
- WILSON, G., *Henry of Ghent's Quodlibet III: A Response to Giles of Rome's Contra Gradus*, dans *Proceedings of the Patristic, Mediaeval, and Renaissance Conference*, 3, 1978, p. 77-84.
- ZAVALLONI, R., *Richard de Mediavilla et la controverse sur la pluralité des formes. Textes inédits et étude critique* (*Philosophes Médiévaux*, II), Louvain, 1951.

TABLE DES MATIÈRES

AVANT-PROPOS	v
INTRODUCTION	vii
Les manuscrits	vii
Le manuscrit 28 (A)	xii
Le ms. A, témoin d'une nouvelle rédaction	xii
Date de la version revue du <i>Quodlibet II</i>	xviii
Date du ms. A (première version)	xx
Date du ms. A (version revue)	xxi
Le manuscrit 23 (F)	xxii
Des manuscrits avec une division en pièces concordante	xxii
Une division en pièces discordante	xxiv
Résultats acquis par les critères externes	xxv
Les accidents isolés	xxvi
Les accidents communs	xxviii
Un exemplar postérieur	xxviii
La qualité de AF	xxxiv
La meilleure qualité de A	xxxv
Résultats acquis par les critères internes	xxxv
Les éditions antérieures	xxxvi
L'existence de la famille de manuscrits 4-5	xxxvii
La famille 4-5 est inférieure aux mss x ¹	xxxviii
La famille 4-5 est indépendante des mss x ²	xxxix
Les accidents de l'édition de Badius	xxxix
Technique de l'édition	xlvi
Abréviations et signes	xlvi
Sigles	xlvi

QUODLIBET II

q. 1. Utrum Deus per unam ideam cognoscat diversa individua eiusdem speciei	3
q. 2. Utrum, anima Christi separata, remansit aliqua forma in ipso corpore eius	8
q. 3. Utrum caro Christi viva et mortua erat univoce caro	21
q. 4. Utrum corpus consecratum in triduo mortis Christi fuisset vivum vel mortuum	26

TABLE DES MATIÈRES

165

q. 5. Utrum ad desitionem accidentium desinit esse corpus eius ubi prius fuit	28
q. 6. Utrum per actum intelligendi necesse sit formare verbum	30
q. 7. Utrum beati unico intuitu videant tres personas in Trinitate distinctas	34
q. 8. Utrum possint fieri a Deo duo angeli solis substantialibus distincti	35
q. 9. Utrum angelus secundum substantiam suam sine operatione est in loco	58
q. 10. Utrum aliquid nutrimenti convertitur in veritatem humanae naturae	72
q. 11. Utrum parvuli a parentibus aliquam contrahunt culpam	75
q. 12. Utrum digni licentiarum in theologia, qui non licentiantur, adipiscantur aureolam	78
q. 13. Utrum revelatio in somno fiat potentiae intellectivae vel imaginativae	80
q. 14. Utrum religio viventium in vita solitaria sit perfectior religione viventium in societate magna	82
q. 15. Utrum licitum sit vendere redditus ad vitam	96
q. 16. Utrum princeps licite possit tenere bona alicuius sibi per publicam iustitiam adjudicata propter culpam illi impositam, quem in rei veritate scit esse innocentem	101
q. 17. Utrum licitum sit tenere plura beneficia ecclesiastica, aut hoc malum sit secundum se	111
q. 18. Utrum licitum sit aliquem petere pro se ipso dispensationem ad tenendum simul plura beneficia	136
q. 19. Utrum liceat viros ecclesiasticos de bonis Ecclesiae delicatam ducere vitam pro semetipsis, lucis magnis et delicatis cibariis vescendo, et pretiosis vestibus et equis et talibus utendo	144

TABLES

Œuvres citées par Henri (et par l'éditeur dans l'apparat)	151
Table onomastique	158
Manuscrits cités	161
Publications citées	162
Table des matières	164

ANCIENT AND MEDIEVAL PHILOSOPHY

De Wulf-Mansion Centre

Series 2

HENRICI DE GANDAVO OPERA OMNIA

Editionem coordinat R. Macken, o.f.m.

- I. R. MACKEN, *Bibliotheca manuscripta Henrici de Gandavo*.
I. Catalogue A-P, 1979, xviii + 677 pp.
- II. R. MACKEN, *Bibliotheca manuscripta Henrici de Gandavo*.
II. Catalogue Q-Z. Répertoire, 1979, pp. xix-xxii + 678-1306
+ 34 extra-textual plates on glossy coated paper (pp. xxiii-liv).
- III. R. MACKEN, *Bibliotheca manuscripta Henrici de Gandavo*.
Continuatio (in preparation).
- IV. R. MACKEN, *Henri de Gand* (†1293), *maître en théologie à l'Université de Paris, archidiacre de l'évêché de Tournai. Dates et documents* (in preparation).
- V. *Quodlibet* I (R. MACKEN), 1979, xciv + 262 pp. + 12 extra-textual plates on glossy coated paper.
- VI. *Quodlibet* II (R. WIELOCKX), 1983, xlviii + 166 pp.
- VIII. *Quodlibet* IV (S.P. MARRONE) (in preparation).
- IX. *Quodlibet* V (S.D. DUMONT) (in preparation).
- X. *Quodlibet* VI (G.A. WILSON) (achieved).
- XIII. *Quodlibet* IX (R. MACKEN), 1983, lxxx + 381 pp.
- XIV. *Quodlibet* X (R. MACKEN), 1981, cxxvi + 333 pp. + 8 extra-textual plates on glossy coated paper.
- XVI. *Quodlibet* XII, q. 1-30 (J. DECORTE) (in preparation).
- XVII. *Quodlibet* XII, q. 31 (*Tractatus super facto praelatorum et fratrum*) (L. HÖDL-M. HAVERALS) (in preparation).
- XVIII. *Quodlibet* XIII (J. DECORTE) (achieved).
- XIX. *Quodlibet* XIV (J.V. BROWN-B.P. BUCHWALD) (in preparation).
- XXXV. *Quaestiones super VIII libros Physicorum* (attributed) (J.V. BROWN-B.P. BUCHWALD) (in preparation).
- XXXVI. *Lectura ordinaria super S. Scripturam* (attributed) (R. MACKEN), 1980, xxxii + 290 pp. + 4 extra-textual plates on glossy coated paper.
- XXXVII. *Syncategoremata* (attributed) (H.A.G. BRAAKHUIS) (in preparation).